

FLUMINENSIA

ISSN 0353-4642 / ISSN 1848-9680, GOD. 37, BR. 1, 1–312, Rijeka, 2025.

FLUMINENSIA

Časopis za filološka istraživanja

Tiskana inačica: ISSN 0353-4642 / Mrežna inačica: ISSN 1848-9680

<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/fluminensia/index>

fluminensia@ffri.uniri.hr

Časopis izlazi dvaput godišnje.

<https://doi.org/10.31820/f>

UDK 80(05)

God. 37, br. 1, 1-312, Rijeka, 2025.

Osnivač Filološki odjel Pedagoškog fakulteta u Rijeci, Rijeka, 1989.
Izdavač Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Sveučilišna avenija 4, Rijeka
Za izdavača Barbara Kalebić Maglica

Uredništvo

Lada Badurina, *Sveučilište u Rijeci*
Dejan Durić, *Sveučilište u Rijeci*
Mario Kolar, *Sveučilište u Rijeci*
Ivan Lupić, *Sveučilište u Rijeci*
Marina Marinković, *Sveučilište u Rijeci*
Danijela Marot Kiš, *Sveučilište u Rijeci*
Aleksandar Mijatović, *Sveučilište u Rijeci*
Nikolina Palašić, *Sveučilište u Rijeci*

Ivo Pranjković, *Sveučilište u Zagrebu*
Saša Stanić, *Sveučilište u Rijeci*
Diana Stolac, *Sveučilište u Rijeci*
Anastazija Vlastelić, *Sveučilište u Rijeci*
Sanja Zubčić, *Sveučilište u Rijeci*
Ivana Žužul, *Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku*

Međunarodno uredništvo

Maciej Czerwiński, *Uniwersytet Jagielloński*
Loreta Georgievska, *Univerzitet Sv. Kiril i Metodij*
Georg Holzer, *Universität Wien*
Janneke Kalsbeek, *Universiteit van Amsterdam*
Marina Katnić-Bakaršić, *Univerzitet u Sarajevu*
Leszek Małczak, *Uniwersytet Śląski, Katowice*

Svein Mønnesland, *Universitetet i Oslo*
Vladimír Patráš, *Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica*
Krystyna Pieniążek-Marković, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań*
Stijn Vervaeke, *Universitetet i Oslo*

Glavna i odgovorna urednica
Nikolina Palašić, *Sveučilište u Rijeci*

Izvršni urednici

Saša Stanić, *Sveučilište u Rijeci*

Marina Marinković, *Sveučilište u Rijeci*

Adresa uredništva

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
tel.: (051) 265-600 i 265-602; fax: 265-799

Jezika je redakcija autorska.
Lektura sažetaka na engleskom jeziku
Anita Memišević

UDK
Jelena Lanc, Filozofski fakultet u Rijeci

Kategorizacija
a1

Idejno rješenje naslovne stranice
Zvonimir Pliskovac

Grafička priprema teksta
Tempora, Rijeka

Naklada
150 primjeraka

Tisak
Tiskara Studiograf, Rijeka

IBAN

HR9123600001101536455, Filozofski fakultet
u Rijeci, s naznakom „za Fluminensiju“

Ovaj je broj financijski poduprlo Ministarstvo
znanosti i obrazovanja.

Indeksiranost časopisa i baze cjelovitih tekstova:

ESCI (WoS), CSA Linguistic and Language Behavior
Abstracts, MLA International Bibliography, Linguistic
Bibliography, Bibliography of Slavic Linguistics,
European Reference Index for the Humanities and the
Social Sciences (ERIH PLUS), SCOPUS, ULRICHSWEB,
Central and Eastern European Academic Source
(EBSCO), CARHUS Plus+2014, OpenDOAR, Directory
of Open Access Journals (DOAJ), HRCRAK, HAW

Fluminensia je časopis u otvorenom pristupu *Creative Commons Imenovanje 4.0 međunarodna* i u skladu s definicijom Budimpeštanske inicijative o otvorenome pristupu (BOAI).

KAZALO

I.

Daniela Matić

- KRITIČKA ANALIZA REFERENCIJA POVEZANIH S DOBI
U DISKURSU HRVATSKIH TISKANIH MEDIJA
(izvorni znanstveni rad) 7–31

Magdalena Baer

- THE LEGAL STYLE OF CROATIAN-LANGUAGE VERSIONS
OF EUROPEAN UNION LEGISLATION – A CONTRIBUTION TO
THE STUDY OF THE LEGAL STYLE OF CROATIAN STANDARD
LANGUAGE (pregledni rad) 33–52

Matija Mužek

- O MJESNIM GOVORIMA NEKADAŠNJE PLEMENITE
OPĆINE DRAGANIĆ „Jâ tŏčnĭ pŏ_dragăńickĭj divăńim.“
(izvorni znanstveni rad) 53–87

Nada Poropat Jeletić, Gordana Hržica, Eliana Moscarda Mirković

- THE CORPUS OF SPOKEN ISTROVENETIAN/FIUMAN
AND CROATIAN (C-ORAL-IC) (pregledni rad) 89–109

Jasmina Jelčić Čolakovac, Irena Bogunović

- THE ROLE OF CONCEPTUAL METAPHORS AND L2
PROFICIENCY IN CROSS-LANGUAGE FACILITATION
OF IDIOM COMPREHENSION (izvorni znanstveni rad) 111–135

Ana Vidović Zorić

- UTJECAJ GOVORNE BRZINE I KOGNITIVNOG OPTEREĆENJA
NA AKUSTIČKA OBILJEŽJA GLASNIKA /s/ I /f/ U HRVATSKOME
JEZIKU (prethodno priopćenje) 137–168

Krzysztof Tomasz Witczak

- FINNO-UGRIC LEXICAL BORROWINGS IN WEST BALTIC
LANGUAGES (izvorni znanstveni rad) 169–209

II.

Krystyna Pieniążek-Marković

- „KAO KAKVE VISEĆE BAŠČE“ – SRBIJA U HRVATSKIM PUTOPISIMA
IZ DOBA ROMANTIZMA (*Dopis iz Banata*, 1841. i *Misli o putovanju*
našem, 1847.) (izvorni znanstveni rad) 213–232

Sang Hun Kim, Hyeon Jeong Lee

MEMORY, MIGRATION, AND POSTNATIONALISM:

A COMPARATIVE STUDY OF KOREAN AND CROATIAN

DIASPORIC NARRATIVES (izvorni znanstveni rad)233–249

Maja Zovko

KULTURNE REFERENCE I PITANJE IDENTITETA U DJELU

NAJAT EL HACHMI (pregledni rad)251–267

Serena Todesco

ZLE MAJKE, LOŠE MAJKE: DRUGOST MAJČINSKOG

U KNJIŽEVNOSTI I FILMU (izvorni znanstveni rad)269–294

III. PRIKAZI

Petra Božanić

TRAG TISKARE KARLETZKY OTISNUT U HRVATSKOJ JEZIČNOJ

POVIJESTI (Sanja Holjevac, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare*

Karletzky, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2024)297–305

Ivo Pranjković

VRLO VRIJEDNA KNJIGA O PRAVOPISIMA I O VLASTIMA

(Krešimir Mićanović, *Vlast i pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb, 2024) . . .306–309

I

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.6>

Daniela Matić

KRITIČKA ANALIZA REFERENCIJA POVEZANIH S DOBI U DISKURSU HRVATSKIH TISKANIH MEDIJA

dr. sc. Daniela Matić, Sveučilište u Splitu, Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje
daniela.matic@fesb.hr *orcid.org/0000-0002-4409-733X*

izvorni znanstveni rad

UDK 81'42

81:316.774

rukopis primljen: 1. ožujka 2025; prihvaćen za tisak: 22. travnja 2025.

Mediji, tradicionalni i moderni, izvor su raznih informacija, ali i predrasuda te diskriminacijskih stavova tvoraca tekstova koji se često bez promišljanja prenose među korisnicima. Neki od takvih stavova i predrasuda stvaraju podlogu pogodnu za dobizam, diskriminaciju osobe zbog njezine dobi, bez obzira na to kakve su njezine sposobnosti, tjelesne ili mentalne, kakvo su znanje, obrazovanje, vještine, društveni status te individualne značajke.

Polazeći od metodološkoga okvira temeljenog na kritičkoj analizi diskursa u ovome radu bavili smo se referencijama povezanim s dobi osoba višom od 65 godina, dakle izrazima koji upućuju na starenje, starost i život u toj dobi koje smo prikupili u hrvatskim tiskanim medijima, dnevnicima i tjednicima izdanim tijekom jednog mjeseca. Htjeli ustanoviti kako se osobe starije od 65 godina diskurzivno predstavljaju u tekstovima, kojim reprezentacijskim, referencijalnim i predikacijskim strategijama, u kojim se ulogama i situacijama pojavljuju, naročito u odnosu na osobe koje nisu u njihovoj dobnoj skupini. Izdvojili smo tekstove o poznatim starijim osobama ili razgovore s njima u kojima je dob uvijek spomenuta te tekstove u kojima su stariji ljudi prikazani kao homogen kolektiv. Nakon analize članaka zaključili smo da je raspon uloga i situacija u kojima se stariji ljudi kao kolektiv pojavljuju vrlo skučen i da su stariji ljudi nevidljivi u društvu osim kad im se dodjeljuje neka pomoć i kad je

njihovo zdravlje u pitanju. Nalazimo i da je izravan dobizam rijedak, ali da postoji latentan dobizam temeljen na stereotipima u predstavljanju pojedinačnih starijih osoba u slučajevima kad njihov životni stil i aktivnosti odudaraju od okvira koji im je društvo namijenilo.

Ključne riječi: *dobizam; kritička analiza diskursa; referencije povezane s dobi; hrvatski tiskani mediji*

1. Uvod

Izraz „dobizam“ kalk je nastao na temelju engleskoga izraza „ageism“ koji je u engleski jezik i onda širu upotrebu ušao još šezdesetih godina 20. stoljeća. Naime, nakon što je uočio negativne stavove mnogih ljudi prema starijim, ali i mlađim osobama, američki liječnik i gerontolog Robert N. Butler posvetio je radove (1969, 1980, o tome i u Achenbaum 2015) toj društvenoj pojavi koja predstavlja predrasude najčešće mlađih ljudi prema starenju te svemu što starenje donosi. Dobizam se očituje u postupcima društva prema starijima koji npr. silom zakona bivaju isključeni iz svijeta rada, bez obzira na njihove sposobnosti, u postupcima pojedinaca prema starijima i u jezičnim sredstvima kojima se starije osobe imenuje. Kako navodi Butler (1980: 8), dobizam obuhvaća tri međusobno povezana elementa: (1) pristrane stavove o starijim osobama, starosti i starenju – uključujući i one koje i sami stariji mogu imati; (2) diskriminaciju prema starijim ljudima, osobito pri zapošljavanju i u drugim društvenim ulogama; (3) institucionalne politike koje, često bez zle namjere sudionikâ, učvršćuju stereotipe, ograničavaju mogućnosti za ispunjen život i potkopavaju osobno dostojanstvo.

U Republici Hrvatskoj postoji zakonski okvir koji zabranjuje bilo kakve oblike diskriminacije po bilo kojoj osnovi (Zakon o suzbijanju diskriminacije, NN 85/2008). Pored izravnih oblika diskriminacije koji su sankcionirani zakonom, postoje manje izravni oblici diskriminacije koji, izraženi raznim jezičnim sredstvima, često su upućeni nezaštićenim i manjinskim skupinama i također utječu na rast predrasuda, čak i mržnji prema tim skupinama (Lalić i Senta 2020: 4). U takva jezična sredstva možemo ubrojiti zabavne priče, humoristične televizijske serije, šale, karikature i rođendanske čestitke, naizgled benigne forme, no i one doprinose održavanju negativnih predrasuda o starenju. Mediji u kojima se objavljuju takvi tekstovi konstruiraju javne stavove o mnogočemu, pa tako i starenju, pristupajući mu stereotipno i površno, zanemarujući razlike između ljudi i njihovih životnih prilika (Edström 2018).

U ovome se radu bavimo referencijama na dob i načinima na koje su stariji ljudi diskurzivno predstavljeni u tekstovima hrvatskih dnevnika i tjednika. Predstaviti ćemo teorijski okvir o dobizmu, metodologiju, korpus, rezultate i raspravu, zaključak te popis izvora.

2. Teorijski okvir o dobizmu

Izvješće Ujedinjenih naroda (United Nations 2020: 1) starenje, koje je prirodan proces, predstavlja kao uspjeh ljudske rase, jer on pokazuje rezultat zaštite ljudskog zdravlja, napredak medicine, ekonomski i društveni razvoj. Starenje nije definirano kao negativan proces, ali uzrokuje financijski pritisak na sadašnje mirovinske i zdravstvene sustave (ibid. 4), stoga se u izvješću predlaže da vlade članica UN-a rade na cjeloživotnom obrazovanju i boljoj zdravstvenoj skrbi te potiču zdrave načine života, zapošljavanje žena i starijih osoba, one koji su navršili 65 ili više godina, i koje su isključene iz svijeta rada.

Starije osobe nisu homogena skupina ljudi, kao uostalom nijedna druga dobna skupina, pa tako ne stare jednako, jer i starenje, kao i drugi procesi, ovise o društvenoj i prirodnoj okolini, o radnim i životnim uvjetima te događajima koji su ih obilježili. Starenje i starija dob različito se percipiraju u različitim društvima i kulturama (Rozanova, et al. 2006: 375), što navodi na zaključak da je starija dob društveni konstrukt kojemu je teško odrediti početak i trajanje.

Prema *Globalnom izvješću o dobizmu* (*Global report on ageism* 2021: 2) dobizam se odnosi na stereotipe, dakle način na koji mislimo, na predrasude, način kako osjećamo te na diskriminaciju, način kako djelujemo prema drugima na temelju njihove dobi. Perišin i Kufrin (2009) prenose definicije Ivana Šibera iz *Osnova političke psihologije* (1998) prema kojoj su stereotipi „generalizirana shvaćanja o osobinama pripadnika pojedinih društvenih grupa“, dok su predrasude najčešće negativni i teško promjenjivi stavovi doneseni prije rasuđivanja i temeljeni na nekome emocionalnom odnosu. Stereotipi vezani za stariju dob mogu biti pozitivni, pa tako se smatra da starija dob donosi mudrost, pouzdanost, ljubaznost, smirenost, ali mogu biti i negativni, kao što su boležljivost, ružnoća, umno i tjelesno propadanje, beskorisnost, izoliranost i siromaštvo (Zovko i Vukobratović 2017). Diskriminacija i pristrani stavovi prema starijim ljudima proizlaze iz negativnih stereotipa i predrasuda pripadnika mlađih dobnih skupina koji starije ljude doživljavaju kao homogenu masu koju ujedinjuje samo jedna

identitetska odrednica, a to je njihova dob, bez obzira na sve moguće varijacije u njihovim tjelesnim i mentalnim sposobnostima. Starijim ljudima time biva zaniijekana njihova individualnost i jedinstvenost, a pridodane su im generalizirane karakteristike kao što su boležljivost, ranjivost, deprimiranost, zaboravnost, nesposobnost učenja novih vještina i rada s novim uređajima, siromaštvo, škrtost, pasivnost, zahtjevnost, mušičavost, svadljivost i sebičnost (Uzun et al. 2019; Rusac et al. 2013).

Mediji, i tradicionalni i moderni, lako dostupni, moćni i utjecajni, svojim tekstovima, hotimice ili ne, diskurzivno formiraju javnu sliku o starenju i starijim ljudima. Kad su stariji ljudi predstavljeni negativnim predrasudama, ili samo njihovim naznakama, među mlađim dobnim skupinama stvara se nepovoljna percepcija starenja kao prirodnoga životnog procesa. Jezično se takva percepcija može ostvariti kroz opoziciju „mi, mlađi“/„oni, stariji“, a takvu opoziciju podržava npr. marketinška djelatnost koja potiče održavanje različitih dobnih skupina, također diskurzivno stvorenih (Mautner 2007: 53), *mladi, sredovječni, stariji, stari*, kojima namjenjuje različite proizvode prema karakteristikama navodno tipičnima za svaku skupinu. Posljedica takvoga diskurzivnog djelovanja jest, kako navodi Coupland (1997: 34), da stariji ljudi mijenjaju način kako vide sebe i svoju okolinu te se usklađuju sa slikom koju o njima kreira javnost na temelju stereotipa (Phelan 2018: 550).

3. Metodologija

U ovome se radu bavimo leksičkim jedinicama kojima se autori članaka referiraju na stariju dob sudionika u člancima te pritom možda izražavaju neki od stereotipnih stavova ili predrasuda o starijim ljudima. Dobizam je društvena pojava, u medijima je predstavljena diskurzivno i kao takva perpetuira nove primjere dobizma, jezične i nejezične. Ovo odgovara jednoj od osnovnih postavki kritičke analize diskursa prema Faircloughu (1989, 1992, 1995a, 1995b, 2001, 2003, 2010, 2018) da je diskurs oblik društvene prakse te da je svaki diskursni događaj oblikovan društvenim događajima, institucijama i društvenim strukturama, ali i diskurs oblikuje društvo, odnosno utječe na društvene procese, pa tako i podržava stereotipe o kojima se ne razmišlja i koji se često ne dovode u pitanje. Kritički pristup analizi diskursa starenja potreban je kako bi se otkrili i razjasnili odnosi moći i naizgled zdravorazumski iskazi o starenju temeljeni na stereotipima i predrasudama ugrađenima u jezične strukture.

Dobizmom u jeziku s pozicije kritičke analize diskursa bavili su se razni autori: Fealy et al. (2012) izložili su kritičku analizu diskurzivnoga predstavljanja starenja u tiskanim medijima u Irskoj, Imran i Budarick (2013) u malezijskim novinskim izdanjima, Chen (2015) u novinama u Tajvanu te Shimoni (2023) s analizom prikaza starijih ljudi u novinama za vrijeme pandemije bolesti Covid-19.

Imenovanje, odnosno referiranje može utjecati na način kako se u javnosti doživljavaju starije osobe, ali i kako stariji ljudi doživljavaju sebe. U našoj analizi bavimo se *reprezentacijskim strategijama* prema Machin i Mayr (2012: 77–88) kojima su se koristili autori članaka: personalizacija, impersonalizacija, individualizacija, kolektivizacija, specificiranje, nominacija, funkcionalizacija, anonimizacija, agregacija, opozicija „mi“/ „oni“, supresija. Pored toga, prema Reisigl i Wodak (2001: xiii), možemo razlikovati *referencijalne strategije*, koje pokazuju kako su osobe imenovane u tekstu, te *predikacijske strategije* koje pokazuju koje su osobine, svojstva i značajke dodijeljene tim osobama. Predikacijske se strategije ostvaruju (Reisigl i Wodak 2001: 54–55) atributima (u obliku pridjeva, apozicija, prijedložnih fraza, relativnih rečenica, vezničkih rečenica, infinitivnih rečenica i participnih rečenica ili skupina), predikatima ili imenskim/pridjevskim/zamjeničkim predikatnim konstrukcijama, kolokacijama, eksplicitnim usporedbama, poredbenim izrazima, metaforama i drugim retoričkim figurama (uključujući metonimiju, hiperbolu, litotu i eufemizme) te više ili manje implicitnim aluzijama, evokacijama i pretpostavkama, odnosno implikacijama.

3.1. Cilj

Ovaj rad treba odgovoriti na sljedeća pitanja:

- 1) Kojim se strategijama koriste autori članaka kad spominju osobe starije životne dobi?
- 2) Pojavljuju li se u tekstovima predrasude i stereotipi o starijoj životnoj dobi?
- 3) U kojim se ulogama pojavljuju starije osobe u tekstovima?
- 4) U kojim se društvenim kontekstima starije osobe pojavljuju u tekstovima?

Kako bismo odgovorili na navedena pitanja, izdvojili smo leksičke odabire autorâ članaka kojima konstruiraju referencije na dob starijih osoba te smo ih analizirali u skladu s postavkama kritičke analize diskursa. Rezultati

trebaju pokazati u kolikome se opsegu izravne ili neizravne dobističke referencije na osobe starije od 65 pojavljuju u tiskanim medijima te jesu li i u kojoj mjeri starije osobe prikazane kao aktivni sudionici društva ili tek pasivni statisti.

3.2. Korpus

Za ovaj rad prikupili smo primjere referencija na stariju populaciju u hrvatskim medijima tiskanim tijekom mjeseca prosinca 2023. godine. Pročitali smo članke i sva dodatna izdanja triju dnevnih novina, *Slobodne Dalmacije*, *Večernjeg lista* i *Jutarnjeg lista* (u daljnjem tekstu SD, VL i JL). Primjeri iz SD-a prikupljeni su između 1. i 10. prosinca, iz VL-a između 11. i 20. prosinca te iz JL-a između 21. prosinca 2023. i 1. siječnja 2024. U svim prosinačkim izdanjima *Poslovnog dnevnika* i njegovim dodatcima nismo našli nikakve referencije na dob i na starije osobe, što ima svoju informativnu vrijednost.

Pregledali smo i sljedeće tjednike: političke tjednike *Nacional* i *7Dnevno*, poslovni tjednik *Lider*, magazine za životni stil *Gloria* i *Story* te sve dodatke koji povremeno i prigodno izlaze u navedenim tjednicima. Pregledali smo i politički dvotjednik *Globus*. U Tablici 1 predstavljamo sve publikacije prema kategoriji kojoj pripadaju, broj strana i broj članaka s nekom referencijom na stariju životnu dob.

Tablica 1. Publikacija, kategorija, broj stranica, broj članaka

Publikacija	Kategorija	Broj strana	Broj članaka koji imaju referenciju na stariju dob
Slobodna Dalmacija	dnevnik	480	16
Večernji list	dnevnik	590	34
Jutarnji list	dnevnik	672	31
Nacional	tjednik	352	6
7Dnevno	tjednik	388	11
Lider	tjednik	452	1
Gloria	tjednik	336	4
Story	tjednik	368	1
Globus	dvotjednik	136	3
Poslovni dnevnik	dnevnik	583	0
Ukupno		4357	107

4. Rezultati i rasprava

Nakon što smo pročitali članke u svakome izdanju, ustanovili smo kontekstualne kategorije u kojima su se starije osobe pojavljivale u *dnevnici*ma (Tablica 2).

Tablica 2. Kategorije gdje se autori referiraju na dob osobe u barem dva dnevnika ili u dva članka u istome dnevniku

Kontekstualne kategorije	Dnevnik (br. članaka)		
	Slobodna Dalmacija	Večernji list	Jutarnji list
1) lokalna ili središnja vlast brine za umirovljenike	2 (financijska potpora; novi mirovinski fond)	4 (niže cijene, božićnice, uskrsnice, besplatan prijevoz, veće potpore umirovljenicima koje dodjeljuju gradske vlasti)	3 (dodatna pomoć za neke umirovljenike, financijska pomoć, besplatan prijevoz)
2) stare, siromašne i bolesne osobe; težak život umirovljenika	1	–	1
3) starije žene žrtve nasilja; starije žene u opasnosti od siromaštva i isključenosti iz društva	1	1	–
4) tekst o poznatoj starijoj osobi ili razgovor s poznatom starijom osobom (dob osobe uvijek je spomenuta)	1	3	5
5) smrt poznate starije osobe (dob osobe uvijek je spomenuta)	–	1	4

Kategorija koja je uobičajena u *tjednicima* nalazi se u Tablici 3:

Tablica 3. Kategorije u kojima se spominje *dob osobe* u većini tjednika

Kontekstualne kategorije	Tjednici (br. članaka)					
	Globus (dvotjednik)	Gloria	Lider	Nacional	Story	7Dnevno
1) tekst o poznatoj starijoj osobi ili razgovor s poznatom starijom osobom (dob osobe uvijek je spomenuta)	1	3	1	4	–	1

Starije su osobe, kako vidimo, mnogo češće tema u dnevnicima nego u tjednicima. U ovome se radu bavimo 4. i 5. kategorijom u dnevnicima (1., 2. i 3. kategorijom bavili smo se u Matić 2024) i jedinom kategorijom u tjednicima, a to su tekstovi o poznatim starijim osobama, razgovori s poznatim starijim osobama te *in memoriam*, gdje osobe, po definiciji, moraju biti *individualizirane*.

Navodimo primjere iz *dnevnika*:

SD:

1. *86-godišnji Ken Loach* odašilje poruku nade i jedinstva; Proljetos na Cannes Film Festivalu Loach je predstavio (...), nekih mjesec dana prije nego što je proslavio *visoki 87. rođendan*.

VL:

2. Ako je netko od starih asova često na utakmicama, onda je to *Božo Vuletić (65)*.

3. *Pavica Gvozdić, hrvatska pijanistica i ugledna pedagoginja* koja je odgojila generacije mladih glazbenika, preminula je u subotu u Tuheljskim toplicama *u 87. godini*, (...).

4. *Oliver Mlakar*, hvala Bogu, još je tu među nama, *nanizao je 88 rođendana*, (...).

5. *Slobodan Grubač, drniški pjesnik* kojemu je mjesto u svakoj antologiji hrvatskog pjesništva *slavi 60 godina* od objave svoje prve pjesničke zbirke.

JL:

6. Tužna vijest iz svijeta hrvatskog tenisa, ali i sporta: u **85. godini života preminuo je Boro Jovanović (...)** *jedan od najuspješnijih hrvatskih tenisača* u povijesti.

7. **Stanko Piplović (90)** prvi je znanstveni rad objavio 1975. godine i još se nije umorio!

8. Otvorena izložba fotografija **'Fedinih 50+'**

9. **Wolfgang Schäuble**, koji je više od pola stoljeća bio član njemačkog parlamenta, umro je u **81. godini**

10. **Bivši predsjednik Europske komisije Jacques Delors**, utemeljitelj povijesnog projekta jedinstvene valute Europske unije, preminuo je u dobi od **98 godina**.

11. Kakva je **Tereza** kao glazbenica svi znamo, ali možda ipak treba podsjetiti kako ona **u svojoj 86. godini** i dalje neumorno nastupa (...).

12. Nakon smrti Liliane 2017. **jedina kći Françoise Bettencourt Meyers (70)**, postala je najveći dioničar grupacije (...)

13. (...) rekao je prije nekoliko godina u jednom intervjuu **Obrad Kosovac, čuveni televizijski novinar i urednik** koji nas je napustio **u 83. godini**.

14. **U 101. godini** u dalekoj Kaliforniji zauvijek je otišao **Miljenko Grgić**, čovjek koji je podjednako **zadužio kalifornijsku i hrvatsku vinsku scenu**.

Iz gornjih primjera koje smo pronašli u dnevnicima možemo kao nesporne izdvojiti šest objava *in memoriam* (3., 6., 9., 10., 13., 14.) koje su napisane u čast poznatim preminulim osobama kojima se spominju godine, ali i njihov doprinos društvu. Takvi su tekstovi pisani s poštovanjem prema preminulima, kao kratki i informativni podsjetnici na ono za što su te osobe zaslužne.

U ostalim tekstovima o poznatim osobama dob osoba i referencija na dob navedene su samo predikacijskim strategijama prema Reisigl i Wodak (2001). Njihove godine života nisu predstavljene kao prepreka za njihove aktivnosti: (2.) **Božo Vuletić (65)** (eliptična apozicija), (5.) „**Slobodan Grubač, drniški pjesnik (...)** **slavi 60 godina** od objave...” (godine su dio glagolskog predikata i implicitno govore i o životnoj dobi sudionika), (8.) „Otvorena izložba

fotografija *'Feđinih 50+'* (broj odnosi se na godine rada gdje se ime osobe pojavljuje u funkciji atributa imenskoj riječi), (12.) „nakon smrti Liliane 2017. *jedina kći Françoise Bettencourt Meyers (70)*“ (eliptična apozicija). Ipak takvo spominjanje godina ponekad sadrži latentni dobizam jer autori izražavaju čuđenje ili iznenađenje što su osobe navedene dobi još aktivne i kreativne, a aktivnost odudara od stereotipa o starijim ljudima i od uloge pasivnih umirovljenika koju im je društvo namijenilo: (1.) „*Loach* je predstavio (...), nekih mjesec dana prije nego što je proslavio *visoki 87. rođendan*“ (atributi), (4.) „Oliver Mlakar, hvala Bogu, još je tu među nama, *nanizao je 88 rođendana*“ (glagolski predikat s metaforom), (7.) „*Stanko Piplović (90)* prvi je znanstveni rad objavio 1975. godine i *još se nije umorio!*“ (eliptična apozicija; glagolski predikat), (11.) „ona *u svojoj 86. godini* i dalje neumorno nastupa“ (prijedložna fraza). U pojedinim primjerima, npr. 2. ili 12. nije jasno zašto je navedena dob osobe. S druge strane, pohvalno je da mediji nalaze prostora za poznate starije osobe koje su u tekstovima definirane svojim profesijama i minulim radom, a ne samo kao umirovljenici. Takvi tekstovi doprinose njihovoj vidljivosti i ne dopuštaju da se zaboravi njihovo društveno djelovanje.

Slijede primjeri koje smo pronašli u *tjednicima*:

Nacional:

15. (...) posljednja u nizu knjiga koje je *92-godišnja zagrebačka biologinja i demografkinja te židovska intelektualka i aktivistkinja Melita Švob* napisala o Židovima u Hrvatskoj.

16. Iako ima *87 godina, redatelj Ken Loach, jedan od najvećih živućih britanskih redatelja*, i dalje snima filmove.

17. Nacional donosi svjedočanstvo *67-godišnjeg poduzetnika iz Šibenika Ive Deana*, koji tvrdi da mu je Zoran Pripuz, i to uz pomoć državnih institucija, oteo vrijedne nekretnine.

18. (...) *kontroverzni pulmolog postao je najpoznatiji i najpopularniji liječnik* u Srbiji (...) *Šezdesetdevetogodišnji Nestorović* otkrio je da je prije više od trideset godina, kao monarhist, bio član Srpskog pokreta obnove (...)

7Dnevno:

19. *Vremešni Josip Manolić* mnogima je u našoj zemlji postao sinonim za dugovječnost (...) ovaj *103-godišnjak* bivši komunist i nekadašnji djelatnik tajne službe (...). Ono što je teško objasniti jest

kako je netko poput njega (Josip Manolić, op.a.) stekao imidž gotovo pa *dobročudnog starčića* i postao predmetom benignih šala zbog svoje dugovječnosti.

Globus:

20. „(...) a ja ću se kandidirati na izborima za mjesto predsjednika“, rekao je *Putin, koji je navršio 71 godinu*.

Gloria:

21. *Američka TV zvijezda* (Oprah Winfrey, op. a.), *koja će krajem siječnja proslaviti 70. rođendan*, doista nikad nije bolje izgledala.

22. Francuska kompanija Hermès Paris lani je proslavila 185. godišnjicu osnutka (...). (...) Među njezinim suvlasnicima je i *80-godišnji Nicolas Puech*, za čije ime šira javnost vjerojatno nikad ne bi čula, da taj *povučeni imućni švicarski državljani*n pripremajući se za odlazak s ovog svijeta nije povukao potez koji mnogi smatraju – nečuvenim.

23. *Borivoj Radaković, zagrebački književnik rođen prije 73 godine*, (...)

Pitanje: Jeste li u *svojim sedamdesetima* izgubili vjeru u ljubav?

Odgovor: Ne, jedva čekam da se opet zaljubim.

(...)

Pitanje: *Sedam godina ste u mirovini, osjećate li se poput penzionera?*

Odgovor: Ne. Cijeli život sam s kraćim prekidima bio slobodni umjetnik, pa mi se s odlaskom u mirovinu zapravo ništa nije promijenilo.

Lider:

24. *Charlie Munger, prema tituli potpredsjednik Berkshire Hathaway*a, američke kompanije u vlasništvu možda i najpoznatijeg investitora suvremenog doba Warrena Buffetta. (...) *Charles Thomas Munger preminuo je 26. studenog u 99. godini* u Santa Barbari.

Iz ove skupine primjera pojedinačno spominjanih starijih osoba (kategorija 1 u tjednicima) možemo isključiti *in memoriam* (24.) u tjedniku *Lider*, u kojemu se očekuje navođenje nečije dobi.

Nalazimo i tekstove o aktivnim i kreativnim pojedincima gdje je dob dio reprezentacijskih i predikacijskih strategija: (15.) „*92-godišnja zagrebačka*

biologinja i demografkinja te židovska intelektualka i aktivistkinja Melita Švob“; (16.) „Iako ima **87 godina**, *redatelj Ken Loach, jedan od najvećih živućih britanskih redatelja* i dalje snima filmove“. Sudionici su personalizirani, individualizirani, ali i specificirani, definirani svojim funkcijama u funkciji apozicije, a dob je navedena kao atribut (**92-godišnja**) ili kao dio predikata u dopusnoj surečenici, „Iako ima **87 godina**“, kojom autor izražava latentni do-bizam jer aktivnost sudionika u suprotnosti je s ulogom koja je ljudima te dobi namijenjena u društvu. Sličan je primjer (23.) i „*Borivoj Radaković, zagrebački književnik rođen prije 73 godine*“, gdje je osoba također u apoziciji definirana svojom funkcijom, a predikacijskom strategijom reducirane relativne surečenice navedena je dob. U nastavku razgovora prema pitanjima autora teksta razabire se presupozicija da osoba „*u svojim sedamdesetima*“ ne bi trebala imati vjere u ljubav odnosno da bi se osoba trebala osjećati „*poput penzionera*“, izvan svijeta rada i aktivnosti.

U drugim primjerima pojavljuje se dob kao identitetska odrednica no nije uvijek jasno zbog čega. Naime, ne znamo zašto se dob koristi kao referencijalna strategija i zašto se smatra važnom npr. u primjeru (17.) „*67-godišnjeg poduzetnika iz Šibenika*“ (atribut) ako su njegovo ime i zanimanje navedeni. Štoviše, dob druge osobe u članku ostaje nepoznata, pa bismo mogli zaključiti da, npr. prema mišljenju autora, dob možda umanjuje sposobnost poduzetnika da jasno razmišlja te da bi ta osoba mogla biti sklona iz inata nekoga za nešto optuživati. Još jedan primjer (20.) moguća je buduća kandidatura ruskog predsjednika Vladimira Putina u 71. godini, „*Putin, koji je navršio 71 godinu*“. Autor izbjegava osuđujuće komentare, ali kao dio predikacijske strategije u relativnoj surečenici spominje Putinovu dob, ne navodeći otvoreno što je sporno u tome da se u 71. godini kandidira za predsjednika.

Dob kao atribut imenu i kao referencijalna strategija pojavljuje se u (18.) „*šezdesetdevetogodišnji Nestorović*“, i (22.) „*80-godišnji Nicolas Puech*“, gdje je prvi sudionik reprezentacijskom strategijom predstavljen funkcijom kao „*kontroverzni pulmolog*“, a potonji kao „*povućeni imućni švicarski državljani*“, dakle obojica su individualizirana i ne sugerira se da ih dob ometa u životnim aktivnostima. I bivši političar Josip Manolić opisuje se u (19.) atributom „*vremešni*“ i imenskom izvedenicom iz broja koji označava njegovu životnu dob (**103-godišnjak**), čime se možda izražava divljenje prema njegovoj dugovječnosti. Riječ je o umirovljenom političaru Josipu Manoliću, koji je nekada bio član jugoslavenske tajne službe i navodno odgovoran za progon nekih osoba koje su se protivile tadašnjemu režimu. Autor ovime ističe snažan kontrast između Manolićeve osobne i političke

prošlosti te njegova sadašnjeg izgleda i ponašanja, koji ne odaju kakva je on osoba nekad bio. Predikacijski deminutiv „*dobroćudni starčić*“ naglašava tu neusklađenost, iako nije zamišljen kao simpatičan izraz dragosti, nego ironičan, s obzirom na njegovu prošlost.

Konačno, Oprah Winfrey, reprezentacijski definirana u (21.) funkcijom „*američka TV zvijezda*“, odnosno voditeljica, producentica i glumica, koja slavi 70. rođendan (predikacijska strategija), u tekstu je hvaljena jer „nikada nije izgledala bolje“, što je važno u profesijama u kojima je izgled visoko cijenjen. Nije predstavljena kao siromašna, oronula starija osoba, već kao osoba gotovo u naponu snage, iako je u dobi nakon koje većinu ljudi društvo više ne smatra ni privlačnima ni zanimljivima ni vrijednima društvenog komentara. S druge strane, ona je jedina osoba koja je predstavljena u odnosu na svoj izgled. Iako se, primjerice, dob Putina u (20.) spominje u predikaciji, njegov izgled nije dio članka. U ovim primjerima, uz individualizaciju i personalizaciju kao reprezentacijske strategije, pronalazimo i funkcionalizaciju („poduzetnik“, „predsjednik“, „američka TV zvijezda“) te specifikaciju, jer nitko od njih nije predstavljen kao generička individua, nego kao osobe jasno definiranih životnih odabira, zanimanja, postignuća i aktivnosti.

U tablicama 4 i 5 navodimo kategorije u kojima neke starije osobe ili skupine *nisu* glavna tema članaka u dnevnicima i tjednicima, nego se spominju među ostalim pojedincima ili skupinama i temama, ponekad i usputno. U Tablici 4 popisali smo kategorije pronađene u *dnevnicima*:

Tablica 4. Kategorije s referencijom na dob u najmanje 2 dnevniku ili u najmanje 2 članka u istom dnevniku

Kategorija \ Publikacija (br. članaka)	Slobodna Dalmacija	Večernji list	Jutarnji list
1) skrb za umirovljenike, između ostaloga; humanitarna pomoć	2	4	1
2) bolesti koje pogađaju starije osobe, između ostaloga	1	3	–
3) političari se brinu za starije osobe, između ostaloga	1	1	–
4) tekst o istaknutim osobama, ali se među njima navodi samo dob jedne, starije osobe	–	–	4
5) starije osobe ne mogu naučiti nove stvari	1	1	–

SD:

25. Ne manje važno, Općina Vir će socijalnim kategorijama stanovništva, **umirovljenicima**, djeci i mladima osigurati dodjelu materijalnih potpora koje s tehničkim proračunom nisu mogle biti realizirane.

26. Tijekom svih ovih godina klub (Lions klub Marjan, op.a.) je organizirao brojna humanitarna događanja za pomoć slijepim i slabovidnim osobama, oboljelima od dijabetesa, donirao za djecu, **stare** i potrebite.

27. No, **oni stariji, bolesniji, sa slabijim imunitetom**, oni gube bitku s COVID-om jer ih ta bolest „satara“.

28. Za mene je lako, imam mobitel, **ali ne mogu majku u 96. učiti kako se koristi mobitel**.

JL:

29. Ako su 2023. obilježili ulazak u eurozonu i Schengen, „super-izborna“ 2024. mogla bi ostati zapamćena po rastu materijalnih prava građana, zaposlenih, **umirovljenika** i branitelja.

30. **Mirko Barišić 87-godišnji predsjednik** ne otkriva namjerava li na izbornoj Skupštini (Dinama, op.a.) u ožujku zatražiti novi četverogodišnji mandat, ali zasad kormilo drži čvrsto u svojim rukama.

31. A ispalo je nezaboravno pa se već sada može reći da je publika u Areni u petak 22. prosinca 2023. godine prisustvovala jednom od najvažnijih, najvećih i najljepših samostalnih domaćih (rock) koncerata otkako je Grupa 220 **na čelu s Dragom Mlinarcem, koji je nedavno proslavio 81. rođendan**, uštekala gitare u pojačala pa 1968. godine objavila prvi hrvatski i ex-YU autorski rock album „Naši dani“ na materinjem jeziku. (tekst je bio o koncertu rock-pjevača Gorana Bare, op. a.)

32. Forbes je također procijenio **Miriam Adelson (78)** kao petu najbogatiju ženu na svijetu, koja kontrolira bogatstvo od 32.3 milijarde dolara. Ona je udovica kasino magnata Sheldona Adelsona. Adelson je treća žena koja je trenutno glavni vlasnik neke od NBA franšiza, pridruživši se Jeanie Buss iz Los Angeles Lakersa i Gayle Benson iz New Orleans Pelicansa.

33. **Sa 87 godina, Barišić**, očito, i dalje ima dovoljnu energiju i znanje, ali i manjak protukandidata.

VL:

34. Predizborna je godina, što je povoljno i za segment stanovništva kao što su **umirovljenici**, a istodobno cijene energije stagniraju ili padaju... (...)

35. jer smo jedina županija koja financira nacionalno kazalište, oko 3 milijuna eura za zdravstvo, socijalnu skrb, novorođenu djecu, **umirovljenike**, osigurana su sredstva za stipendije učenika i studenata te druge stavke (...).

36. izgradnja i opremanje **Centra za starije osobe** Samobor,

37. Inače, nejednakosti koje su zabrinule Nijemce, prisutne su i u Hrvatskoj, ali ne samo po dobi (kod nas su ugroženi **stariji ljudi** i samačka kućanstva po selima) već i regionalno.

38. Ugroženi su i **stariji od 65**, imunokompromitirani pacijenti i pacijenti s kroničnim bolestima.

39. Nekad je to bila **bolest starijih osoba** (moždani udar, op. a.), no danas se zbog stresnog načina života, loše prehrane i drugih razloga dobná granica sve više spušta.

40. Sve je to razlog da se još jednom uputi apel **starijim osobama** da se cijepe.

41. Ključne mjere kreirane su prema **starijim i nemoćnim osobama**, ranjivim skupinama, djeci s teškoćama u razvoju, a posebno prema djeci i obitelji (...). (...) Što se pak tiče **politike prema starijim i nemoćnim osobama**, u SDP-u obećavaju investirati u povećanje smještajnih kapaciteta, ali i u unaprjeđenje kvalitete pružanja usluga u **domovima za starije osobe**, razvoj mreže usluga gerontodomaćica te proširenje kapaciteta dostava obroka u kuću.

42. Govori Davor Antica, viši stručni suradnik Hrvatske gospodarske komore: „Mogućnosti su goleme, ali općenito, što se interneta tiče, **stariji ljudi još nisu ušli u tu priču**. Mlađa populacija jest, **ali starijima još uvijek knjigovođe vode glavnu riječ u poslovanju, a neki čak još nemaju internet** – naglasio je Antica.

Ostale kategorije koje se pojavljuju samo u jednim dnevnim novinama su sljedeće:

- u *SD*: starija osoba ubijena; gaf opisan kao „onaj starije osobe“ jer ga je izrekla starija osoba.
- u *VL*: starija populacija koja živi na selu u opasnosti; senilna starija osoba kandidira se za predsjednika; žene različite dobi.
- u *JL*: svijet zabave ima dvostruke standarde za starije glumce i glumice; stariji pacijent podvrgnut transplantaciji jetre, dob kao ograničenje za pripadanje organizaciji.

Ove primjere možemo grupirati i analizirati prema temama iz Tablice 4 u kojima se pojavljuju. Prva tema i druga tema obuhvaćaju primjere 25., 26., 29., 34., 35., 37., 41. u kojima se pokazuje skrb prema starijim osobama i dodjeljuje im se humanitarna pomoć koja stiže ili od zajednice ili nekih organizacija ili od političkih tijela i gdje su starije osobe reprezentirane kolektivno, agregirano, anonimizirano, bez funkcije, na sljedeće načine: „*umirovljenici*“, „*stari*“, „*starije i nemoćne osobe*“ te „*stariji ljudi*“ za koje postoje „*Centar za starije osobe*“ i „*domovi za starije osobe*“. U ovim primjerima starije osobe nisu prikazane kao aktivni sudionici nekoga događaja nego kao pasivni primatelji pomoći i skrbi koji ne uspijevaju u potpunosti upravljati svojim životima. Osim toga, referencijalne strategije upućuju i na nemoć starijih osoba osuđenih na tuđu pomoć. Stariji su ljudi ovakvim referiranjem izdvojeni kao zasebna grupa u odnosu na ostale, zdrave, snažne, mlađe građane, dakle stvara se opozicija „oni“ nasuprot „nama“.

Tema bolesti starijih osoba uključuje sljedeće primjere: 27., 38., 39., 40., gdje su referencijalno predstavljeni kao „*oni stariji, bolesniji, sa slabijim imunitetom*“, „*stariji od 65*“, oni koji imaju „*bolest starijih osoba*“, a to je moždani udar, te „apel *starijim osobama* da se cipele“. Ovdje su opet stariji predstavljeni kolektivno, agregirano i kao krhka populacija naročito osjetljiva na bolesti, bez obzira na individualne razlike.

Osobe starije životne dobi imaju smanjene sposobnosti učenja, tako barem sugovornici autorâ članaka vjeruju u 28. i 42. primjeru: „*ali ne mogu majku u 96. učiti kako se koristi mobitel*“, gdje je starija osoba definirana prijedložnom frazom, dakle predikacijskom strategijom, i „što se interneta tiče, *stariji ljudi još nisu ušli u tu priču*. Mlađa populacija jest, *ali starijima još uvijek knjigovođe vode glavnu riječ u poslovanju, a neki čak još nemaju internet*“, gdje je kolektiv referiran atributom „stariji“. S obzirom na činje-

nicu da Internet odavno nije tehnološka novost u Hrvatskoj (uveden 1992. godine) i da pametni mobilni telefoni s internetskim pristupom također postoje već nekoliko desetljeća, izjava da stariji ljudi, pogotovo oni koji su poslovno još uvijek aktivni, nisu prihvatili Internet možda i sadrži nešto dobističkoga stava o nesposobnosti starijih ljudi za učenje koje se temelji na nekritički internaliziranim stereotipima.

Konačno, primjeri 30., 31., 32., i 33. odnose se na individualizirane referencije na starije osobe koje su spomenute u člancima uz još neke osobe kojima godine nisu navedene. Tako nalazimo relativnu rečenicu kao predikacijsku strategiju prigodom usputnog spominjanja osobe: (31.) „*na čelu s Dragom Mlinarcem, koji je nedavno proslavio 81. rođendan*“ te (32.) „*Miriam Adelson (78)*“ gdje nalazimo eliptičnu apoziciju koja iskazuje dob osobe premda se u tekstu spominju i druge osobe. Dva primjera odnose se na istu osobu i u oba slučaja navedena je dob: (30.) „*Mirko Barišić 87-godišnji predsjednik*“, gdje je dob dio apozicije kao predikacijske strategije te (31.) „*Sa 87 godina, Barišić*, očito, i dalje ima dovoljnu energiju i znanje“ gdje je dob dio prijedložne fraze. U oba se primjera u istim novinama spominje dob osobe koja i dalje želi aktivno sudjelovati u radu sportskoga kluba i premda autori ne eksplicitno ne izriču da je dob osobe nekakva prepreka ili problem, isticanje godina treba čitatelja navesti na zaključak da postupak kandidiranja možda i nije poželjan.

U nastavku su navedene kategorije zajedničke *tjednicima* (Tablica 5):

Tablica 5. *Kategorije s referencijom na dob u najmanje 2 tjednika*

Publikacija (br. članaka)	Globus	Gloria	Lider	Nacional	Story	7Dnevno
Kategorija						
1) tekst s istaknutim osobama, ali dob se samo jedne, starije osobe, među ostalima, spominje	–	–	–	2	–	1
2) bolesti (gripa, dijabetes); izolacija tijekom pandemije COVID-19	–	–	–	1	–	2

Nacional:

43. **Otto Shilly** (pogreška, op.a.) *je sa svojom 91 godinom i dalje aktivan* u lobističkim aktivnostima, a kako je u Njemačkoj na vlasti SPD, Schilyjeva stranka, on ima pristup najvećim njemačkim dužnosnicima.

44. Vlasnik kompanije General Pioneer bio je *kontroverzni bugarski biznismen Ognjan Bozarov*, vidi se iz dokumentacije koja je procurila iz agencije MeritServus s Cipra koja osniva offshore firme. *Ovaj sedamdesetšestogodišnji Bugarin* još je 1983. u Americi bio optužen jer je iz SAD-a u Bugarsku izvezao tehnologiju za proizvodnju kompjuterskih diskova iako je njezin izvoz tada bio zabranjen.

45. Bile su to, vjerojatno, najstrože restriktivne mjere uvedene u Europi (tekst se odnosi na mjere u Srbiji, op. a.) zbog pandemije koronavirusa – potpuna izolacija *populacije starije od 65 godina*, primorane da gotovo dva mjeseca provede zatočena u četiri zida; (...).

7Dnevno:

46. I hoće li SAD ući u rat s Kinom kako bi spriječio to pripajanje. Zadnji takav događaj kad se medijski zakuhalo oko Tajvana bio je odlazak *80-godišnje američke političarke Nancy Pelosi* 2022. na Tajvan. Situacija je bila, kako se to kaže na televizijama, dramatična.

47. I ove se godine zbog toga građani pozivaju na cijepljenje, posebno *osobe od 65 godina i starije*, kronični bolesnici, štićenici i osoblje domova za starije, zdravstveni radnici i trudnice, (...)

48. Napomenula je kako godišnje od posljedica bolesti (dijabetesa, op. a.) umire oko 2000 ljudi, odnosno pet osoba dnevno. Naročito je to prisutno među *osobama srednje i starije životne dobi*, onima koji su još radno aktivni ili potkraj radnog vijeka.

Ostale kategorije koje se pojavljuju samo jednom u tjednicima su sljedeće:

- u *Globusu*: statistički podaci o starenju stanovništva u Hrvatskoj; radna dob za mirovinu mogla bi se pomaknuti na kasnije.
- u *7Dnevno*: jedan citat koji uključuje spominjanje starije osobe; spominjanje zloglasnog kriminalca i starije žrtve nesreće; financijska pomoć umirovljenicima, između ostaloga.

Ovdje možemo razdvojiti članke iz Tablice 5 u dvije grupe: jednu u kojoj su sudionici individualizirani i drugu gdje su osobe kolektivizirane. U

prvu grupu ubrajamo članke (primjeri 43., 44., 46.) u kojima se samo osobi starijoj od 65 godina u članku spominju godine, dok se ostalim sudionicima govornoga događaja ne spominju. Riječ je o osobama koje imaju političku i/ili poslovnu moć i koje su vrlo aktivne u svojim domenama. Osobe su reprezentirane funkcijom u apoziciji: „*kontroverzni bugarski biznismen Ognjan Bozarov*“, „*američke političarke Nancy Pelosi*“ te se broj godina pojavljuje kao atribut: „*Ovaj sedamdesetšestogodišnji Bugarin*“, „*80-godišnje američke političarke Nancy Pelosi*“, u okviru referencijalne strategije, ali i u predikacijskoj strategiji u prijedložnoj frazi: „*Otto Shilly je sa svojom 91 godinom i dalje aktivan*“. Autori članka, pored političkih i poslovnih aktivnosti ovih osoba, istaknuli su jednu značajku njihovih identiteta, a to je broj godina, iako to nisu učinili za ostale sudionike teksta, ne implicirajući pritom da bi se ove osobe trebale povući iz svojih aktivnosti, ali ostavljajući čitatelju prostora za iznenađenje zbog takvih aktivnih života ili pak negodovanje jer su još aktivni, a mogli bi „uživati u mirovini“.

U drugoj su grupi (primjeri 45., 47., 48.) kolektivno reprezentirane starije osobe, anonimizirane, agregirane, generički, kao „*populacija starija od 65 godina*“, „*osobe od 65 godina i starije*“ i „*osobe srednje i starije životne dobi*“, a kontekst je bolest, izolacija, cijepljenje i umiranje, gdje su starije osobe predstavljene kao one koje su naročito izložene ovim opasnostima. Referencijalne strategije ne sugeriraju otvoreni dobizam i u prvome planu su „osobe“, a ne godine. Kao i kod svakoga kolektivnog prikaza, ne spominju se razlike u zdravstvenom stanju ni u sposobnostima te aktivnostima koje ljudi provode. Kako se može primijetiti, nakon prelaska administrativno uspostavljene granice koja je na broju 65, sugerira se da ljudi postaju bolesni i trebaju pomoć.

U gornjoj analizi tekstova iz dnevnika i tjednika tražili smo izraze koji su korišteni u reprezentacijskim, referencijalnim i predikacijskim strategijama pri referiranju na individualizirane starije osobe u različitim kontekstima. Na temelju provedene analize može se ustvrditi da točna dob kao odrednica prati imena starijih osoba, djelujući kao atributivni ili predikacijski pridjev koji funkcionira kao klasifikator u slučajevima *in memoriam*, gdje su akteri individualizirani, ali i u pojedinim situacijama u kojima su autori članka smatrali važnim istaknuti dob starije osobe, najvjerojatnije radi dovođenja u pitanje njezine sposobnosti djelovanja zbog dobi iznad 65 godina. Točna dob ovdje se koristi sinegdohalno, odnosno jedna osobna značajka izdvaja se i stavlja u prvi plan, čak i kad se starija osoba nalazi u društvu drugih kojima se dob ne ističe. Dob također prati imena ljudi koji su intervjuirani

ili o kojima se izvještava, no tu je najčešće istaknuta u pozitivnom kontekstu, jer ne sprječava aktere u onome što rade (gluma, režija, pisanje, itd.). Ime može biti i premodificirano pridjevom „stari“.

Iz članaka u kojima se spominju starije osobe saznaje se da stariji ljudi mogu voditi kreativne i zanimljive živote, čemu se autori povremeno čude, ali riječ je uglavnom o dobro poznatim javnim osobama čiji je privatni život već otprije zanimljiv široj publici. Oni nisu prikazani kao slabi i siromašni ljudi koji pasivno čekaju pomoć. Ovdje možemo istaknuti da se starije osobe nikada nisu spominjale u *Poslovnom dnevniku*, dnevnim novinama koje prate poslovne aktivnosti i poduzetništvo u Hrvatskoj: izgleda da, nakon što osoba prijeđe određene godine, više se ne smatra produktivnom te više nije dio poslovne zajednice ni u kakvu svojstvu.

U slučajevima gdje su stariji ljudi reprezentirani kao kolektiv, bez ikakvih individualnih karakteristika, oni su diskurzivno konstruirani kao pasivni korisnici pomoći, uglavnom slabi, bolesni i nemoćni. Njihova je uloga statična, oni ne djeluju, ne traže ništa, ne zahtijevaju, a situacijski kontekst je uglavnom isti: nedostatna sredstva za život, zbog čega se političari ili neke udruge angažiraju kako bi im olakšali životne prilike. Drugi je kontekst zdravstveni: razne bolesti donose razne opasnosti, a stariji su naročito ugroženi, o čemu autori pišu sa suosjećanjem. Ipak, kod kolektivnih prikaza starijih osoba nismo naišli na članke u kojima bi one bile predstavljene kao zdrave, neovisne i sposobne za život bez pomoći.

Na kraju možemo reći da su stariji ljudi razmjerno rijetko sudionici novinskih tekstova s obzirom na ukupan broj stranica, bilo kao individualizirani, bilo kao kolektivni sudionici. Kao kolektivni sudionici pojavljuju se u ograničenom broju konteksta i nemaju svoj glas u člancima, s njima se ne razgovara nego se o njima piše. Ovakva se zapažanja donekle poklapaju s istraživanjem Fealy et al. (2012), gdje su autori kategorizirali prikaze starijih osobe u pet grupa: žrtve, slabi, krhki i ranjivi, radikalizirani građani, zaslužne starije osobe, nezaslužne starije osobe, u smislu da ne zaslužuju novčanu ili neku drugu pomoć. U ovome dijelu našega istraživanja nismo naišli na identitetske tipove žrtve, na radikalizirane građane ni na nezaslužne građane.

5. Zaključak

U ovome članku bavili smo se reprezentacijskim, referencijalnim i predikacijskim strategijama kojima su se autori u hrvatskim dnevnicima i tjednicima koristili u tekstovima o ili u razgovorima sa starijim osobama, u

tekstovima gdje su starije osobe spomenute, kao i u tekstovima gdje su starije osobe predstavljene kao homogen kolektiv. Pritom smo htjeli ustanoviti jesu li navedene strategije bile upotrijebljene tako da izravno ili neizravno podržavaju stereotipe ili predrasude o starenju i starijim osobama jer referencije mogu utjecati na način kako se starije ljude doživljava u javnosti. Možemo zaključiti da u navedenim člancima nije bilo izravnih dobističkih izraza, što je vrlo vjerojatno rezultat zakonske regulative. S druge strane uočili smo latentni dobizam koji se pojavljuje u vidu iznenađenja da stariji ljudi, najčešće poznate osobe, mogu biti aktivni i uspješni u nekoj djelatnosti te ne žive u skladu sa slikom o starenju koju diskurzivno i multimodalno oblikuju mediji ili koju ima javnost, dakle nisu nužno osamljeni, siromašni, bolesni, nesretni i žrtve. Dobizmu možemo pripisati i navođenje dobi, redovito iznad 65. godine, osobama koje se spominju u tekstovima, a da pritom drugim sudionicima nije navedena dob niti je ključna za razumijevanje teksta. Kad je riječ o kolektivnim prikazima starijih ljudi, oni su predstavljeni najčešće kao slabi, nemoćni i izloženi raznim bolestima te kao siromašni korisnici koji pasivno čekaju razne financijske potpore. Konteksti i uloge su, kako vidimo, vrlo ograničeni. U medijima ne nalazimo nikakve druge životne okolnosti i aspekte življenja osim nabrojanih, što doprinosi otužnome prikazu starenja. Tiskani mediji, hotimice ili ne, zaobilaze teme koje bi starenje prikazivali drukčije. Bilo da je riječ o izravnome, neizravnome dobizmu ili suosjećajnome tonu kojim autori tekstova pišu, vidljiva je opozicija „nas“, novinara, mlađih, i „njih“, starijih, koji su populacija nedovoljno poznata mlađima i zato ponekad uzrok čuđenja, iznenađenja i sumnje u njihove sposobnosti.

Literatura

- Achenbaum, W. Andrew (2015) "A History of Ageism Since 1969", *Generations: Journal of the American Society on Aging*, Vol. 39, No. 3, *Ageism in America: Reframing the Issues and Impacts* (Fall 2015), str. 10–16.
- Ayalon, Liat; Tesch-Römer, Clemens (ur.) (2018) *Contemporary Perspectives on Ageing*, Springer Open.
- Butler, Robert N. (1969) "Age-ism: Another form of bigotry", *The Gerontologist*, 23, str. 243–246.
- Butler, Robert N. (1980) "Ageism: A Foreword", *Journal of Social Issues*, Vol. 3, No. 2, str. 8–11.

- Chen, Chin-Hui (2015) "Older Adults as Discursively Constructed in Taiwanese Newspapers: A Critical Discourse Analysis", *International Journal of Society, Culture & Language*, 3(2), 2015, str. 72–84.
- Coupland, Nikolas (1997) "Language, ageing and ageism: a project for applied linguistics?" *International Journal of Applied Linguistics*, vol. 7, No. 1, str. 26–48.
- Edström, Maria (2018) "Visibility patterns of gendered ageism in the mediabuzz: a study of the representation of gender and age over three decades", *Feminist Media Studies*, 18:1, str. 77–93, DOI: 10.1080/14680777.2018.1409989
- Fairclough, Norman (1989) *Language and Power*, Harlow: Longman Group.
- Fairclough, Norman (1992) *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman (1995a) *Critical discourse analysis*, Harlow: Pearson Education Limited.
- Fairclough, Norman (1995b) *Media Discourse*, London: Hodder Arnold.
- Fairclough, Norman (2001) *Language and Power*, 2. izd. Harlow: Pearson Education Ltd.
- Fairclough, Norman (2003) *Analysing Discourse*, Abingdon, New York: Routledge.
- Fairclough, Norman (2010) *Critical Discourse Analysis, The Critical Study of Language*. 2. izd. London, New York: Routledge.
- Fairclough, Norman (2018) "CDA as dialectical reasoning", U: J. Flowerdew i J. E. Richardson (ur.). *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, London: Routledge, str. 13–25.
- Fealy, Gerard; McNamara, Martin; Treacy, Margaret Pearl; Lyons, Imogen (2012) "Constructing ageing and age identities: a case study of newspaper discourses", *Ageing and Society*, Vol. null, issue 01, str. 85–102, doi: 10.1017/S0144686X11000092
- Flowerdew, John; Richardson, John E. (ur.). *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. London: Routledge.
- Global report on ageism (2021) *World Health Organization* (<https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/demographic-change-and-healthy-ageing/combating-ageism/global-report-on-ageism>, pristup 11. veljače 2025.)

- Imran, Muhamad Asim; Budarick, John (2023) "Discursive construction of identities for older people in news: A critical discourse analysis of Malaysian newspapers", *Australian Journalism Review*, 45:2, str. 161–80, https://doi.org/10.1386/ajr_00130_1
- Lalić, Sara; Senta, Cvijeta (2020) *Narativi mržnje u internetskim medijima i internetskoj komunikaciji u Hrvatskoj*, Zagreb: Centar za mirovne studije.
- Matić, Daniela (2024) Is there ageism in Croatian print media? Critical discourse analysis of media discourse. *Komunikacija i kultura online*, godina XV, broj 15, 2024., str. 174–199, <https://doi.org/10.18485/kkonline.2024.15.15.9>
- Mautner, Gerlinde (2007) "Mining large corpora for social information: The case of elderly", *Language in Society* 36, str. 51–72. DOI: 10.1017/S0047404507070030.
- Perišin, Tena; Kufrin, Valentina (2009) „Ageizam u televizijskom mediju na primjeru središnjih informativnih emisija HRT-a, RTL-a i Nove TV“, *Ljetopis socijalnog rada* 2009., 16 (1), str. 29–51.
- Phelan, Amanda (2018) "Researching Ageism through Discourse". U: Liat Ayalon i Clemens Tesch-Römer. (ur.) *Contemporary Perspectives of Ageism*, Springer Open, str. 549–564.
- Reisigl, Martin; Wodak, Ruth (2001) *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Anti-Semitism*, London: Routledge.
- Rozanova, Julia; Northcott, Herbert C.; McDaniel, Susan A. (2006) "Seniors and Portrayals of Intra-generational and Inter-generational Inequality in the Globe and Mail", *Canadian Journal on Aging*, Winter 2006, Vol. 25, Issue 4, str. 373–386.
- Rusac, Silva; Štambuk, Ana; Verić, Jelena (2013) „Dobna diskriminacija: iskustva starijih osoba“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 2013. Vol 49, Supplement, str. 96–105.
- Shimoni, Shir (2023) "The unprotectedables: A critical discourse analysis of older people's portrayal in UK newspaper coverage of Covid-19". *European Journal of Cultural Studies*. Vol. 27, Issue 4, str. 1–17, <https://doi.org/10.1177/13675494231185539>.
- United Nations (2020) *World Population Ageing 2019*, ST/ESA/SER.A/444, New York: United Nations. (<https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Report.pdf>, pristup 10. veljače 2025.)

Uzun, Suzana; Kozumplik, Oliver; Požgain, Ivan; Kalinić, Dubravka; Mimica, Ninoslav (2019) „Stavovi i predrasude prema starijim osobama“, *Medix*. Year 25. No. 136/137, str. 216–221.

Zakon o suzbijanju diskriminacije, Narodne novine 85/2008.

Zovko, Anita; Vukobratović, Jelena (2017) „Percepcija starenja i društveno-medijska slika o starima“, *Andragoške studije*, 1, str. 111–124.

Analizirana tiskana novinska izdanja i magazini:

Slobodna Dalmacija

Jutarnji list

Večernji list

Nacional

Globus

7Dnevno

Lider

Gloria

Story

Poslovni dnevnik

SUMMARY

Daniela Matić

CRITICAL ANALYSIS OF AGE-RELATED REFERENCES IN THE DISCOURSE OF CROATIAN PRINT MEDIA

Traditional and modern media serve both as sources of diverse information and as conduits for prejudicial beliefs and discriminatory attitudes held by content creators. These views are often disseminated among audiences without critical reflection, thereby fostering ageism—the discrimination of individuals based solely on their age, regardless of their physical or mental abilities, education, skills, social status, or personal characteristics.

Employing a methodological framework grounded in critical discourse analysis, this study examined age references related to individuals over 65—specifically, expressions that denote aging, old age, and life at this stage—which were collected from Croatian print media, including dailies and weeklies published over a one-month period. The objective was to establish how people over 65 are discursively represented in texts, to identify the representational, referential, and predication strategies employed, and to delineate the roles and contexts in which they appear, especially in comparison to those outside their age group. The analysis included texts concerning prominent older individuals or interviews in which their age is invariably mentioned, as well as texts in which older people are depicted as a homogeneous collective.

The findings indicate that the spectrum of roles and contexts in which older people are collectively portrayed is markedly narrow, effectively rendering them invisible in societal discourse except when they are recipients of assistance or when their health is at stake. Moreover, while explicit ageism is relatively uncommon, latent ageism—manifested through stereotypical representations of individual older persons—persists when their lifestyle and activities deviate from the framework which the society has intended for them.

Keywords: *ageism; critical discourse analysis; age-related references; Croatian print media*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.3>

Magdalena Baer

THE LEGAL STYLE OF CROATIAN-LANGUAGE VERSIONS OF EUROPEAN UNION LEGISLATION – A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE LEGAL STYLE OF CROATIAN STANDARD LANGUAGE

Magdalena Baer, PhD, Adam Mickiewicz University, Poznań
magdalena.baer@amu.edu.pl orcid.org/0000-0003-2423-2087

pregledni rad

UDK: 811.163.42'38

rukopis primljen: 13. rujna 2024; prihvaćen za tisak: 27. svibnja 2025.

The legal style of the Croatian-language versions of EU legislation draws on two sources: the legal style of standard Croatian, and a hybrid language based on combined linguistic concepts derived from the working languages of the European Union, as well as from the official languages of the member states that make up this international political and economic organisation. The purpose of this article is to present the features of the Croatian legal style by means of theoretical presentation thereof, to indicate (on the basis of the analysis) the features of Croatian Euro-jargon, i.e. the supranational style of the texts of EU legal acts, and to make an attempt to show if and how Euro-jargon influences the drafting of the texts of Croatian national laws.

Keywords: *European Union; functional styles of the Croatian language; the legal style of the Croatian language; Croatian Euro-jargon; normative texts*

1. Introduction

The European Union is an international organisation comprising 27 nation states from the European continent, operating in its current form since 1993 with the signing of the Maastricht Treaty by the then member states of the European Economic Community. As in any international organisation, the problem of multilingualism in the European Union has arisen, as its language policy assumes currently 24 official languages within the organisation. This means that the official languages of the Member States are also official languages of the EU. With the expansion of the Union's structures to include subsequent countries, more languages were added to the existing group of official EU languages, Croatian being the latest language to join in 2013.

The European Union's internal language policy relies heavily on the work of interpreters/translators working in the various institutions of the European Union. The EU's linguistic services are very extensive as necessitated by the multiplicity of the languages handled, and the large number of documents translated, and meetings interpreted.

For the European Parliament, the European Commission, and the Court of Justice of the EU, translation services are provided by hundreds of translators, often legal linguists working, among others, in the Directorate-General for Translation operating at the European Commission, and providing only (written) translations. Interpretation, on the other hand, is provided for the different institutions: the European Commission and the Court of Justice of the EU are serviced by the Directorate-General for Interpretation, the European Commission makes use of interpreters from the Directorate-General for Logistics and Interpretation for Conferences. In a multilingual environment, the interpreters' work cannot be underestimated, as they are often the only individuals who can piece the message together. The EU's linguistic services are still plagued by an inadequate number of Croatian interpreters and translators. There is also a problem of the age of the interpreters working with the EU institutions, with few young people among them. In 2023, ten years after Croatia's accession to the EU, the issue of hiring new translators remained vital (MViEPRH- Ministry of Foreign and European Affairs of the Republic of Croatia – 2023: online). Theoretically, several hundred people with a command of Croatian and capable of translating from Croatian into other languages should cooperate with the Union on different terms. It is important to remember that

the demand goes beyond translators and interpreters, encompassing linguists, lawyers, proofreaders, and administrative staff.

As I have mentioned, Croatian has been the 24th official language of the European Union since 2013. In addition to prestige, this also involves editing the texts of EU legislation in Croatian and the work of several hundred people. The individuals rendering linguistic services in Croatian to the EU are not numerous; in regular demand are specialists who, in addition to their mother tongue, have a good command of one, or preferably two, of the organisation's working languages: English, French, German or Italian, but also other official EU languages, as drafting a text, including legal acts, can be a very complex process.

2. The purpose, sources of excerpted material, and methodology

The language of the texts of EU legislative acts bears some characteristic traces. The main purpose of this article is to discuss them. It should also be considered if the style of EU legal texts drafted in Croatian, in accordance with the guidelines adopted in this international organisation, is the same as the style of Croatian legal texts drafted in Croatia and concerning national law. What possible differences and similarities emerge between the two types of texts? How does the lexis typical of the European Union affect the reception of texts by non-specialist users of Croatian and specialists: lawyers, political scientists, linguists?

The source of the excerpted material are the texts of the Croatian language versions of EU legal acts deposited on the Eur-Lex website of the European Union, a promulgation journal. The website of *Narodne novine*, the promulgation gazette of the Republic of Croatia, is the source of texts for the analysis of the language of Croatian national legislation. The texts of EU acts and of Croatian national law have been selected according to the thematic criteria adopted by the author of the study, as it is impossible to examine all the texts published in these two promulgation journals. The texts selected for the analysis are related to environmental protection which are not parallel versions of each other, more specifically one EU text: *Uredba Europskog parlamenta i Vijeća o upravljanju energetsom unijom i djelovanjem u području klime*¹, published in Eur-Lex on 21st December 2018,

¹ The full title of the regulation reads: Uredba (EU) 2018/1999 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. prosinca 2018. o upravljanju energetsom unijom i djelovanjem u području

comprising 77 pages, and 1 text of Croatian national law *Odluka o donošenju programa financiranja ekološke mreže Natura 2000* published in *Narodne novine* on 11th May 2022, 58 pages long. The material to be analysed was extracted manually from the texts.

The small number of texts results from the multiplicity of the material, and the volume of the specific texts. The lexis and the syntax of the texts have been analysed, more specifically the lexis in the texts of national law, in the texts of EU law, and the similarities between them. How the indicated features influence the perception of the texts by the language users? Is it possible to indicate a *eurožargon* in the case of the Croatian language version of the EU legal acts, and what are its possible determinants? The contrastive ethod has made it possible to identify and discuss the similarities and possible differences.

3. The functional styles of standard Croatian – the legal style

The concept of functional styles, i.e. language varieties characteristic of specific forms of written or oral expression, has made its way to Croatia relatively recently. The first study of the issue, *Jezik i književno djelo* (for Serbo-Croatian at that) was written by Krunoslav Pranjić in 1968. A comprehensive study of the issue, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, written and published in 2006 by Josip Silić, is the only comprehensive presentation of stylistic phenomena in Croatian to date. The stylistic varieties of Croatian include the administrative style, the academic style, the journalistic style, the literary style, and the colloquial style (Kordić 1993: 129). The style or legal language as a legislative-legal style is a part of the administrative style, next to the socio-political, diplomatic, and business style. The administrative style, and by extension the legal style, retains elements of

klimе, izmjeni uredaba (EZ) br. 663/2009 i (EZ) br. 715/2009 Europskog parlamenta i Vijeća, direktiva 94/22/EZ, 98/70/EZ, 2009/31/EZ, 2009/73/EZ, 2010/31/EU, 2012/27/EU i 2013/30/EU Europskog parlamenta i Vijeća, direktiva Vijeća 2009/119/EZ i (EU) 2015/652 te stavljanju izvan snage Uredbe (EU) br. 525/2013 Europskog parlamenta i Vijeća – Regulation (EU) 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action, amending Regulations (EC) No 663/2009 and (EC) No 715/2009 of the European Parliament and of the Council, Directives 94/22/EC, 98/70/EC, 2009/31/EC, 2009/73/EC, 2010/31/EU, 2012/27/EU and 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council, Council Directives 2009/119/EC and (EU) 2015/652 and repealing Regulation (EU) No 525/2013 of the European Parliament and of the Council.

general language so they are neutral, and not detached from it (Frančić, Petrović 2013: 244). Other classifications of functional styles in Croatian have been identified, in studies by Tošović (1988) and Katnić-Bakaršić (1999).

With regard to the question of how the language of legal acts can be viewed, be it style or legal language, reference should be made to the observations made by Josip Silić who argued that „*Funkcionalni stil (standardnoga jezika) sam po sebi nije jezik, a jezik književno umjetničkoga djela jest. Njegove norme nisu norme jezika kao standarda, nego norme jezika kao sustava*“, (Silić 2006: 184). In practice, the language of various administrative documents relating to the work of lawyers, the police and other services, state administration, etc., is referred to as the legal style. The language of law, on the other hand, is the language of normative texts, the so-called *normativni govor* (Mandić-Trkulja 2024: 7).

The characteristics of the Croatian administrative style include clarity of the message, adherence to facts, logicity, conciseness, precision, clarity, stylistic neutrality, and unambiguous concepts. The legal style emphasises conciseness, precision, and an impersonal nature of the message. In addition to the above characteristics of the message, if a text can be classified as written in the administrative style, depends on the grammatical (syntactic) and lexical determinants: nominalization, conciseness, occurrence of pleonasm, words and phrases typical of official language, repetitions, structural patterns, Latin structures, passive structures, terminology.

Clarity of the message in administrative texts is often necessary due to their legal nature. All the features of style contribute to these characteristics, as a message cannot be clear without being concise, precise, unambiguous in the terms used, or illogical. Unfortunately, often this is not the case when, due to grammatical and syntactical complexities, administrative texts are sometimes incomprehensible and therefore unclear to an ordinary citizen. A discussion on plain language, i.e. how to write a document that is understandable and clear, but without detriment to its meaning, importance and seriousness, is resounding more and more in the institutions of the European Union. Administratively, the first steps have been taken and, thanks to the action of the Council of Europe, the first ISO linguistic standard was introduced on 23rd June 2023, setting out the rules for drafting documents to be simple and clear. The International Organisation for Standardisation (ISO) has established *ISO 24495-1:2023 Plain*

language – Part 1: Governing principles and guidelines for the use of plain language in legal texts (ISO: online). The standard provides guidelines and proposals for the application of rules simplifying communications, a process the European Union is preparing for; it is slowly introducing simplified communication texts on citizen information websites.

The discussion, originated in Brussels, has transferred to the member states, facing a noticeable problem of citizens' perception of administrative texts. Unintelligibility and the use of strange grammatical or lexical structures often provoke distaste and resentment among users, if not outright ridicule. As a result, the texts of European Union legislation are consulted with reluctance, left to specialists. Work on plain language has also taken place in Croatia (Lenček, Josipović, Kraljević 2020: 90). A need has been recognised for law and language to serve the citizen, rather than forming an idea in itself and serving only a narrow group of specialists.

Sticking to facts is a semantic feature of importance to the administrative style, especially the legal style. Facts are expressed with the absence of linguistic misrepresentations, metaphors, ambiguities, illogic, and reticence. While they may appear in other functional styles of standard language, here they should not be tolerated. In the administrative style, often used to establish facts or to create them, the use of linguistic forms indicating a desire to manipulate renders the message unreliable.

As the above suggests, a text needs to be logical to make the message credible, but also to make it clear and unambiguous. Illogical sentences, e.g. in legislative texts, lead to misinterpretation of the law and, consequently, to loopholes, used to avoid punishment following crime. Logic in legislative texts tends to be linked to the linguistic speech act and is dependent on the linguistic forms used (Bekrycht 2011: 12).

Brevity is linked to the underlying logic of a text and is very much needed in legal and administrative texts; it involves structuring the message in such a way as to include the necessary content with as few words as possible. While there are no guidelines as to the number of words, or how to make a specific statement from the point of view of the content and semantics, for interpretative reasons one should strive for minimalism and avoid in legal texts linguistic deadwood. This prevents manipulation by removing individual phrases from the text, which can lead to a change in the meaning of passages, or whole sections of text (Ryśkiewicz 2021: online).

The precision of a text, especially an administrative-legal text, is sometimes expressed through its analytic nature (Loewe 2010: 184), i.e. the use of multi-word forms, as they reduce a message's ambiguity. Lack of ambiguity follows from precision, hence these two features of administrative-legal style texts are so strongly linked (Ryśkiewicz 2021: online). Also, the use of terminology serves to create precision in the text, and specialisation thereof. Often precision can be problematic due to lack of simplicity in a text, as many times precision and simplicity in language are to opposites. The mentioned multi-word structures and terms are incomprehensible to non-specialists, unfamiliar with the lexis in question, or its actual meaning.

In legal texts, polysemy often precludes precision, as one term can have multiple meanings depending on the branch of law or legal system. To avoid this problem, legal definitions, simple in form explanations defining specific terms, are an indicator of precision (Narodne novine 2015: part 2, art. 12). Let me mention two types of such definitions: projective (assigning a new meaning to existing lexemes), and constructive (establishing a semantic rule for an act and attributing a new meaning) (Bukowska-Pelc 2017: 40).

Clarity of administrative and legal texts is related to both the correct division and arrangement of the message's content and the text's semantics. The division and arrangement of the text's content results from the fact that these texts tend to be long, so some kind of navigation and the resulting arrangement of the text is needed. Therefore, a division into chapters, articles, points, paragraphs, etc. is conducive to formal clarity (Narodne novine 2015: part 2, chap. 2, art. 23). A semantic arrangement of the content involves logical continuity of the text and its division into specific titled sections.

Each language style operates within a larger whole, namely the standard language; it is immersed in it and does not function in isolation from it. Stylistic neutrality is one of the characteristics of the administrative style, which shows that the resulting texts should be as close as possible to the standard language, should not contain metaphors, although some studies indicate a highly metaphorical nature of certain legal documents, e.g. court decisions (Husinec 2011: 73), linguistic stylisation, regionalisms, profanities, etc. Their neutrality should derive from the message they convey. Neutrality also manifests itself in a text's gender-neutrality: abstaining from emphasising forms that explicitly indicate one gender (Narodne

novine 2015, part 2, art. 13). A case in point is the use of hyphenated masculine-feminine forms, e.g. *studenti/studentice* – *studenti/ce*, mentioning both masculine and feminine forms, e.g. *studenti* and *studentice*, or phrasing statements in such a way as not to indicate either gender, e.g.: *Ljudi bi trebali znati kako se ponašati u takvoj situaciji*.

Unambiguous terms are among the most important features of the administrative style, mainly of the legal style, as ambiguity of terms introduces into this type of text confusion and problems in determining the correct legal meaning of a term. Many of the concepts used in the administrative style are lexemes derived from general language, in which they often have a different meaning. The general and sometimes colloquial meaning of individual words, i.e. the user's understanding of them in a sense that is inappropriate for the style, sometimes causes misunderstanding of the text (Narodne novine 2015: chap. 3, sub-chapter A, art. 38). There may be various sources of ambiguity (polysemy); the most common include extension of meaning, attribution of metaphorical or metonymic meaning, folk etymology, and the influence of foreign languages (Raffaelli 2015: 192–193). In legal texts, the most common extension of meaning results from attributing specialised meaning to a specific lexeme by defining it with a legal definition.

Nominalization: following the use of more noun forms in a specific text, e.g. gerund, verbal adjectives, adjectives, participles, plural noun forms, etc., a text loses its dynamism and indicates specific phenomena, and explains them. The use of nominal forms also results in more compound sentences, as fewer verb forms are present, leading to a condensation of content in a message (Łapa 2018: 127; Kaczmarek 2008: 129), and diverse syntactic forms (Kaczmarczyk 2008: 131). In addition, nominalisation can serve to conceal unimportant or undesirable content, to develop a text if verb derivatives are used, the basic forms of which also occur in the text, and to intellectualise it (Kaczmarczyk 2008: 134). Nominalisation is characteristic of virtually all European languages with regard to the creation of official functional styles, which the administrative-legal style is considered to be. According to Ewa Jędrzejko, owing to nominalization, among other things, languages form a European phraseology league (Jędrzejko 1993: 80), so the indicated features also occur and are characteristic of the Croatian language. Condensation of the content of a message serves to economise the language and thus shorten the text, which is of importance to legal texts where often specific formulas and repetitions need to em-

ployed. Hiding unnecessary or unwanted content can result in message ambiguity and understatement. However, this procedure, used appropriately in administrative and legal texts, may also result in shortening the text through appropriate syntax devoid of a verb.

The use of analytic forms in texts: extended terminology or collocation, leads to higher precision of the message. Synthetic forms relative to analytic forms are considered less precise due to their expanded semantics, whereas analytic forms often consist of a synsemantic lexeme and the object. It allows for more precise meaning of the analytic form, contributing to the text's precision. However, there is a view in Croatian linguistics that the use of analytic structures should be avoided also in the administrative style, at least in the case of a periphrastic predicate (*dekomponiranog predikata*), i.e. most often a noun-verb collocation, and replaced by a meaningful verb that also includes a noun that can be a part of such a predicate (Hudeček 2020: 61).

Repetition occurs in administrative and legal texts; it is often a must since other wording in the form of synonyms cannot be used, as they may have a different meaning to that of the legal definition. In administrative and legal texts, synonymous forms are avoided for this very reason, as they are never full synonyms, which may mean that the use of such a synonym negatively affects the legal interpretation of the text (Narodne novine 2015: chap. 3, sub-chapter A, art. 40(1)). Repetition is associated with structural patterns in legal and administrative texts. Oftentimes, the texts representing this functional style consist of schemata, as they are forms containing specific wording. The schematic nature affects the text's clarity, precision and lack of ambiguity, as the arrangement of the content is important in its reception and functionality. (Narodne novine 2015: chap. 2, sub-chapter A, art. 23(1))

Latin structures in legal texts are a regular phenomenon while in administrative texts, they tend to be less common. The use of Latin sentences often stems from their terminological nature. The following sentences may appear in the texts: Latin: *alibi* – Croatian: *na drugom mjestu* – in another place, Latin: *eadem res* – Croatian: *ista stvar* – the same thing, case, Latin: *hora legalis* – Croatian: *Vrijeme određeno za održavanje sudskog ročišta* – time fixed for the commencement of legal proceedings, Latin: *sui generis* – Croatian: *svoje vrste, osobit* – peculiar, special, Latin: *votum separatum* – Croatian: *odvojeni glas* – separate voice. (GPPNet online)

Passive structures occur in administrative texts largely to render the message impersonal. From a formal point of view, it can be noted that they are sometimes introduced with the expression *od strane...* + performer of the action (Genitive). Whoever performs the act can be referred to in general terms, without indicating a specific person, e.g. *ministarstvo*, *policija*, *poslodavac*, *grad*, *općina*, etc. (Hudeček 2020: 58–59).

Pleonasms have made their way to administrative texts out of the need for precision of expression. Text editors, wishing to make the texts more precise, use semantically incorrect lexemes to get the message across. Pleonasms can be divided into two groups: intentional and unintentional. The use of unintentional pleonasm is considered a fault of style (Silić 2006, 68–69). In turn, a deliberate use of certain terms, especially in legal texts, police reports, etc., is sometimes considered appropriate, and perceived as an indicator of precision (Mandić-Trkulja 2024: 13). Examples of pleonasms include *cirka oko*, *kako i na koji način*, *no*, *međutim*, *objaviti javno*, *odgovorno tvrditi*, *popeo se gore*, *sitni detalji*, *u potpunosti je provedeno*, *u vremenskom periodu* etc.

Officialese, i.e. fixed lexemes, expressions and syntactic forms characteristic of the administrative style, results in (Hudeček 2020: 57) a text being sometimes illegible. Officials includes lexemes or phrases, e.g. *biti dužan*, *biti obvezan*, *nismo u mogućnosti*, *unaprijed zahvaljujem/o*, and syntactically passive constructions and other impersonal forms, conditionals with the conjunction *ako*, etc. (Hudoček 2020: 70–74).

4. *Euro-jargon*

A closer look at the process of producing documents in the European Union reveals that a large burden of responsibility for the final shape of a given document lies with the translator, often a lawyer. This is because the main emphasis in the texts of European Union legislation is on the legal regulation of the lives of EU citizens, so the texts are peppered with many legal and generally social science terms. It is also the role of a legal linguist to adapt the language version of the edited text to the legal terminology used in the member state in question. However, sometimes the legal concepts are specific to the European Union legal system, in which case these adaptations do not apply. Thus, due to the subject matter of the texts, their original language has acquired certain specific characteristics, and is considered a new variety – the functional style of the official languages of the

European Union. This style is called Euro-jargon and is often defined as a variety of the language of communication taking place through translators. In the nomenclature of other European languages, Euro-jargon is referred to as: euro-speak, euro-rhetoric, euro-language, euro-legalese, EUese, euro-fog, the European Union's multilingual functional style, or Eurolect. The term Eurolect first appeared in 1990 in a study by Roger Goffin (Goffin 1990: 18); it is based on the association with a sociolect, i.e. the language of a specific social group, distinguished by a specific lexis, which makes it rather hermetic, understandable in fact only to the members of that community, but devoid of negative overtones, as is sometimes the case with terms associated with jargon.

Euro-jargon is a peculiar interlingual mode of communication due to its coherent EU terminology; many times, it is understood by specialists regardless of the underlying language. The same reason, i.e. the comprehensibility of the texts for specialists, gives rise to problems of reading them by ordinary language users. This is the case irrespective of the language in which the texts of EU legislation are drafted, so it is also the case of native speakers of Croatian.

When preparing a text in a specific language version, semantic equivalents in multiple languages are sought so that in terms of terminology, they are consistent and do not generate too many possibilities for questions about the semantic interpretation of a text in the Court of Justice of the European Union.

5. The legal style of the Croatian language and Croatian *eurožargon*

Eurožargon is part of the Croatian legal style. The Croatian legal style is an overarching concept to the Croatian *eurožargon* due to the nature of EU texts within national law. *Eurožargon* grows out of the legal style of the Croatian language because it is grounded in the language of legal texts concerning Croatian domestic law. Legally, EU regulations take precedence over national law, but when viewed from a linguistic perspective, they are dependent on the language in which they are drafted. This dependence stems from the use of specific linguistic forms, e.g. equivalent grammatical structures – impersonal forms or analytical structures – which do not exist in isolation from the donor language, in this case Croatian. Euro-jargon draws on Croatian legal texts because there is no other linguistic template

for it, despite the existence of its second source, the hybrid language in which EU legal texts are written. Euro-jargon is, in a way, immersed in Croatian standard language, so that it is embedded in the foundations of the Croatian legal style. The boundary between the legal style of national law texts, and that of EU legal acts, is very thin. Since Croatia's accession to the European Union, more and more lexemes of foreign origin have permeated the Croatian legal language, which also repeatedly appear in the texts of EU acts.

The fact of these lexemes entering Croatian legal and judicial practice is a rather unstoppable process, although not all lawyers agree with this state of affairs. Therefore, round tables are organised under the motto *Language and Law* to make judges and lawyers aware that care for the Croatian language in Croatian legal texts (not only normative ones) is an important element of legal practice, and its absence has a negative impact on the image of the Croatian judiciary. Taking care of the Croatian nature of legal texts is a priority, as these are texts in the official style of the Croatian language, and should be written correctly (Miletić 2015: 80).

Before Croatia's accession to the European Union, the Institute of Croatian Language and Linguistics ran a project called *Croatian Language on Route to the EU* and the book *Hrvatski jezik na putu u EU* (Bratanić 2011) written on its basis. Now it is involved in a project called *Croatian Language in the European Union*, in which the position of the Croatian language in the multilingual EU environment is identified. The project will develop terminology and produce bilingual manuals to serve individuals working in the European Union structures. The term Euro-jargon used by the project owners in this study is the European *koine* of the administrative style and legal speech in the languages of the European Union (IHJJ 2023: online).

6. Features of the legal style in the Croatian-language version of EU legal acts – an analysis

The legal style is considered to be the most precise style of Croatian language; it is a part of the administrative style, and should be concise, precise, impersonal, and contain legal terminology. So, it shares its characteristics with the administrative style.

In 2020, an updated manual was issued in Croatia, the *Common Manual for the Formulation and Creation of Acts that are passed under the ordinary legislative procedure* (*Zajednički priručnik za oblikovanje i izradu akata koji se*

donose u okviru redovnog zakonodavnog postupka) first published in Croatia in 2014. It indicates the wording that should be used when drafting legal texts produced by the various EU institutions. However, the authors of the manual stimulate that it is for illustrative purposes only, and is not a legally binding standard. Rather, it is intended to assist and facilitate the work of legislators by indicating certain schemes and required formulas to ensure that texts are consolidated, and produce coherent versions in multiple languages. They refer to the Handbook as a ‘toolbox’ for a better, faster, and easier work of the individuals drafting European Union legal texts (European Parliament, Council of the European Union, European Commission 2020: II).

The Handbook mentions certain word structures that should be used when drafting the texts of EU legislation, e.g.: *u skladu s redovnim zakonodavnim postupkom*, *uzimajući u obzir*, *upućivanje na instrument*, *upućivanje na mehanizam*, *budući da*, which construction is indicated as indispensable in any legislative text (PE, RUE, KE 2020: 5). The use of certain structures or lexemes results in a text that is in line with European Union guidelines, but not necessarily natural to the national language, in this case Croatian.

In the analysed texts of EU legislation, characteristics can be identified, and divided into two groups: lexical and syntactic. The following lexical features can be distinguished:

- European Union terminology, often general vocabulary acquiring the status of terms. Multiword structures are widespread in Euro-jargon to clarify a message. The terms are often of foreign, mostly Latin, origin, but are borrowed through and influenced by English, and spread in the language of EU legal texts, regardless of the official EU language of the text (Bajčić 2020: 258). Examples of such terms from the analysed text include *delegirani akt*, *direktiva*, *država članica*, *dugoročna perspektiva*, *dugoročne strategije Unije*, *europski energetska sustav*, *europski semestar*, *koordinirano djelovanje*, *integrirani plan*, *mehanizam mjera*, *nezakonodavni akt*, *područje inovacija*, *politika za...*, *zakonodavni akt*, *politike i mjere*, *projekcija s mjerama/bez mjera*, *nacionalni sustav inventara*, *regionalna suradnja*, *program potpore*, *obnova kapaciteta*, *više razinski dijalog*, etc.

- The names of the EU institutions are a group of lexemes made up of multiword structures, often times incomprehensible to a user unfamiliar with the EU politics, and are incomprehensible in the prevailing relationships within this organisation. Multiple names are often confused, even

though they are spelt correctly in the texts, but their accumulation in a text turns it into an endless list of institutional names. The constant listing of the names of the institutions is due to the general characteristics of all legal texts, in which care must be taken to ensure precision, accuracy and lack of ambiguity. The following names can therefore be identified in the text under examination: *Europska agencija za okoliš*, *Europska komisija*, *Europsko Vijeće*, *Europski gospodarski isocijalni odbor*, *Europski gospodarski prostor*, *Europski parlament*, *Eurostat*, *Odbor regija*, *Petostrani energetska forum*, *Službeni list Europske unije* etc.

- The names of international documents appear in the texts of EU legislation for the same reason as the names of the institutions: to prevent ambiguity and ensure precision and factual accuracy when the document on which the text is based, is cited. However, the problem with the names of these international documents, and often the names of documents adopted within the structures of the European Union, is their elaborate, multi-part names, and the use of their colloquial names in the documents. These names are explained in the texts when they are first used, but to a non-specialist, they mean nothing, and are difficult to remember, for example: *Euromediterransko partnerstvo*, *Europski opservatorij za energetska siromaštvo*, *Okvir za klimatsku i energetska politiku Unije*, *Smjernice Komisije za države članice o integriranim nacionalnim energetska i klimatska planovima*, *Ususret europskoj energetska uniji*, *Zajednički istraživački centar*. EU legislators want to make the names of the more popular documents at least a little more familiar, and often name them after the place where they were signed, e.g. *Aarhuška konvencija*, *Kyotski protokol*, *Okvirna konvencija Ujedinjenih naroda o promjeni klime (Pariški sporazum)*, however, this does not always help if the text does not provide the explanation.

- Latin borrowings occur in the texts of EU legislation largely through English and French, which are the working languages of the European Union. It is often easier for translators to use an international lexeme than a native one. This also stems from the semantic nuances that exist between a foreign word, used many times in a legal text, and a native word that has not necessarily occurred before as a legal term, or in the sense needed in the context and meaning of a specific message, e.g.: *diversifikacija*, *fleksibilnost*, *implikacije*, *infrastruktura*, *inovacija*, *integriran*, *kohezija*, *kogeneracija*, *komplementaran*, *konkurentnost*, *kumulativan*, *ratificirati*, etc. The occurrence of these lexemes in the Croatian version of the texts of EU legislation does not mean that they are not used in general Croatia, but probably are used

to a lesser extent. Notably, Croatia has launched a linguistic policy to use native lexemes in official communications.

- EU and international acronyms are used in the texts of EU legislation because of the very extensive nomenclature used by its institutions, and activities which are given their own names. Theoretically, acronyms are used to make navigating through the maze of names easier, and to make the message more concise. However, the problem with these acronyms is that they are created from English-language names, and are sometimes unclear to the average speaker of Croatian. The following were extracted from the text analysed: *Plan međupovezanosti baltičkog energetskeg tržišta* (BEMIP), *Plinska povezanost središnje i jugoistočne Europe* (CESEC), *Srednjo-zapadno regionalno energetskeg tržište* (CWREM), *Inicijativa mreže na moru zemalja Sjevernog mora* (NSCOGI), *Ugovor o funkcioniranju Europske unije* (UFEU), *Strateški plan za energetskeg tehnologiju* (SET-Plan) etc.

In turn, the syntactic features include:

- An accumulation of present adjectival participles; however, they are derived only from certain verbs, to shorten the message through the use of elaborate conjunctive constructions, e.g.: *odstupajući – odstupajući od članka 3. stavka 1. te uredbe prva dugoročna strategija obnove iz stavka 1. ovog članka; olakšavajući – olakšavajući troškovno učinkovitu pretvorbu postojećih zgrada u zgrade gotovo nulte energije; stavljajući – u prvom razdoblju, istovremeno stavljajući naglasak na područja obuhvaćena ciljevima Okvira za klimatsku i energetskeg politiku do 2030.; uključujući – uključujući metodologiju na kojoj se temelji; uzimajući u obzir – uzimajući u obzir poslovno osjetljive podatke i usklađenost s pravilima o zaštiti podataka* etc.

- Impersonal forms with *se*, e.g.: *Ovom se Uredbom uspostavlja mehanizam upravljanja za; Primjenjuju se sljedeće definicije, mjere donesene kako bi se ostvario cilja za energetskeg učinkovitost donesenog u skladu s Direktivom 2012/27/EU;*

- Repetition resulting from the need to define terms, and to specify a meaning, where a synonymous lexeme cannot be used, e.g. *„postojeće politike i mjere“ znači provedene politike i mjere i donesene politike i mjere.*

The language sample that has been analysed in the form of a multi-page text of EU and national law indicates European lexis penetrating national law texts. In terms of syntax, however, a larger number of texts would need to be examined in more detail, and further conclusions drawn on this basis. It should be checked if this is the standard or if there are oth-

er syntactic solutions in other texts. It is impossible to tell from a single text. The noticeable features mentioned above are only the most obvious ones.

As I have mentioned, the Croatian legal language used for the drafting of the national law texts is not free of Euro-jargon features mainly in the lexical layer as proven in the analysis in question. For example, the names of the EU institutions appear: *Europski parlament*, *Europska komisija*, various expressions representing European terminology like *financijska perspektiva*, *strateške mjere*, *strateški prioriteti*, or abbreviations of the names of the EU institutions, activities, or programmes: EK (*Europska komisija*), INTERREG (*Europska teritorijalna suradnja*), LIFE (*Program za okoliš i klimatske aktivnosti*), Natura 2000, PAO (*Prioritetni akcijski okvir*), and names of institutions: *Europski fond za pomorstvo, ribarstvo i akvakulturu*, *Europski revizorski sud*, *Europski socijalni fond* or programmes *Aksijski plan za prirodu, ljude i gospodarstvo Vijeća Europske unije*. Texts also contain abbreviations in Croatian, e.g. VFO – *višegodišni financijski okvir*, although they are explained in the text. All of this, however, means that the texts of national law, which regulate situations in an area in which the European Union also presents its legislation, become Europeanised. As the European Union regulates practically all areas of the lives of its citizens, and national legal systems must adapt to these regulations, it is becoming increasingly difficult to find texts free of EU terminology or nomenclature. One problem is, for example, the abbreviations used in legal texts, which are not always explained, and are of English origin: MAES – in the analysed text *Odluka o donošenju programa financiranja ekološke mreže Natura 2000* – it is not explained to Croatian users what this English abbreviation stands for (*Mapping and Assessment of Ecosystems and their Services*) – in Croatian *Mapiranje i ocjena ekosustava i njihovih usluga*. Abbreviations are commonly used in EU legal texts and, unfortunately, are not always translated, as shown in the example above.

7. Conclusion

The legal style of the Croatian language versions of the texts of European Union legal acts influences Croatian national law texts, especially their vocabulary, however, this is not a significant impact. Mainly, attention should be paid to the terminology, names of EU institutions, and names of legal acts in national law texts that contain adaptations of national law to EU law although this is not sufficient to conclude that the

language of national legislation is heavily influenced by Euro-jargon. Croatian lawyers indicate the need for greater attention to the language of legal acts, but the process of their Europeanization is very strong due to the fact that the European Union regulates many areas of life. (Kordić 2023: 103). As a result, this process is hard to curb. The similarity of EU texts, including EU texts in Croatian, is also evident in the syntax, but this should be attributed to the general nature of these messages and their affinity with legal texts, regardless of which legal system we are referring to, as in many languages, the features of the legal style are similar, which stems from the universal principles of legal drafting applied since antiquity, which is intended to give security through the law that is created, and the universality itself is achieved through the use of appropriate linguistic structures and the structured aesthetic nature of the legal statement (Lizisova 2018: 430).

Bibliography

- Bajčić, Martina (2020) „Terminologija u pravu EU-a“, *Svijet riječi: terminološki i leksikografski ogledi*, ur. Ivana Brač i Ana Ostroški Anić, Zagreb, pp. 253–264.
- Bekrycht, Tomasz (2011) „O wartości logicznej normy prawnej“, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, vol. 84, pp. 11–38.
- Bratanić, Maja (2011) *Hrvatski jezik na putu u EU*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Bukowska-Pelc, Urszula (2017) „Precyzja języka prawnego jako przykład precyzji języka fachowego“, *Lingwistyka Stosowana* 24, 4, pp. 37–43.
- Dautović, Ana (2023) *Jezik i stil suvremenih administrativnih spisa*, Master's thesis, Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku.
- Eur-Lex <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html?locale=pl> accessed 28th August 2024.
- European Parliament, Council of the European Union, European Commission (2022) *Zajednički priručnik za oblikovanje i izradu akata koji se donose u okviru redovnog zakonodavnog postupka*: https://www.consilium.europa.eu/media/55401/joint_handbook_hr_31-march-2022.pdf, accessed 29th August 2024.
- Frančić, Andela; Petrović, Bernardina (2013) *Hrvatski jezik i jezična kultura*, Visoka škola za poslovanje i upravljanje „Baltazar Adam Krčelić“, Zaprešić.

- Goffin, Roger (1990) „L'Europeen neuf langues: champ d'affrontements et ferment d'intégration linguistique“, *Meta* 35, 1, 13–19.
- GGPNet Latinski izrazi upotrebljeni u ispitnoj literaturi. Online: <http://gpp.pravo.unizg.hr/ispiti/latinske%20izreke/laizreke.htm>, accessed 15 Jan. 2025.
- Hudeček, Lana (2020) „Administrativizmi u rječniku (na primjeru hrvatskoga mrežnog rječnika – Mrežnika)“, *Od norme do uporabe* 2, ur. Maja Glušac, Osijek – Zagreb, pp. 53–76.
- Husinec, Snježana (2011) „Metafora u pravnom diskursu“, *Zbornik radova s 24. Međunarodnog znanstvenog skupa Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku „Diskurs i dijalog: teorije, metode i primjena“*, ur. V. Karabalić, A. M. Varga, L. Pon, Osijek.
- IHJJ – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. (2023) *Hrvatski jezik u Europskoj uniji*, Zagreb.
- Jędrzejko, Ewa (1993) *Nominalizacja w systemie i w tekstach współczesnej polszczyzny*, Śląsk, Katowice.
- Kaczmarek, Elżbieta (2008) „Funkcja stylistyczna konstrukcji z nominalizacjami w języku polskim i czeskim“, *Studia Germanica Gedanensia*, no. 17, pp. 129–136.
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999) *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Budapest.
- Komar, Mihaela (2018) *Pleonazmi u administrativnom stilu hrvatskoga jezika*, Master's thesis, Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Kordić, Ljubica (2023) „Multilingualism and the “Englishization” (Europeanization) of Croatian Legal Terminology in the EU – A Diachronic Approach“, *Language(s) and Law*, ur. Ljubica Kordić, Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, pp. 98–111.
- Kordić, Snježana (1993) *Funkcionalno stilsko raslojenost jezika, Trenutak sadašnjosti u učenju jezika*, ur. M. Andrijašević, Y. Vrhovac, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, pp. 129–136.
- Lenček, Marijana; Josipović, Marija; Kraljević Radojka (2020) *Kako razumjeti lako: Jednostavan jezik*. in: (eds.) I. Tucak Janković, I. Macuka, A. Tokić, *Knjiga sažetaka – 23. Dani psihologije u Zadru*. conference abstract, <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/718441> accessed 1st August 2024.

- Lizisowa, Maria, T. (2018) *Komunikacyjna teoria języka prawnego*, Wydawnictwo Naukowe CONTACT, Poznań.
- Loewe Iwona (2010) „Konstrukcje analityczne w polskiej telewizji na progu drugiej dekady XXI wieku”, *Stylistyka*, 19, pp. 177–188.
- Łapa, Romana (2018) „Z opisu nominalizacji w tekstach prawnych”, *Białostockie Archiwum Językowe*, no. 18, pp. 125–137.
- MViEPRH – Ministarstvo vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske (2023) *Konferencijsko prevođenje i mogućnosti rada u europskim institucijama*. 18.05.2023. Online: <https://mvpep.gov.hr/press/konferencijsko-prevodjenje-i-mogucnosti-rada-u-europskim-institucijama/254134>, accessed 31st July 2024.
- Mandić-Trkulja, Ofelia (2024) *Javna komunikacija i administrativni stil*, Policijska Akademija „Josip Jović”, Zagreb.
- Miletić, Josip (2015) „Promjene stranih riječi u hrvatskom pravnom nazivlju te njihova zastupljenost u Klaićevu *Rječniku stranih riječi*”, *Croatica et Slavica Iadertina*, 11, 11, Zadar, pp. 79–104.
- Narodne novine (2015) *Jedinstvena metodološko-nomotehnička pravila za izradu akata koje donosi Hrvatski Sabor*, Zagreb: Hrvatski Sabor, online: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_07_74_1410.html, accessed 20th August 2024.
- NN – Narodne novine, Zagreb: <https://www.nn.hr/> accessed 28th August 2024.
- Pavlović, Petra (2018) *Rečenice u administrativnome stilu hrvatskoga jezika*. Credit thesis, Sveučilište u Puli, Filozofski fakultet.
- Pranjić, Krunoslav (1968) *Jezik i književno djelo: ogledi za lingvističku analizu književnih tekstova*, Školska knjiga, Zagreb.
- Raffaelli, Ida (2007) „Neka načela ustroja polisemnih leksema”, *Filologija*, 48, Zagreb, pp. 135–172.
- Ryśkiewicz Mikołaj (2021) *Jeszcze słowo o sprzeczności dyrektyw zwiezłości i jednoznaczności języka prawnego*, Narodowy Instytut Wolności, Warszawa. online: <https://calg.pl/jeszcze-slowo-o-sprzecznosci-dyrektyw-zwiezlosci-i-jednoznacznosci-jezyka-prawnego/>, accessed 19th August 2024.
- Silić, Josip (2006) *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb.
- Tošović, Branko (1988) *Funkcionalni stilovi*, Svjetlost, Sarajevo.

SAŽETAK

Magdalena Baer

PRAVNI STIL HRVATSKIH INAČICA ZAKONODAVSTVA
EUROPSKE UNIJE – PRILOG PROUČAVANJU PRAVNOGA STILA
HRVATSKOGA STANDARDNOG JEZIKA

Pravni stil hrvatskih verzija zakonodavstva EU-a oslanja se na dva izvora: pravni stil standardnoga hrvatskog jezika i hibridni jezik koji se temelji na kombiniranim jezičnim konceptima izvedenim iz radnih jezika Europske unije, kao i iz službenih jezika država članica koje čine ovu međunarodnu političku i gospodarsku organizaciju. Svrha je ovoga članka teorijskim prikazom prikazati značajke hrvatskoga pravnog stila, ukazati (na temelju analize) na značajke hrvatskoga eurožargona, odnosno nadnacionalnoga stila tekstova pravnih europskih zakona, te pokušati pokazati utječe li i kako eurožargon na izradu tekstova hrvatskih nacionalnih zakona.

Ključne riječi: *Europska unija; funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika; pravni stil hrvatskoga jezika; hrvatski eurožargon; normativni tekstovi*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.2>

Matija Mužek

O MJESNIM GOVORIMA NEKADAŠNJE PLEMENITE OPĆINE DRAGANIĆ

„Jâ tŏčnĭ pŏdragăničkĭ divănim.“

Matija Mužek, Institut za hrvatski jezik, Zagreb
matija.muzeck@gmail.com orcid.org/0009-0004-8451-6932

izvorni znanstveni rad

UDK 811.163.42'282(497.529Draganić)

rukopis primljen: 4. listopada 2024; prihvaćen za tisak: 21. studenoga 2024.

U radu se ukratko opisuje jezična slika nekadašnje Plemenite općine Draganić na fonološkoj i morfološkoj razini. Navodi se što je mjesnim govorima draganičkih naselja zajedničko i u čemu se oni razlikuju. Svi su oni strukturno identični i razlikuju se najviše u ostvaraju, u manjoj mjeri i u distribuciji pojedinih jezičnih jedinica. Osvrće se i na položaj tih govora unutar plješivičko-ozaljskog dijalekta. Taj je dijalekt dio dijalekatskog kontinuuma, u kojem ne zauzimaju svi draganički govori isto mjesto. Ipak su draganički govori međusobno sličniji nego što je bilo koji od njih sličan velikoj većini susjednih govora. Zbog toga ih je moguće svrstati u jednu, draganičku skupinu govora.

Ključne riječi: *plješivičko-ozaljski; Draganić; Draganići; draganički; kajkavski*

1. Uvod

U ovom radu ukratko je opisana jezična slika nekadašnje Plemenite općine Draganić¹ u mjeri u kojoj sam ju dosada istražio. To područje dosada nije bilo predmetom sintetskog rada koji bi obuhvatio cijeli Draganić² i bavio se svim elementima njegova idioma: dosadašnji radovi ili su se bavili govorom samo jednoga od draganićkih naselja, poput članka Marine Marinković *Fonološke značajke mjesnoga govora Vrbancima: prilog proučavanju draganićke kajkavštine* (Marinković 2020), ili pak samo jednim elementom draganićkog idioma, poput članka Pavla Ivića *Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima* (Ivić 1968), koji se, između ostaloga, bavi promjenom *ō > ę u draganićkome. Pa i ovaj je rad kao sinteza samo preliminaran: zasada sam obavio terenska istraživanja u Čegljima,³ Gucima, Lazini, Lugu i Vrbancima, tijekom kojih sam se upoznao i s govorima Bencetića, Goljaka i Vukšin Šipka.⁴ Time su pokrivene krajnje točke Draganića, pa onda i okviri njegove jezične slike, no detalji te slike još su uvijek nepoznati, tim više što sam od govora svih ovih naselja jedino govor Lazine подробно istražio. Buduća će istraživanja, dakle, vjerojatno donijeti dopune, pa i ispravke jezične slike Draganića. Usto, ovaj se rad bavi samo fonologijom i, ukratko, morfologijom, dok sintaksu i leksik ostavlja po strani.

¹ S njom se podudara današnja Župa svetog Jurja Draganić. Današnja Općina Draganić obuhvaća četiri naselja manje jer Čeglj, Guci, Pesak i Vukšin Šipak, dio nekadašnje Plemenite općine i današnje Župe Draganić, danas pripadaju Gradu Jastrebarskom.

² Danas se službeno razlikuje ime „Draganić“, ime općine odnosno župe, od imena „Draganići“, imena samo jednoga od naselja koja toj općini odnosno župi pripadaju. No tradicionalno se i općina odnosno župa naziva „Draganići“. Više o tome vidi u Marinković 2020: 100–101.

³ Imena draganićkih naselja, zajedno s pripadajućim etnicima i kteticima, u ovom su radu dana u obliku što sličnijem izvornomu, onomu koji koriste Draganićaci u svom govoru – naravno, s nužnim prilagodbama standardnom hrvatskom. Taj se oblik ponekad razlikuje od službenoga. Tako se, npr., u ovom konkretnom slučaju umjesto službenog oblika *Čeglje*, što je nominativ jednine srednjeg roda, u skladu s draganićkim oblikom *Čəglj*, što je nominativ množine muškog roda, koristi oblik *Čeglj*, također nominativ množine muškog roda.

⁴ Hvala Marini Marinković što mi je ponudila da sudjelujem u njezinu terenskom istraživanju u Vrbancima, na temelju kojeg je napisala gore spomenuti članak (Marinković 2020). Hvala i svim mojim informantima, osobito suradnicima na rječniku *Dobar glās se dālko čuje. Rječnik govora Draganića.*, te svima onima koji su mi na bilo koji način pomogli u istraživanju draganićkoga.

1.1. Draganićka skupina govora

Stanovnici nekadašnje Plemenite općine Draganić smatraju idiom te općine jedinstvenom cjelinom, draganićkim govorom.⁵ No premda će stanovnici svih draganićkih naselja najčešće prvo reći da govore *po_dragańićki*,⁶ ne govori se u svim tim naseljima posve jednako. Draganićki idiom nije, dakle, jedinstven mjesni govor i zato je umjesto o draganićkom govoru bolje govoriti o draganićkoj skupini govora.⁷ Mjesni su govori pojedinih draganićkih naselja ipak veoma slični. Koliko mi je zasada poznato, oni su svi strukturno identični: imaju jednak fonološki i morfosintaktički sustav, s istim jedinicama – fonemima, prozodemima i gramatičkim kategorijama s pripadajućim gramatemima – a uglavnom i isti leksik. Razlikuju se, kao što ćemo vidjeti, ponajviše u izgovoru dugih vokala, tek u manjoj mjeri u distribuciji pojedinih fonoloških i morfosintaktičkih jedinica po riječima ili kategorijama riječi, a u manjoj se mjeri razlikuju i u leksiku. Zato je moguće izraditi opis koji bi istovremeno obuhvaćao sve njih, navodeći prvo ono što vrijedi za draganićku skupinu govora kao cjelinu, a zatim ono u čemu se mjesni govori pojedinih draganićkih naselja razlikuju. Tako ću i učiniti u ovom radu. Draganićku skupinu govora kraće ću zvati i draganićkim govorima odnosno draganićkim, a mjesne govore pojedinih draganićkih naselja nazivat ću po modelu „govor <ime naselja>“, prije svega kako bi se termin „govor Draganića“, koji označava mjesni govor naselja Draganići, što jasnije razlikovao od termina „draganićki“, koji označava cijelu draganićku skupinu govora.

1.2. Tipovi draganićkih govora

Nisu svi draganićki govori u jednakoj mjeri različiti jedni od drugih. Razlike među jednima vidljive su već na prvi pogled, dok se među drugima uočavaju tek nakon pažljivijeg proučavanja. Neki, dapače, na prvi pogled izgledaju identično i možda bi se tek nakon višegodišnjeg istraživanja pokazale razlike između njih (ili bi se pak potvrdio početni dojam da su identični).

⁵ Tako shvaćen draganićki govor zaštićen je kao nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske, upisan u Registar kulturnih dobara pod brojem Z-7545, a u spomenutom rječniku (vidi bilješku 4) zabilježeno je leksičko blago tako shvaćenog draganićkoga govora.

⁶ Primjeri su u ovom radu dani u fonetskoj transkripciji.

⁷ Osim ako se pod terminom „draganićki govor“ ne misli na mjesni govor naselja Draganići.

Koliko mi je zasada poznato, draganićke govore možemo grupirati u četiri „govorna tipa“. Govori unutar pojedinih tipova veoma su slični ili identični, dok su razlike među govorima koji pripadaju različitim tipovima veće.

Prvi tip obuhvaća Čeglje. Zvat ću ga čegljeskim.

Drugi tip obuhvaća Lazine, vjerojatno i Franetiće. Zvat ću ga lazinskim.

Treći tip obuhvaća Guce i Vukšin Šipak, vjerojatno i Pesak. Zvat ću ga sjevernim ili gudačkim.

Četvrti tip obuhvaća Lug i Vrbance, vjerojatno i naselja smještena između njih, možda i sva preostala draganićka naselja. Zvat ću ga središnjim.

Središnji tip, budući da po svoj prilici obuhvaća najviše draganićkih naselja, mogli bismo nazvati „prosječnim draganićkim“ i na njemu temeljiti opis draganićke skupine govora kao cjeline, navodeći gdje je to potrebno razlike ostalih tipova prema njemu. No budući da sam od govora svih draganićkih naselja najbolje upoznao govor Lazine, ovaj ću opis draganićkoga temeljiti ponajviše na lazinskom tipu, ne zanemarujući, naravno, ni ostale tipove u mjeri u kojoj sam ih upoznao.

Od ta četiri tipa od ostalih se najviše izdvaja čegljeski, čije ga specifičnosti približavaju govorima Domagovića i Petrovine sjeveroistočno od Draganića.⁸ Lazinski tip tvori prijelaz između čegljeskog i središnjeg tipa. Sjeverni pak tip dijeli značajke s govorom Krašića⁹ sjeverno od Draganića. Unatoč tomu, svi su draganićki govori međusobno sličniji nego što je ikoji od njih sličan nekomu od ovdje navedenih govora, izuzevši možda samo govor Krašića. Više o tome vidi u poglavlju 4.

2. Fonologija

Slijedi opis fonologije draganićkoga. Kao što je rečeno, svi draganićki govori imaju jednak fonološki sustav, s istim fonemima i prozodemima. Oni se razlikuju najviše po ostvaraju, a u manjoj mjeri i po distribuciji tih fonoloških jedinica.

⁸ O tim su govorima pisali Josip Galić i Josip Lisac u svom članku *Kajkavski govori u okolici Jastrebarskoga: Petrovina i Domagović* (Galić i Lisac 2017). Govor Domagovića i sâm sam istražio u sklopu projekta *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju*.

⁹ O govoru Krašića vidi u poglavlju 4.

2.1. Vokalizam

2.1.1. Sinkronija

Draganićki razlikuje sedam vokala: *i*, *e*, *ɛ*, *ə*, *a*, *o* i *u*, a pojavljuju se i slogotvorni *ɾ* i *u* u posuđenicama, slogotvorni *l̥* (npr. *hòbł̥pánk* ‘stol za blanjanje’). Svi vokali osim *ə* mogu biti kratki i dugi, a tako i slogotvorni *ɾ*; *ə* je pak uvijek kratak.¹⁰ Dakle, podsustav dugih vokala – *ī*, *ē*, *ē̄*, *ā*, *ō* i *ū* – donekle se razlikuje od podsustava kratkih – *ī*, *ē*, *ē̄*, *ǎ*, *ǎ̄*, *ǫ* i *ũ* – jer u onom prvome nema dugog parnjaka kratkomu *ǎ*. U nenaglašenom slogu neutralizira se opreka po duljini: ondje su vokali uvijek kratki. U nenaglašenom slogu neutralizira se i opreka između *ɛ* i *i* u korist *i* (npr. G *dicē* prema *dēca*). Fakultativno se neutralizira i opreka između *o* i *u* u korist *u*: nenaglašeni se *o* može ostvariti i kao *o* i kao *u*, dok se nenaglašeni *u* uvijek ostvaruje kao *u* (npr. *kopātī* ili *kupātī* prema prid. r. *kōpať*, ali samo *kupātī* prema prid. r. *kūpať*). U zanaglasnom slogu neutralira se opreka između *ə* i *a* u korist *a* (npr. *Šipak* prema *šipǎčki*).¹¹ Kod nekih govornika ta se opreka neutralizira, fakultativno ili obavezno, i u prednaglasnom slogu (npr. *zəmļēnī* ili *zəmļēnī* prema *zǎmļa*). Podsustav nenaglašenih vokala obuhvaća, dakle, od četiri do šest članova: *i*, *ɛ*, (*ə*), *a*, (*o*) i *u*.

Dugi se vokali izgovaraju ponešto različito od svojih kratkih parnjaka. Razlika je najveća kod *ɛ* i *a*. Kratki je *ɛ* jako otvoren, što bilježim kao *ɛ̞* (npr. *pěri*). Izgovor dugog *ē* varira, ovisno o govornom tipu, od blago otvorenog *ē̞* do srednjeg *ē̃* (npr. *pěrjē*, *pěrjē̃*). Taj se vokal izgovara najotvorenije u čegljenskom i lazinskom tipu (kao blago otvoreni *ē̞*, rjeđe i kao jako otvoreni *ɛ̞*), nešto manje otvoreno u gudačkom (kao blago otvoreni *ē̞* ili kao srednji *ē̃*), a najmanje otvoreno u središnjem (kao srednji *ē̃*). U ovom posljednjem njegovi se ostvaraji djelomice preklapaju s ostvarajima zatvorenog *ē̞* i moguće je da neki govornici ne razlikuju ta dva vokala. U svim se tipovima draganićkoga taj vokal izgovara otvorenije na kraju riječi nego u drugim položajima.

¹⁰ Slogotvorni *ɾ* ostvaruje se kao *ər* ispred *j*, u slučaju dugoga *ĩ* kao *ǎr*, s dugim šva (npr. *zatǎrjēn* ‘zatvoren’). Dakle, dugi šva pojavljuje se kao glas, no ne i kao fonem. Više o ostvarajima slogotvornog *ɾ* vidi dalje u tekstu.

¹¹ Moguće je da je kod nekih govornika rođenih prije Drugog svjetskog rata ta neutralizacija samo fakultativna (npr. *ǫtǎc* ili *ǫtac*, prid. r. *děšǎť* ili *děšǎť*, *dǎnǎs* ili *dǎnǎs*), no to bi trebalo provjeriti jer se i nenaglašeni *a* koji ne potječe od polaznog šva može izgovoriti slično šva (vidi dalje u tekstu), pa je u ovakvim slučajevima možda riječ o tome.

Kratki je *ă* pak otvoren (npr. *Băra*), a dugi se *ā* ostvaruje kao zatvoreni *ḡ*, kod nekih govornika i kao otvoreni *ḡ* (npr. *Jḡna*, *Jḡna*). Kod drugih je vokala ta razlika mnogo manja: kratki *ĕ* i *ō* mogu se ostvariti i kao srednji *ē* i *ö*, dok su dugi *ē* i *ō* uvijek zatvoreni. Također, kratki se *ō* češće i jače centralizira (vidi dalje u tekstu) od dugoga. Razlika je u izgovoru kratkih *ī* i *ū* u odnosu prema dugim *ī* i *ū* zanemariva kad se ovi posljednji ne ostvaruju kao diftonzi (vidi dalje u tekstu).

Na fonetskoj je razini, dakle, razlika između podsustava kratkih i podsustava dugih vokala veća je nego na fonološkoj: *ī*, *ē*, *ě*, *ō*, *ā*, *ḡ* i *ū* prema *ī*, *ē*, *ĕ* ~ *ē*, *ḡ* ~ *ḡ*, *ō* i *ū*. Ipak je, budući da kratki *ě* i *ā* zauzimaju različita mjesta u vokalskom trokutu od dugih *ē* ~ *ē* i *ḡ* ~ *ḡ*, najelegantnije oba ta podsustava prikazati zajedno na istom dijagramu. Tako je učinjeno u sljedećoj tablici.

Tablica 1. Draganićki vokali

-	prednji	centralni	stražnji
visoki	<i>i</i>		<i>u</i>
srednji zatvoreni	<i>ĕ</i>	<i>ǫ</i>	<i>o</i>
srednji otvoreni	<i>ē</i> ~ <i>ē</i>		
niski	<i>ě</i>	<i>ā</i>	<i>ḡ</i> ~ <i>ḡ</i>

oznaka za kraćinu – vokal je uvijek kratak, oznaka za dužinu – vokal je uvijek dug, bez oznake – vokal može biti i kratak i dug.

Vokali *o* i *u* mogu se izgovoriti blago centralizirano. To se događa otprilike u istim uvjetima u kojima je došlo do promjene **ō* > *ĕ* (vidi poglavlje 2.1.2.): iza dentala (npr. *tḡ*, *cḡk* ‘vlak’) i osobito palatala,¹² gdje se mogu izgovoriti i kao pravi centralni *ō* i *ū* (npr. *žḡrnatī* *sē* ‘pripiti se’, *bḡlūs* ‘bljutavo jelo’), te ispred prednjih vokala u sljedećem slogu (npr. *gḡdina* ‘kiša’, *kḡlīko*).

Dugi se vokali fakultativno izgovaraju kao diftonzi. Različiti tipovi draganičkoga veoma se razlikuju po tome koji se dugi vokali ostvaruju kao diftonzi i kakvi. To je prikazano u sljedećoj tablici:

¹² Dentali (*t*, *d*, *s*, *z*, *c*, *n*, *l* i *r*) i palatali (*š*, *ž*, *č*, *ś*, *ž*, *ć*, *ž*, *ń*, *l* i *j*) ovdje su shvaćeni u fonološkom smislu, kao kategorije fonema koji se vladaju jednako s obzirom na fonološke procese. U fonetskom smislu, s obzirom na njihovo mjesto tvorbe, među navedenim konsonantima treba razlikovati više kategorija glasova. No takva je detaljnija podjela ovdje suvišna.

Tablica 2. Ostvaraji draganičkih dugih vokala po tipovima

-		ostvaraji vokala po tipovima			
		čegljeski	lazinski	sjeverni	središnji
vokali	<i>ī</i>	<i>ī ~ īi</i> ¹³	<i>ī ~ īⁱ</i>	<i>ī ~ īⁱ</i>	<i>ī</i>
	<i>ē</i>	<i>ē ~ ie</i>	<i>ē ~ ie</i>	<i>ē ~ iē</i>	<i>ē ~ iē</i>
	<i>ĕ</i>	<i>ĕ ~ ie</i>	<i>ĕ ~ eĕ</i>	<i>ĕ ~ ēi</i>	<i>ē ~ ēⁱ, ě</i>
	<i>ā</i>	<i>ā ~ og</i>	<i>ā</i>	<i>ā ~ āu</i>	<i>ā</i>
	<i>ō</i>	<i>ō ~ uo</i>	<i>ō ~ uo</i>	<i>ō ~ uō</i>	<i>ō</i>
	<i>ū</i>	<i>ū ~ ūu</i> ¹⁴	<i>ī ~ ū^u</i>	<i>ū ~ ū^u</i>	<i>ū</i>

U središnjem tipu nalazimo samo jedan pravi diftong: ondje se dugi *ē* može ostvariti kao diftong *iē* (npr. *siēni*). Međutim, i dugi *ē* pod silaznim naglaskom ponekad se izgovara kao neizraziti diftong *ēⁱ* (npr. *mēi*la ‘brašno’).¹⁵

U čegljeskom tipu, naprotiv, svi se dugi vokali mogu ostvariti kao diftonzi: *ī*, *ē*, *ĕ*, *ā*, *ō* i *ū* kao *īi*, rjeđe i *ēi*, *ie*, *iē*, *og*, *uo* odnosno *ūu*, rjeđe i *ōu* (npr. *mlīinar*, rjeđe i *mlēinar*, *siēni*, *mīēla*, *blōgo*, *kuōža*, *vūučin*, rjeđe i *vōučin* ‘tkalački stan’). Za razliku od središnjeg tipa, diftong *ie* i njemu slični diftonzi ravni su diftonzi.

Diftonzi u lazinskom tipu slični su onima u čegljeskome: ondje se dugi *ī*, *ē*, *ĕ*, *ō* i *ū* fakultativno ostvaruju kao *īⁱ*, *iē*, *eĕ*,¹⁶ *uo* odnosno *ū^u* (npr. *mlīinar*, *siēni*, *mēi*la, *kuōža*, *vūučin*). Razlike u odnosu na čegljeski tip jesu da se dugi *ā* nikad ne diftongira, da se dugi *ē* diftongira u *eĕ*, diftong ponešto drukčijeg izgovora od čegljeskoga *ie*, te da su diftonzi *īⁱ* i *ū^u* neizraziti.

U gudačkom se tipu, kao u čegljeskome, svi dugi vokali mogu ostvariti kao diftonzi: *ī*, *ē*, *ĕ*, *ā*, *ō* i *ū* kao *īⁱ*, *iē*, *ēi*, *āu*, *uō* odnosno *ū^u* (npr. *mlīinar*, *siēni*, *mēi*la, *blāugo*, *kuōža*, *vūučin*). Za razliku od čegljeskog tipa, dugi se *ē* i *ā* ostva-

¹³ Rjeđe i *ēi*.

¹⁴ Rjeđe i *ōu*.

¹⁵ Moguće je da se u središnjem tipu jedino dugi *ē* ostvaruje kao diftong zato da se pomoćne sačuvati njegova opreka prema dugom *ē*, jer su, kao što je rečeno, ta dva vokala veoma slični i njihovi se ostvaraji djelomice preklapaju. Na to bi mogla upućivati činjenica da dugi *ē* pod silaznim naglaskom naginje diftongu *ēⁱ*, „naopakom“ u odnosu na diftong *iē* od dugoga *ē*: to maksimalno povećava razliku u izgovoru između ta dva vokala.

¹⁶ Ispred *li* i *li* dugi *ē* ne ostvaruje se kao diftong *eĕ*, nego kao diftong *ēi* (npr. odr. *dēbēi*li, *vēi*liki).

ruju kao padajući diftonzi *ēi* i *āu*, što je najkarakterističnija značajka toga tipa draganičkoga. Diftong *iē* od dugoga *ē* rastući je diftong, kao u središnjem tipu, a takav je i njegov stražnji parnjak *uō*. Diftonzi *i̇i* i *ū^u* neizraziti su, kao u lazinskom tipu.

Nenaglašeni se vokali izgovaraju ponešto različito od naglašениh: labaviji su, bliži središtu vokalskog trokuta. Tako se nenaglašени *i* i *u* mogu ostvariti i kao otvoreni *i̇* i *u̇* – najotvoreniji su na kraju riječi (npr. jd. D *sēstri̇*, jd. D *brātū̇*) – nenaglašени je *ē* blago otvoren (usporedi npr. *zēl̇ēn* i odr. *zēl̇ēṅi*), a nenaglašени *a* može se ostvariti kao glas između *ə* i *a* koji bilježim kao *ɑ* (npr. prid. r. ž. *čūl̇ɑ*, *dēl̇ɑṫi*).

Slogotvorni se *ɾ* u načelu ostvaruje, kad je naglašen, kao pravi slogotvorni *ɾ̥*, a kad je nenaglašen, bilo kao pravi slogotvorni *ɾ̥* bilo kao *ər* (npr. prid. r. mn. m. *zāṗṙl̇i* ili *zāṗəṙl̇i* ‘zatvorili’, ali jd. ž. samo *zaṗṙl̇ɑ*). Ispred *j* slogotvorni se *ɾ̥* bez obzira na naglašenost ostvaruje kao *ər*. Tada se kad je riječ o dugom slogotvornom *ṛ̥* na fonetskoj razini pojavljuje dugi šva (vidi bilješku 10).

2.1.2. Dijakronija

Podrijetlo draganičkih vokala prikazano je, što se redovitog razvoja tiče, u sljedećoj tablici. Polazišni je sustav zapadnojužnoslavenski: *i, *ě, *e, *ę, *ə, *a, *o, *q i *u te slogotvorni *ɾ̥ i *l̥.

Tablica 3. Podrijetlo draganičkih vokala (redoviti razvoj)

draganički vokal	polazišni vokal	uvjeti	primjeri
<i>i</i>	*i	–	<i>mīš</i> , <i>sīn</i>
	*ě	nenaglašen	<i>dič̇ṅsk̇i</i> ‘dječji’, <i>siḋēṫi</i>
	*ō	nenaglašen iza dentala izuzev <i>l</i> i iza palatala	prid. r. <i>diṅēṡał</i> , <i>gōṫif</i> , <i>čik̇oļ̇āda</i>
<i>ę</i>	*ě	–	<i>ṁl̇ēko</i> , <i>ṛ̇ēpa</i>
	*ō	iza dentala izuzev <i>l</i> i iza palatala	<i>ḋēma</i> , <i>sṫēṫ</i>
	*ī	ispred <i>r</i>	<i>ṁēran</i> , <i>pasṫēr</i>

draganićki vokal	polazišni vokal	uvjeti	primjeri
ɛ	*e	–	<i>něbo, tětac</i>
	*ɛ	–	<i>pětak, žětī</i>
ə	*ɔ	–	<i>dənas, pril. komp. mənę</i>
a	*a	–	<i>głāva, krāva</i>
	*ɔ	–	<i>dąn, komp. mąńī</i>
	*ɔ	u zanaglasnom slogu	<i>lōnac, prid. r. rēkał</i>
o	*o	–	<i>nōs, օkօ</i>
u	*u	–	<i>čūda ‘mnogo’, vūho</i>
	*o	–	<i>gūska, tūca</i>
	*l̥	–	<i>pūn, vūk</i>
r̥	*r̥	–	<i>čřn, tr̥s</i>

Uočljivi su čuvanje kratkog šva u naglašenom i prednaglasnom slogu (npr. *bətica* ‘batak’, *natəšę* ‘natašte’, *səbrātī, zəłva*; osobito se ističe čuvanje šva u imperativima poput jd. *pəci, rəci i təci*) te promjena kratkog *o u ɛ iza dentala izuzev l i iza palatala (npr. *nęga*, pz. jd. 1. *pręsim, snęp*).

Karakteristično je za istočnije govore (to sam zasada uočio kod nekih govornika u Čegljima, Gucima, Lazini i Vukšin Šipku, no ne i u Lugu i Vrbancima; ni kod nekih govornika iz onih prvih naselja nema te pojave) da je polazni *o u posljednjem slogu (uključujući jednosložnice) dao o, a ne u kao u drugim položajima (npr. *jęmpōt*, ž. jd. A *svō, tāk rękōć*, jd. I *z_nigō*; u zapadnijim govorima ti primjeri glase *jęmpūt*, ž. jd. A *svū, tāk rękūć*, jd. I *z_nigū*).

Od svih gore navedenih pravila ima iznimaka (npr. odraz naglašenog polaznog šva kao a u npr. *māša i snāha*, izostanak promjene *o > ɛ u npr. *dōbar* i fakultativno u *rōditī_sę* uz *riditī_sę*), a razvoj vokala u pojedinim riječima slabo se ili nikako ne da opisati pravilima. Od slučajeva takvog sporadičnog razvoja vrijedan je spomena sekundarni šva na mjestu raznih

polaznih vokala: *i (npr. *dəvjē* ‘divlji’), *ě (npr. pz. jd. 1. *nadənēm*), *e (npr. *zəmļa*), *a (npr. *bəš*, *kəkoř*, *məkar*, *pək*, *təkoř*, *səmō*), *o (npr. *kətəčnica* ‘ograđeni prostor za svinje’, *məžēni* ‘mozak’, *ənda*) i *u (npr. *šəcati* ‘štucati’); osobito vrijedi istaknuti sekundarni šva u sufiksu *-na-*, koji sam zabilježio u Lazini (npr. prid. r. mn. *křenəli*). Sekundarni šva najčešće se pojavljuje uz nazale ili, na mjestu polaznog *a, u riječima koje u rečenici mogu izgubiti svoj naglasak.¹⁷

Zasada sam samo u Lazini i Čegljima zabilježio sporadičnu promjenu *o > a*, najčešće u prednaglasnom slogu (npr. *bagatəš*, *pajāta*, *pasūda*, ali *bāgat*, pz. jd. 1. *māřēm*)¹⁸ i najčešće iza labijala (npr. prethodni primjeri, ali *kaṭəč*, *karḡba*). Većina je primjera te promjene, osim *pajāta* i pz. jd. 1. *māřēm*, arhaična (danas je obično *bogat*, *bogatəš*, *koṭəč*, *kořāba* i *pořūda*).

2.2. Konsonantizam

2.2.1. Sinkronija

Draganićki razlikuje dvadeset i šest konsonanata: *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, *f*, *v*, *s*, *z*, *š*, *ž*, *ś*, *ž*, *h*, *c*, *č*, *ć*, *ǰ*, *m*, *n*, *ń*, *l*, *ļ*, *r* i *j*. Neki govornici rođeni poslije Drugog svjetskog rata imaju i dvadeset i sedmi konsonant, *ǰ* (ostali na njegovu mjestu imaju *ǰ*). Razlikuju se skupine *ts*, *tš* i *lj* od jedinstvenih konsonanata *c*, *č* i *ļ* (npr. pz. jd. 1. *ətskəčim* ≠ *cuckəvina* ‘kurika’, *pətsiti* ≠ *pəčēti*, jd. I *siljə* ‘sa solju’ ≠ jd. I *z_vəļu* ‘s voljom’); razlikuje se i skupina *dž* od konsonanta *ǰ* kod govornika koji ga imaju (npr. *nadživēti* ≠ *bākanža*).¹⁹ Zvučni konsonanti obezvučuju se na kraju riječi, kod nekih govornika samo djelomično, kod nekih potpuno, tako da se kod ovih drugih na kraju riječi opreka između

¹⁷ Poput npr. *pək*. To se vjerojatno dogodilo zato što je *a*, jedan od ostvaraja vokala *a* u nenaglašenom slogu (vidi poglavlje 2.1.1.), u takvim riječima mogao biti zamijenjen sa šva (usporedi nenaglašeni *kaǰ* ‘zar’ prema naglašenom *kāǰ* ‘što’). Taj je sekundarni šva onda mogao biti poopćen i u naglašenom slogu.

¹⁸ Bencetići/Goljak/Lug *məřēm*.

¹⁹ Skupine *ts*, *tš*, *dž* i *lj* pojavljuju se isključivo na granici morfemā, i to većinom prefiksa i osnove, no ne isključivo (*ts* se pojavljuje i na granici osnove i sufiksa *-ski* (npr. *govētski*), a *lj* isključivo na granici osnove i sufiksa jd. I *-ju* (*-jə*), kao u gornjem primjeru jd. I *siljə*). To nije slučajno. Što se tiče skupina *ts* i *tš*, jasno je da je tu riječ o izostajanju stapanja *ts > c* i *tš > č* motiviranom očuvanjem morfemske granice, jer se to stapanje ipak provodi u primjerima poput *pəcukria* i *prəčēdnik*, gdje tvorbena veza između npr. *prəčēdnik* i *sidēti* nije tako jasna kao ona između npr. *pətsiti* i *šiti*. Što se pak tiče sufiksa jd. I *-ju* (*-jə*), tu je pak riječ o nedosljednom provođenju druge jotacije (vidi poglavlje 2.2.2.).

zvučnih i bezzvučnih konsonanata neutralizira u korist bezzvučnih (npr. mn. *G đǫf* prema mn. *N đǫva*, *ǫbit* prema jd. *G ǫbǫda*). Redovito se provode jednačenje po zvučnosti (npr. ž. *slǣtka* prema *slǣdak*), jednačenje po mjestu tvorbe (npr. jd. *I š_čǫvǫkim*, *reščesǣti*) i ispadanje konsonanata (npr. jd. *G ǫ_tǣga*, *ǫtǣkatǣ*). Međutim, u pažljivom govoru jednačenje po mjestu tvorbe i/ili ispadanje konsonanata mogu izostati kod prijedloga *iz*, *ǫd*, *v* i *z* (npr. jd. *G is_štǣle*, jd. *L v_vlǣky*, jd. *I s_čǣčy*) kao i kod odgovarajućih prefiksa te kod prefiksa *rež-* (npr. *isčǣkatǣ*, *ǫddǣnatǣ*, *reššǣčǣ*).²⁰ U tim slučajevima dva ista konsonanta mogu stajati jedan uz drugi. Najčešće su takve skupine *dd*,²¹ *ss* i *vv*, a rjeđe, kad izostane samo ispadanje konsonanata, pojavljuju se i *šš*, *žž* i *šš* (npr. *rešširtǣ*, *ižžǣti*, *iššipǣti*). Ispred konsonanta konsonant *n* i skupina *jn* u slobodnoj su varijaciji (npr. *ǣncuk* ili *ǣjncuk* ‘odijelo’).

U kontekstu kajkavskog narječja draganički se, zajedno s ostatkom plješivičko-ozaljskog dijalekta te nekim vukomeričko-pokupskim²² govorima, izdvaja postojanjem opreke između postalveolarnih („tvrdih“) i alveolo-palatalnih/prepalatalnih („mekih“) afrikata *č* i *ć*, kod nekih govornika i *ž* i *ž*, te osobito frikativa *š* i *s* te *ž* i *ž* (npr. *dvǫriše*, *ružiti* ‘krúniti, skidati zrnje s klipa kukuruza’). Manji broj govornika rođenih poslije Drugog svjetskog rata ipak nema te opreke.

Konsonant *v* frikativ je i zvučni parnjak bezzvučnom *f*. Unatoč tomu, kod nekih se govornika ponekad ne jednači po zvučnosti, nego ostaje *v* i ispred bezzvučnih konsonanata (npr. *s. mǣfkǫ* ili *mǣvkǫ* prema *mǣvak*). Razlog bi tomu moglo biti to da se ispred konsonanta može izgovoriti kao sonant, no to treba provjeriti. Iza vokala *u* konsonant *v* može se izgovoriti kao neslogotvorni vokal *u* (npr. *čǫuatǣ*). Paralelno tomu konsonant *j* može se iza vokala *i* izgovoriti kao neslogotvorni vokal *i* (npr. *polǣiǣti*), a tako se redovito izgovara na kraju sloga (npr. komp. *nǣivǣčǣ*).

²⁰ Ovo izostajanje jednačenja po mjestu tvorbe i ispadanja konsonanata očito je, poput izostajanja stapanja *ts* > *c* i *tš* > *č*, motivirano očuvanjem morfemske granice.

²¹ To nije geminata, odnosno jedan dugi *d* s jednim produženim zatvorom i jednom eksplozijom, nego zaista skupina sastavljena od dva *d*, od kojih svaki ima vlastiti zatvor i vlastitu eksploziju.

²² Uvriježeni je naziv toga dijalekta *vukomeričko-pokupski*, s č. Ovdje ga nazivam *vukomeričko-pokupski*, s č, slijedeći prijedlog Anite Celinić i Marine Marinković (2021: 174 bilješka 6), koje tvrde da je pridjev *vukomerički* najvjerojatnije motiviran imenom mjesta Vukomerić, pa bi trebao glasiti *vukomerički*.

Konsonant *h* izgovara se različito: u Lugu sam zabilježio glotalni *h*, u Lazini kod jednoga govornika velarni *x*, a kod dva možda faringalni *ħ*, no to treba provjeriti.

Konsonant *l* palatalizira se ispred prednjih vokala. Kod nekih govornika rođenih nakon Drugog svjetskog rata u tom se položaju on izgovara kao palatalizirani dental *l'*, glas sličan, ali ne jednak palatalu *ʎ* (npr. *bòl'ęst* ≠ pz. jd. 3. *nazîvʎę*). Kod drugih govornika, mahom rođenih prije Drugog svjetskog rata, ali i kod nekih mlađih od toga, ispred prednjih vokala dolazi do neutralizacije *l* i *ʎ* u korist *l* – u izgovoru se, doduše, pojavljuju i palatalizirani dental *l'* i palatal *ʎ*, no ne uvijek na etimološkim mjestima (npr. *bòl'ęst* ili *bòlęst* = pz. jd. 3. *nazîvʎę* ili *nazîvʎę*). U ostalim položajima – ispred stražnjih vokala i na kraju sloga – konsonant *l* obično se izgovara kao velarizirani dental *ɫ* (usporedi npr. prid. r. *bîł*, s. *bîło* i mn. m. *bîłi*),²³ no može se, najčešće ispred *a*, javiti i nevelarizirani *l*.

Konsonant *n* palatalizira se pak samo ispred vokala *i*. U većini primjera on se u tom položaju izjednačio s palatalom *ɲ* kod svih govornika (npr. *divańiti* 'govoriti', *šęńica*). U nekolicini pak primjera nije se izjednačio s *ɲ*, nego se kod najstarijih govornika izgovara kao palatalizirani dental *n'* (npr. pz. mn. 3. *n'isų*), a kod ostalih kao nepalatalizirani *n* (npr. pz. mn. 3. *nīsų*).²⁴

2.2.2. Dijakronija

Što se podrijetla draganićkih konsonanata tiče, ovdje je dovoljno osvrnuti se na palatale, na **x* i na neke konsonantske skupine, budući da kod ostalih polaznih konsonanata nije bilo značajnih promjena. Polazišni je sustav zapadnojužnoslavenski: **p*, **b*, **t*, **d*, **t'*, **d'*, **k*, **g*, **s*, **z*, **š*, **ž*, **x*, **c*, **č*, **m*, **n*, **ń*, **l*, **ɫ*, **r*, **r'* i **j*.

Glede palatala, polazni **t'* dao je *ć*, dok je polazni **d'* dao *j* (npr. *svęća*, *męja*). Polazna skupina **št* dala je *ś* (npr. *gųśęr*). Polazni **r* dao je *rj* ili *r*, s mnogo dvostrukosti (npr. *bųrja*, pz. jd. 1. *òrjem* ili *òręm*, *zęrja*). Druga jotacija provodi se nedosljedno: polazni **tʲ*, **dʲ*, **stʲ*, **sʲ* i **lʲ* ponekad su dali *ć*, *ǰ*, *ś*, *ś* odnosno *ł* (npr. *ćędan*, *roǰąk*, *łiśę*, *paśąk* 'napasnik', *zęłę*), a ponekad *tj*,

²³ Velarizirani izgovor konsonanta *l* vjerojatno je razlog zašto, za razliku od ostalih dentala, ne uzrokuje promjenu **ō > ę*.

²⁴ Palatalizacija konsonanta *n*, dakle, za većinu je govornika tek dijakronijska pojava. Ipak sam odlučio o njoj govoriti u poglavlju o sinkroniji kako bi ju bilo lakše usporediti s palatalizacijom konsonanta *l*, koja jest sinkronijska pojava.

dj, stj, sj odnosno *lj* (npr. *smęjtję, pęsudję, tęstję* ‘tijesto’, *klęsję*, jd. I *siljō*). Isto vrijedi i za umetanje *l*: polazni **pʲj, *bʲj, *mʲj* i **vʲj* ponekad su se odrazili kao *pł, bl, mł* odnosno *vł*, a ponekad kao *pj, bj, mj* odnosno *vj*, s mnogo dvostrukosti (npr. *bębłj* ili *bębjj, grębłę* ili *grębję*). Jedino je polazni **nʲj*, čini se, redovito dao *n* (npr. *kęręnę*). Druga jotacija izostaje isključivo na morfemskoj granici, i to najčešće kod zbirnog sufiksa *-je* (ali npr. *grężę, tęśę*), kod posvojnog sufiksa *-ji* i kod sufiksa jd. I *i*-promjene *-ju (-jō)*.

Najsloženiji su odrazi polaznih **žd, *ždʲj, *zdʲj* i **zʲj*. Po njima se različiti draganićki govori veoma razlikuju, čak i unutar istog govornog tipa. Stanje je, koliko sam ga dosad istražio, prikazano u sljedećoj tablici.

Tablica 4. Odrazi skupina **žd, *ždʲj, *zdʲj* i **zʲj* u draganićkome

		odrazi <i>*žd, *ždʲj, *zdʲj</i> i <i>*zʲj</i> po naseljima			
		Če, La	Gu	Lu	VŠ
riječi	<i>*droždʲje</i> (?) ²⁵	ž	– (?) ²⁶	n/p	ž
	<i>*grozdʲje</i>	ž	ž	ž	ž
	<i>*mæždæc</i> ³	ž	ž	n/p	ž
	<i>*moždani</i>	ž	ž (?)	ž	ž
	<i>*ružđiti</i>	ž	n/p	ž	n/p
	<i>*roždʲje</i>	– ²⁷	– ²⁷	– ²⁷	ž
	<i>*želēzʲje</i>	zj	zj	n/p	zj

Če – Čeglji, Gu – Guci, La – Lazina, Lu – Lug, VŠ – Vukšin Šipak, – – riječ ne postoji, n/p – riječ nije potvrđena, (?) – nesigurno

²⁵ Ili **droždę*. Taj je leksem u psl. dolazio u više morfoloških varijanti (vidi Trubačev 1978: 128–129). Lazinski *drężę* s obzirom na svoj naglasak najlakše se izvodi iz mn. imenice **drožda*, tuškanski *drʷężę* pak, opet s obzirom na svoj naglasak, iz zbirne imenice **droždʲje*. U Vukšin Šipku nalazimo *drųżę*, koji se ne uklapa lako ni u jedno od toga dvoga: ako je riječ o **drožda*, odakle dužina; ako je pak riječ o **droždʲje*, zašto naglasak nije kao u *ruųżę* < **roždʲje* (usp. tuškanski *drʷężę* < **droždʲje* = *rʷężę* < **roždʲje*)? Možda je riječ o ukrštanju toga dvoga: naglasak bi bio iz **drožda*, a dužina iz **droždʲje*.

²⁶ *Tripinę* (?). U Lazini je *drężę* ‘talog zaostao nakon uklanjanja masulja iz spremnika’, a *tripinę* ‘kom, ostatci masulja iz kojeg je prešanjem istisnuta sva tekućina’. Moguće je da je tijekom istraživanja u Gucima došlo do nesporazuma i da je i tamo značenje ovih riječi jednako kao u Lazini. U svakom slučaju, odraz polaznog **droždʲje* nije zabilježen.

²⁷ *Rizińę*.

Jasno je da je u Čegljima i Lazini odraz svih tih polaznih skupina, kad god se druga jotacija provodi, *ž* (ne provodi se u primjeru *želēž²⁸je, pa ondje polazni *z²j daje *zj*). Što se Vukšin Šipka tiče, čini se da su ondje polazni *žđ i *žđ²j dali *ž*, dok je polazni *zd²j dao *ž* – za polazni *zd²j, doduše, postoji samo jedan primjer.²⁸ Stanje je u Gucima između tih dvaju polova i ne da se opisati nikakvim pravilom. Kakvo je stanje u drugim naseljima, tek treba ustanoviti.

Glede *x, on se u nekim slučajevima izgubio, a u nekima očuvao. U skupinama *xl i *xr on je ispaao te su ostali samo *l* i *r* (npr. pril. *lādnj*, *rañitj*).²⁹ Skupine *xt i *xk dale su *ft* i *fk* (npr. *pl̥qfta*, s. *lāfkq*). To se najvjerojatnije dogodilo preko međufaze *vt i *vk, što se vidi po oblicima dotičnih riječi s nepostojanim *a* (npr. mn. G *pl̥qvat*, *lāvak*). Skupina *xv dala je *f* (npr. *fāta*, *fāt*). U nekolicini je slučajeva *x dao *f* na kraju riječi, najčešće iza *u* (npr. *t̥buf* prema jd. G *t̥būha*), no i iza *i* u nastavku mn. G pridjevsko-zamjeničke deklinacije (npr. mn. G *tēf*, mn. G *st̥qrif*). I to se možda dogodilo preko međufaze *v. Što se preostalih slučajeva tiče, u nekima se od njih *x redovito čuva (npr. *hāla*), a u nekima se fakultativno gubi (npr. *hiža* ili *lža*). Na mjesto izgubljenoga *x mogu se umetnuti *j* ili *v* (npr. *kījavica*, *kūvar*, o izgovoru konsonanata *j* i *v* u tom položaju vidi poglavlje 2.2.1.). Različiti govori i različiti govornici razlikuju se po čestoti gubljenja *h*. Najviše primjera gubljenja *h* zabilježio sam kod govornika iz Luga i Vukšin Šipka, a najmanje kod govornika iz Lazine.³⁰ Gubljenje je češće kod starijih govornika nego kod mlađih, a postoje i druge naznake da je nekad bilo češće, npr. pojedini primjeri protetskoga *h* (npr. *halāt*, *hāsmā*, *hiñe*), koji bi mogli biti rezultat hiperkorekcije.

Glede konsonantskih skupina, vrijedi istaknuti skupinu *čr. Kad je *r slogotvoran, ta se skupina očuvala (npr. *čřf*, *čřn*), a inače se u nju umetnuo *a* te je dala *čar* (npr. *čarēp*, *čarēvq*). Što se ostalih skupina tiče, mnoge su se pojednostavile (npr. *čēla*, *tīca*), a od drugih promjena ističem metatezu *skv* > *ksv* (*biksvīt*, *brēksva*).

²⁸ Vjerojatno je razvoj tekao *grozd²je > *grozdje > *grozje > *gružē*; dakle, polazni *zd²j dao je *ž* preko *zj (to što se u *žēlīēzjē* čuva skupina *zj* ne opovrgava ovo objašnjenje jer se, kao što je rečeno, druga jotacija ne provodi dosljedno).

²⁹ Trag ispaloga *x vidi se u obezvučenju završnih zvučnih konsonanata u prijedlozima i prefiksima dodanima na riječi koje su počinjale dotičnim skupinama (npr. *islādītj*, *qtrañitj*).

³⁰ To je u skladu s glotalnim izgovorom konsonanta *h* u Lugu, a velarnim i možda faringalnim u Lazini.

2.3. Prozodija

2.3.1. Sinkronija

Draganički ima slobodno mjesto naglasaka i opreku po tonu samo na dugim vokalima. Drugim riječima, ima tronaglasni sustav, s tri naglasaka: jednim kratkim, ' (npr. *kòl'èni*), i dvama dugima – silaznim ili cirkumfleksom, ^ (npr. *têlò*), i uzlaznim ili akutom, ~ (npr. *vrēmē*). Opreka po tonu neutralizira se na kraju riječi u korist cirkumfleksa: u posljednjem se slogu ne može pojaviti akut. Kod većine riječi naglašen je samo jedan slog. Kod nekih složenica – većinom, ali ne isključivo njemačkog podrijetla – te kod komparativa naglašena su dva (npr. *nòrhàus* 'umobolnica', *věšmašina*; *pàmtivêk*, *přžgospâ* 'kokica'; *nàibòlì*, *nàil'èpsì*).³¹

Ta se tri naglasaka ne izgovaraju uvijek u skladu sa svojim nazivima, koje upotrebljavam jer su tradicionalni i dobro poznati.

Kratki se naglasak može ostvariti kratko, ali i tromo, to jest produženo, ~ (npr. *mătì*, prid. r. ž. *rěkla*). Duljenje kratkog naglasaka najčešće je i najizrazitije na samoglasnicima *ę* i *a*:³² u neposljednem se slogu *ę* i *a* pod kratkim naglaskom dulje gotovo redovito. Nerijetko se mogu izgovoriti potpuno dugo, pri čemu se njihov naglasak, čini se, izjednačuje s akutom, no to treba provjeriti. Često se ipak izgovaraju samo poludugo, a ponekad i kratko.

Cirkumfleks se pak osim silazno može izgovoriti i ravno ili uzlazno-silazno, veoma slično akutu, no opet, čini se, različito od njega. Ti se nesilazni ostvaraji cirkumfleksa pojavljuju pod utjecajem uzlazne rečenične intonacije: ispred pauze ili pri isticanju riječi.

Akut se pak zapravo ne izgovara uzlazno, nego ravno ili blago silazno (u opreci prema cirkumfleksu koji je oštro silazan). Izgovor akuta u Čeglji-ma specifičan je u odnosu na druga draganička naselja: ondje slog iza sloga s akutom ima izrazitu silaznu intonaciju, pa akut ponekad zvuči kao dvo-

³¹ Vrijedi istaknuti primjer *mlâdizěňa*. Danas njegov genitiv jednine glasi *mlâdizěňe*, što tu riječ čini samo još jednom složenicom s dva naglasaka. No arhaični genitiv jednine *mlâdiga žěňe*, kojega se izvorni govornici sjećaju premda ga ne upotrebljavaju, ukazuje na to da je nekada taj leksem bio sintagma, *mlâdi žěňa*. To je, ako pogledamo još dalje u prošlost, najvjerojatnije sekundarno: izvorna složenica *mladizěňa, koja odgovara standardnome *mladoženja*, reanalizirana je kao sintagma *mlâdi žěňa*.

³² Za to vjerojatno postoje dva razloga, fonološki i fonetski. Fonološki je razlog to što se dugi *ę* i *a* izgovaraju veoma različito od kratkih (vidi poglavlje 2.1.1.), pa se kratki mogu produžiti bez opasnosti da se stope s dugima. Fonetski je razlog to što su *ę* i *a* kao najotvoreniji vokali najskloniji duljenju.

struki naglasak (npr. pz. jd. 3. *pomĩṭṣṣā*). Drugdje je zanaglasni slog iza akuta jednostavno nizak i akut nikad ne zvuči dvosložno.

U prozodiji usklikā i vokativa mogu se javiti pojave kojih nema kod ostalih riječi (npr. dugi šva i akut u posljednjem slogu u uskliku *ā?* ‘ha?’). Vrijedi pobliže se osvrnuti na vokativ. Razlikuju se dva vokativa, koja ću zvati blagi i oštri. Prozodija je blagog vokativa ovakva: ako je riječ naglašena kratkim naglaskom, on se uvijek ostvaruje kratko, nikad tromo, i uzlazne je intonacije; završni je samoglasnik riječi dug i visokog ravnog tona, što bilježim znakom za akut iznad znaka za dužinu (npr. V *Kātō!* od *Kāta*). Prozodija je pak oštrog vokativa ovakva: ako je riječ naglašena kratkim naglaskom, on se također uvijek ostvaruje kratko, nikad tromo, i oštro je silazne intonacije; završni samoglasnik riječi nema posebnih prozodijskih obilježja (npr. V *snāha!* od *snāha*). Ako se oštri vokativ tvori nastavkom *-e*, kratki se naglasak zamjenjuje cirkumfleksom, koji je također oštro silazan (npr. V *Štēfe!* od *Štēfa*).

Draganički ima dobro očuvan paradigmatički sustav mobilnog naglasaka: naglasak može biti različit u različitim gramatičkim oblicima iste riječi, pri čemu različite skupine riječi – naglasne paradigme – imaju različite obrasce smjene naglasaka. Temeljne su naglasne paradigme A (npr. *krāva*, jd. G *krāvē*, A *krāvū*, I *krāvū*), B (npr. *kāva*, jd. G *kavē*, A *kāvū*, I *kavō*) i C (npr. *rūka*, jd. G *rukē*, A *rūky*, I *rukō*). Detaljan pregled smjena naglasaka u draganičkome govoru najbolje je učiniti u sklopu opisa draganičke morfologije, stoga taj zadatak ostavljam za neki drugi rad. Od detalja ću ovdje spomenuti samo prelazak naglasaka na proklitiku, koji je živ kod zamjenica (npr. jd. A *tō* – *nā_tj*, jd. L *tēm* – *nā_tim*, jd. G *mēnē* – *ōd_mēnē*), a i kod drugih vrsta riječi ima nemalo njegovih ostataka (npr. *nā_livo*, *nā_misał*, *nā_poļu*, *pōd_vęčer*).³³

2.3.2. Dijakronija

Što se podrijetla naglasaka tiče, draganička akcentuacija može se izvesti iz osnovne kajkavske akcentuacije kakvu je ustanovio Stjepan Ivšić. Značajnih odstupanja od osnovne kajkavske akcentuacije u smislu izostanka neocirkumfleksnog i neoakutskog duljenja nema (npr. *govēdina*, prid. r. *pošēkał*, mn. N *vretēna*, mn. I *s_kōlĩ*): taj se izostanak pojavljuje tek u nekolicini primjera (npr. određeni pridjevi *kukurūznj*, *šęńičnj* i *žęlęznj* te imenica *svādba*, a za nju to čak ne vrijedi u cijelom Draganiću jer u Čegljima ona glasi *svādba*).

³³ Ti ostatci prelaska naglasaka na proklitiku redovito imaju priloško značenje i moguće ih je analizirati kao priloge, sraslice.

Draganićka skupina govora spada u Ivšićevu prvu skupinu. U odnosu na najstarije stanje u toj skupini za sve su draganićke govore karakteristične sljedeće dvije promjene:

1. Povlačenje kratkog naglaska s posljednjeg sloga.³⁴ Pri tome je na nekadašnjoj prednaglasnoj kraćini nastao kratki naglasak (npr. *vodā > vòda), a na nekadašnjoj prednaglasnoj dužini akut (npr. *vīnó > vīnī).

2. Kraćenje preostalih prednaglasnih dužina, onih na koje se nije povukao naglasak (npr. mn. N *sūsēdi > susēdī prema *sūsēt > sūsīt).³⁵

U jednome, sudbini osnovnoga kajkavskog akuta, govor Čegalja odskaka od ostalih draganićkih govora: u Čegljima je osnovni kajkavski akut očuvan kao akut (npr. red. *ūṣmī, tūṣī*), dok je u ostalim draganićkim naseljima dao cirkumfleks (npr. red. *ōsmī, tūī*), a akut nastaje samo povlačenjem naglaska na prednaglasnu dužinu (vidi gore)³⁶ (i u Čegljima je, naravno, osnovni kajkavski akut dao cirkumfleks u posljednjem slogu uslijed neutralizacije tonske opreke u tom položaju (vidi poglavlje 2.3.1.), a akut nastaje i povlačenjem naglaska na prednaglasnu dužinu). Čegljli, dakle, spadaju u Ivšićev tip I₅, a ostala draganićka naselja u tip I₆ (vidi Ivšić 1936: 80).

Pojedini draganićki govori razlikuju se po naglasku pojedinih riječi ili kategorija riječi. I opet od ostalih najviše odskaku Čegljli. Ondje u infinitivu glagola sa sufiksom *-na-* nalazimo naglasak tipa *dignatī, krēnātī*, dok je drugdje *dignatī, krēnatī* (< *krēnati). Također, u Čegljima pri prelasku nagla-

³⁴ Kratki naglasak na posljednjem slogu ipak nalazimo u nekim posuđenicama (npr. *ofīrant* 'udvarač').

³⁵ U nekim se slučajevima čini kao da se i na te dužine povukao naglasak te je nastao akut, no tu je u stvari riječ o ujednačavanju (npr. jd. G *prēzida* ujednačeno je prema jd. N *prēzīt* i supostoji uz izvorni naglasak *prēzida*). Stanje je što se toga tiče veoma raznoliko. Naglasak je redovito ujednačen u množini prezenta (npr. pz. mn. 1. *živemō* ujednačen je prema pz. jd. 1. *živem*; izvorni se naglasak *živemō* još čuva, no veoma je rijedak) i imperativa (npr. imp. mn. *kōsitē* ujednačen je prema imp. jd. *kōšī*; izvorni naglasak nisam zabilježio), dok kod imenica tipa *prēzīt* stanje varira od imenice do imenice: neke imaju samo stari naglasak (npr. *zāstīr*, jd. G *zastēra* 'pregača'), neke samo novi (npr. *prēglēt*, jd. G *prēglēda*), a neke, kao *prēzīt*, oba. Stari je naglasak češći kod starijih govornika nego kod mlađih, a neovisno o tome bolje se čuva kod češćih riječi (npr. *sūsīt*) ili riječi povezanih s tradicionalnim načinom života (npr. *zāstīr*) nego kod rjeđih ili onih povezanih sa suvremenim načinom života (npr. *prēglēt* – mnoge od takvih vjerojatno su preuzete iz standardnog hrvatskog).

³⁶ Čini se da se nesilazni ostvaraji cirkumfleksa (vidi gore) u tim govorima ne mogu tumačiti kao fakultativno čuvanje osnovnoga kajkavskog akuta, jer ih nalazimo i na mjestu osnovnoga kajkavskog cirkumfleksa (npr. pz. jd. 1. *dēlam*, prid. r. ž. *vēsila*, gdje je znakom za akut označen nesilazni izgovor cirkumfleksa o kojem je ovdje riječ).

ska na proklitiku kod zamjenica nalazimo naglasak tipa *nôq̃ mę*, dok je drugdje *nq̃ mę* (< **nā mę*).

3. Morfologija

Ovdje ću draganićku morfologiju prikazati samo ukratko, a njezin detaljan opis ostavljam za neki drugi rad.

3.1. Imenice

Deklinacija imenica u draganićkome prikazana je u sljedećoj tablici.

Tablica 5. Deklinacija imenica u draganićkome

-		<i>a</i> -promjena	<i>e</i> -promjena	<i>i</i> -promjena
jd.	N	m -Ø, -ø, -ę s -ø/-i/-ę, -ę	-a	-o
	A	m =N, ³⁷ =G ³⁸ s =N	-u	
	V	=N	-ø, -ę, =N	
	G	-a	-ę	-i
	D	-u	-i	
	L			
	I	-im	-u (-ô)	
mn.	N	m -i s -a	-ę	-i
	A	m -ę s =N		
	V	=N		
	G	m -øf/-if (-ôf/-êf), -i, -Ø s -Ø, -i, -if	-Ø, -i, -if	-i, -if (-êf)
	D	-im (-ô̇m/-ê̇m)	-am	(-ê̇m)
	L	-i (-ê̇)	-a	(-ê̇)
	I	-i, -mi	-ami, =L	-jami

/ – varijante nastavaka bez prijelasa/s prijelasom, () – varijante nastavaka koje se pojavljuju pod naglaskom

³⁷ Za neživo.

³⁸ Za živo.

Unutar *a*-promjene razlikuju se jednakosložna i nejednakosložna promjena. Nejednakosložnoj promjeni pripadaju imenice srednjeg roda na *-e*, s prošircima *-en-* i *-et-* (npr. *vrēme* – G *vrēmēna*; *dēte* – G *ditēta*) i muška osobna imena i neke opće imenice muškog roda koje se odnose na osobe na *-o* i *-e*, s proširkom *-et-* (npr. *Pêṛo* – G *Pêṛeta*,³⁹ *rôžo* – G *rôžeta*; *Tõne* – G *Tõneta*, *kùme* – G *kùmeta*).

Uz brojeve „dva“, „tri“ i „četiri“ dolazi množina (npr. *dvḡ brātī*, *dvē sēla*). Iznimno u primjeru *tēlētī* uz broj dva nalazimo poseban oblik, koji bi po podrijetlu mogao biti ostatak dvojine.

Ističem postojanje vokativa. Vokativ ima poseban nastavak samo u *e*-promjeni,⁴⁰ i to samo kod osobnih imena (muških i ženskih) i nekih općih imenica koje se odnose na osobe. Nastavak *-o* uglavnom se pojavljuje kod blagog, a *-e* kod oštrog vokativa. Kod ostalih imenica vokativ je oblikom jednak nominativu, no obilježava ga specifična prozodija (vidi poglavlje 2.3.1.).

Prijeglas, dodatno usloženjen promjenom **ō* > *e*, pokazuje jaku tendenciju pojednostavljenja. Izvorno stanje, s tri varijante nastavka, čuva se samo u nominativu jednine srednjeg roda: *-e* iza palatala (npr. *sūnce*), *-i* iza dentala izuzev *l* (npr. *mēstī*) i *-o* iza ostalih konsonanata (npr. *mlēko*). U ostalim oblicima dolazi do više ili manje potpunog poopćenja jedne od tih triju varijanata nastavka.⁴¹

³⁹ Pa i *Tītṛo* – G *Tītēta*.

⁴⁰ Nominativi nekih imenica *a*-promjene muškog roda na *-e* spomenutih u prethodnom odlomku (npr. *dēde*, *tēče*) po podrijetlu su vokativi s nastavkom *-e*.

⁴¹ Više o tome vidi u Mužek 2023: 108–109.

3.2. Pridjevi, zamjenice i brojevi

Deklinacija pridjeva i zamjenica u draganičkome prikazana je u sljedećoj tablici.

Tablica 6. Deklinacija pridjeva i zamjenica u draganičkome

-		m	s	ž
jd.	N	-i (-ê, -î), -Ø, -aj	-o/-i/-e (-ô/-ê)	-a
	A	=N, ⁴² =G ⁴³		-u (-ô)
	V	=N		=N
	G	-iga (-êga, -êga)		-e
	D	-imu (-êmu, -êmu)		-i (-ê)
	L	-im (-êm, -êm)		
	I	-im (-êm)		
mn.	N	-i (-ê)	-a	-e
	A	-e		
	V	=N		
	G	-if (-êf, -êf)		
	D	-im (-êm, -êm)		
	L	-i (-ê, -ê)		
	I	-imi (-êmi -êmi)		

/ – varijante nastavaka bez prijelasa/s prijelaskom, () – varijante nastavaka koje se pojavljuju pod naglaskom

U nominativu jednine muškog roda nastavak *-aj* pojavljuje se kod pokaznih zamjenica (npr. *òvaj, tòi, ònai*), i to još uvijek samo fakultativno, premda su varijante s nastavkom -Ø (npr. *òf, tòi, òn*) već arhaične. Ostale zamjenice i pridjevi imaju nastavke -Ø i -i. Vrijedi istaknuti da barem u Lazini nastavci m. jd. N i mn. N -i glase -ê kad su pod naglaskom (npr. m. jd. N *muškê*, m. mn. N *tê*). Taj je *e* na mjestu polaznog *i najvjerojatnije nastao analogijom prema padežima u kojima prema naglašenom *e* (< *ě) u nenaglašenom slogu uslijed neutralizacije (vidi 2.1.1.) dolazi *i* (npr. mn. G *òvif, ònif* prema *têf*; onda je analogijom prema mn. m. N *òvi, òni* dobiven mn. m. N *tê* umjesto *ti).

⁴² Za neživo.

⁴³ Za živo.

Što se pridjeva tiče, razlikuje se neodređeni i određeni vid. Neodređeni i određeni vid pridjeva razlikuju se po obliku samo u nominativu jednine muškog roda: neodređeni ima nastavak -Ø, a određeni nastavak -i (npr. *zēļēn* – odr. *zēļēņi*). No i u drugim se oblicima oni razlikuju po naglasku (npr. ž. *zēļēna* – odr. ž. *zēļēna*). Opreka po vidu donekle je narušena te je kod nekih pridjeva određeni vid poopćen umjesto neodređenog ili, rjeđe, obratno (npr. samo određeni *māļi* ili samo neodređeni *dõbar*). Komparativ se tvori nastavcima -ji, rjeđe -ši, i -iji (-ēji) (npr. komp. *mlāji*, *lēpši* i *starēji*).

Glede zamjenica, nalazimo stegnute oblike posvojnih zamjenica *mōi* i *tvõi* te povratno-posvojne zamjenice *svõi* (npr. jd. G *mēga*, ž. *tvõ*, jd. G *tvē*). Vrijedi istaknuti stegnuti oblik nominativa jednine srednjeg roda (s. *mē*, *tvē*, *svē*).

Što se pak brojeva tiče, sklanjaju se glavni brojevi od jedan do četiri, i to kao pridjevi (npr. G *dvēf*, D *dvēm*, L *dvē*, I *dvēmi*). Viši su glavni brojevi nesklonjivi, no ostatci njihove sklonidbe čuvaju se u pojedinim izrekama i frazemima (npr. D u *Mūk dēvētīm oḡḡovārja.*, L u *na_pētj – šēstj*).

3.3. Glagoli

Konjugacija glagola u draganićkome složena je i bogata oblicima. Svi oblici tvore se dodavanjem nastavaka na jednu od dviju osnova, infinitivnu i prezentsku. Postoje četiri vrste infinitivnih osnova, predstavljene završetcima infinitiva:

1. *a*-infinitivi (završetak -*ati*)
2. *ē*-infinitivi (završetak -*ēti*)
3. *i*-infinitivi (završetak -*iti*)
4. Ø-infinitivi (završetci -*ti*/-*sti*/-*či*).

Postoje tri vrste prezentskih osnova, predstavljene završetcima prvog lica jednine prezenta:

1. *a*-prezenti (završetak -*am*)
2. *i*-prezenti (završetkom -*im*)
3. *ē*-prezenti (završetak -*ēm*).

Kod različitih glagola nalazimo različite kombinacije po jedne vrste infinitivne i po jedne vrste prezentske osnove. Kombinacije su dodatno usložnjene prošircima koji se mogu pojaviti ispred nastavaka infinitivne

odnosno prezentske osnove. Postojeće kombinacije, na osnovu kojih se razlikuju glagolske vrste, prikazane su u sljedećoj tablici.⁴⁴

Tablica 7. Glagolske vrste u draganičkome

glagolska vrsta	infinitivna osnova	prezentska osnova	primjer
1. <i>e</i> -glagoli	-ti/-sti/-ći	-ęm	<i>měštj – mětęm</i>
2. <i>e</i> -glagoli, <i>a</i> -razred	-ati		<i>zvătj – zęvęm</i>
3. <i>ne</i> -glagoli	-nati	-nęm	<i>grīznatj – grīznęm</i>
4. <i>ě/a</i> -glagoli	-ęti	-im	<i>sidětj – sidim</i>
5. <i>ě/a</i> -glagoli, <i>a</i> -razred	-ati		<i>mučătj – mučim</i>
6. <i>i</i> -glagoli	-iti		<i>mislitj – mīslim</i>
7. <i>a-je</i> -glagoli	-ati	-jęm	<i>ręzatj – ręžęm</i>
8. <i>a-a</i> -glagoli	-ati	-am	<i>bębrătj – bębrąm</i>
9. <i>va</i> -glagoli	-ovati/-ęvati/-ivati/-ęvati/-avati	-ujęm	<i>putivătj – putųjęm</i>

Od infinitivne osnove tvore se infinitiv (nastavak -ti), supin (nastavak -t) i glagolski pridjev radni (nastavak -l; sklanja se kao pridjev po rodu i broju, ali od padeža ima samo nominativ, npr. prid. r. *pīsał*, ž. *pīsała*, mn. m. *pīsāl'i*). Kod glagola 5., 7., 8. i 9., fakultativno i 2. vrste od infinitivne se osnove tvori i glagolski pridjev trpni (nastavak -n; sklanja se kao pridjev po rodu, broju i padežu, npr. prid. t. *pīsan*, jd. G *pīsaniga*, ž. *pīšana*, jd. G *pīsanę*).

Od prezentske osnove tvore se prezent, imperativ i, kod glagola 1., 3., 4. i 6., fakultativno i 2. vrste, glagolski pridjev trpni. Ti su oblici prikazani u sljedećoj tablici:

⁴⁴ Podjela glagola na vrste temelji se na onoj koju je Mate Kapović iznio u svom članku *Povijest glagolske akcentuacije u štokavskom (i šire)* (vidi Kapović 2018: 169–170).

Tablica 8. *Oblici tvoreni od prezentske osnove u draganičkome*

-	jd.				mn.				prid. t.
	pz.			imp.	pz.			imp.	
	1.	2.	3.		1.	2.	3.		
a-pz.	-am	-aš	-a	-aj	-amọ	-atẹ	-aju	-ajtẹ	-an
i-pz.	-im	-iš	-i	-i	-imọ	-itẹ	-iju	-itẹ	-jẹn
ẹ-pz.	-ẹm	-ẹš	-ẹ	-i	-ẹmọ	-ẹtẹ	-ẹju, -u	-itẹ	-ẹn, -jẹn

Nastavak trećeg lica množine prezenta -u pojavljuje se fakultativno kod glagola *lti* i njegovih izvedenica (npr. pz. mn. 3. *ldu* ili *ldẹju*, pz. mn. 3. *n̄iḍu* ili *n̄iḍẹju*) te kod glagola 9. vrste (npr. pz. mn. 3. *kupūju* ili *kupūjẹju*). Ostali glagoli imaju samo nastavak -ẹju.

Zabilježio sam samo drugo lice imperativa, uz ostatke trećeg lica u izrekama (npr. *Nẹ b̄ud̄i t̄i p̄ot̄ūžen̄i!*, *B̄ok p̄oživ̄i d̄ẹl̄o i t̄ẹž̄q̄k̄e!*).

Kod nekolicine glagola čuvaju se ostatci glagolskog priloga sadašnjeg tvorenog nastavcima -ẹć i -ōć (npr. *p̄od muč̄ẹć* ‘potiho’, *na stīīẹć*, *t̄ak r̄ẹk̄ōć*, *t̄ẹč̄ẹć*). Češi su glagolski prilozi tvoreni nastavkom -ẹćki (npr. *l̄ẹž̄č̄k̄i*).

Nalazimo i sljedeće složene glagolske oblike: perfekt (prid. r. i nesvršeni prezent glagola biti, npr. *l̄šaḷ j̄ẹ*), futur (prid. r. i svršeni prezent glagola biti, npr. *l̄šaḷ b̄u*) i kondicional (prid. r. i čestica *bi*, npr. *l̄šaḷ b̄i*).

4. Klasifikacija i podrijetlo

Draganička skupina govora pripada plješivičkom poddijalektu plješivičko-ozaljskog dijalekta kajkavskog narječja. Premda je bilo mišljenja da je taj dijalekt po podrijetlu pokajkavljeni čakavski,⁴⁵ barem je za plješivički poddijalekt – iz razloga u koje ovdje neću ulaziti – jasno da to nikako ne može biti slučaj, već da je riječ o prijelaznom idiomu u kojem od samog njegova

⁴⁵ Vidi npr. Brabec 1964: 328–330, koji to tvrdi za cijeli plješivičko-ozaljski dijalekt, i Težak 1981: 321–327, koji to tvrdi samo za ozaljski poddijalekt, nasuprot plješivičkom. (Valja reći da Težak ozaljski poddijalekt definira nešto drukčije nego ja: on iz njega isključuje neke „ekavske“ govore koje ja u njega uključujem. O mom konceptu ozaljskog poddijalekta vidi u Mužek 2020: 192–195, gdje su ozaljski i plješivički poddijalekt nazvani ozaljskim odnosno prodindolskim tipom prigorskih govora.)

nastanka supostoje kajkavske i čakavske značajke, pri čemu prevladavaju kajkavske.⁴⁶

Ovdje ću se поближе osvrnuti na položaj draganičke skupine govora unutar plješivičko-ozaljskog dijalekta.

Plješivičko-ozaljski dijalekt dio je južnoslavenskog dijalekatskoga kontinuuma. Njegove granice zato nisu oštre: ni vanjske – one prema drugim kajkavskim, pa i nekajkavskim dijalektima – ni unutarnje – one između plješivičkog i ozaljskog poddijalekta.

Za početak, što se tiče vanjskih granica, malo je značajki vlastitih plješivičko-ozaljskom dijalektu kao cjelini, to jest zajedničkih i plješivičkom i ozaljskom poddijalektu, a različitih od značajki većine drugih kajkavskih dijalekata, barem onih susjednih plješivičko-ozaljskomu. To su sljedeće značajke:

Što se tiče vokalizma, to je nejednačenje zapadnojužnoslavenskog šva s jatom: umjesto toga, šva se barem djelomično čuva, ili se čuvao do razmjerno nedavno (usporedi npr. draganički *dānas* sa šišljavičkim *dēnēs*).⁴⁷

Glede konsonantizma, to je izostanak jednačenja konsonanata č i ć te postojanje konsonanata š i ž.

U prozodiji nema značajke koja bi plješivičko-ozaljski odvajala od svih drugih kajkavskih dijalekata. No od susjednog vukomeričko-pokupskog dijalekta (Draganiću najbliži govor koji pripada tomu dijalektu jest govor Rečice) razlikuje se izostankom Ivšičeve retrakcije na kraćinu (usporedi npr. draganički mn. N *oĉvīrkī* s rečičkim mn. N *oĉvirki*).

Što se morfosintakse tiče, to je sufiks *-na-* na mjestu zapadnojužnoslavenskog **-nȅ/*-ni-* (usporedi npr. draganički *māknatī* sa šišljavičkim *mēknūti*).⁴⁸

⁴⁶ Valja napomenuti da pod „kajkavskim“ odnosno „čakavskim“ značajkama ne mislim na značajke koje imaju svi kajkavski odnosno čakavski govori i samo oni, tj. na kajkavske odnosno čakavske alijetete – nije realno tražiti takvo što u dijalekatskom kontinuumu. Mislim na značajke koje ima većina kajkavskih, a manjina čakavskih govora (ili barem više kajkavskih govora nego čakavskih), i obratno. Isto vrijedi i kad govorim o bilo kojem drugom idiomu. U dijalekatskom kontinuumu najbolje je, smatram, idiome uspoređivati s njihovim susjedima.

⁴⁷ Jednačenje šva s jatom izostaje i u goranskom dijalektu (vidi Lončarić 1996: 76). Međutim, taj dijalekt nije susjedan plješivičko-ozaljskomu, stoga je ta značajka u lokalnom kontekstu karakteristična za plješivičko-ozaljski.

⁴⁸ Sufiks *-na-* na mjestu zapadnojužnoslavenskog **-nȅ/*-ni-* nalazimo i u nekim govorima zapadno od Varaždina, na Kalniku te u nekim istarskim govorima (vidi Celinić 2015: 54–55).

Uočljive su dvije stvari. Prvo, te su značajke, izuzevši postojanje konsonanata *ś* i *ž* te sufiks *-na-* na mjestu zapadnojužnoslavenskoga **-nq-/*-ni-*, arhaizmi. Drugo, četiri od tih pet značajki, sve osim izostanka Ivšičeve retrakcije na kračinu, imaju i neki susjedni govori svrstani u vukomeričko-pokupski dijalekt: govori smješteni uz Kupu od Brođana pa nizvodno do Zamršja, među koje spada i govor Rečice. Glavni razlog zašto ti govori nisu svrstani u plješivičko-ozaljski dijalekt jest što imaju Ivšičevu retrakciju na kračinu – jednu značajku, kojoj je za potrebe klasifikacije dana veća važnost nego ostalim četirima. Nema, dakle, mnogo razloga za svrstavanje plješivčkih i ozaljskih govora zajedno u jedan dijalekt, a govora sličnih rečičkomu odvojeno od njih u drugi.⁴⁹

Zatim, što se tiče unutarnjih granica, malo je značajki koje obuhvaćaju cijeli plješivički poddijalekt, a da ne obuhvaćaju i dio ozaljskoga, i malo značajki koje obuhvaćaju cijeli ozaljski poddijalekt, a da ne obuhvaćaju i dio plješivčkoga: mnoge plješivičke značajke nalazimo i u dijelu ozaljskih govora, a mnoge ozaljske i u dijelu plješivčkih. Uz to izglose tih značajki ne tvore uvijek snopove, premda i njih ima (najdeblji, dapače, prolazi upravo zapadnim granicama Općine Draganić). Zbog toga plješivički i ozaljski poddijalekt uglavnom postupno prelaze jedan u drugi, premda na mjestu toga najdebljeg snopa izoglosa postoji i određena razmjerno oštra granica između njih.

Draganička je skupina govora takoreći u središtu toga plješivičko-ozaljskog kontinuuma. Zato je, umjesto da se prvo usporedi plješivički poddijalekt s ozaljskim, a zatim draganička skupina govora s drugim plješivčkim idiomima, bolje odmah usporediti draganičku skupinu govora s njoj susjednim govorima, i plješivčkim i ozaljskim.

No ni jedni od tih govora nisu susjedni plješivičko-ozaljskomu, stoga je ta značajka u lokalnom kontekstu karakteristična za plješivičko-ozaljski.

⁴⁹ To je odlična ilustracija činjenice da su svi ti govori dio dijalekatskog kontinuuma u kojem nema oštih granica. Još je bolja ilustracija te činjenice to što te četiri značajke ne nestaju odjednom nakon Zamršja, nego samo jedna (sufiks *-na-* na mjestu zapadnojužnoslavenskoga **-nq-/*-ni-*), zatim još jedna nakon Koritinje (nejednačenje zapadnojužnoslavenskoga *š*va s *j*atom) i konačno posljednje dvije nakon Donje Kupčine (izostanak jednačenja konsonanata *č* i *ć* te postojanje konsonanata *ś* i *ž*). To znači da, kad bismo govore slične rečičkomu svrstali u plješivičko-ozaljski dijalekt, u Pokuplju bi bilo posve nemoguće između njega i vukomeričko-pokupskoga povući granicu koja ne bi bila barem djelomično proizvoljna.

U sljedećoj tablici uspoređujem govor Lazine kao predstavnika draganićke skupine govora s govorom Tuškana, koji pripada ozaljskom poddijalektu, i govorom Domagovića, koji pripada plješivičkomu.⁵⁰

Tablica 9. Usporedba govora Tuškana, Lazine i Domagovića

	promjene	Tušكاني	Lazina	Domagović
A. vokalizam	1. odraz dugog (i kratkog u manjem dijelu primjera) šva	<i>dān, māša</i>	<i>dān, māša</i>	<i>dēn, mēša</i>
	2. odraz kratkog šva	<i>dānas</i> (< *dānəs)	<i>dānas</i>	<i>dānas</i> (< *dōnas)
	3. odraz stražnjeg nazala i slogotvornog l	<i>rûkà – z_rukûm</i>	<i>rûʷka – z_rukuṵ</i>	<i>ruṵka – z_rukuṵ</i>
	4. promjena *ō > ę	<i>gōri, dōlī</i>	<i>gōri, dēlī</i>	<i>gęri, dęlī</i>
	5. akanje	<i>łopāta, pojāta</i>	<i>łopāta, pajāta</i>	<i>łapāta, pajāta</i>
	6. jednačenje ē i ě	<i>bīēta mēēla</i>	<i>bīēta mēēla</i>	<i>bīēta mēēla</i>
	7. ikavizam u pz. glagola <i>jesti</i>	<i>jīm</i>	<i>jīem</i>	<i>jīem</i>

⁵⁰ Ta sam tri govora odabrao prije svega zato što ih najpodrobnije poznajem, zatim zato što su i Tuškani i Domagović veoma blizu Općine Draganić, dakle, riječ je o govorima susjednima draganićkoj skupini govora. Oni, naime, ne predstavljaju najbolje plješivičko-ozaljski dijalekatski kontinuum: dok je govor Domagovića unutar plješivičkog poddijalekta maksimalno različit od draganićkoga, govor Tuškana među najsličnijima mu je od svih ozaljskih govora: riječ je u stvari o govoru prijelaznom između ozaljskog i plješivičkog poddijalekta, premda nešto bližem ozaljskomu. Ako bismo željeli bolje predstaviti plješivičko-ozaljski kontinuum, trebali bismo na mjesto govora Tuškana staviti govor Požuna. Premda je taj govor zahvaljujući Stjepku Težaku dobro poznat, a i osobno sam ga istražio u sklopu projekta *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju*, Požun je daleko od Draganića i zato sam se radije opredijelio za Tuškane. Više o govoru Požuna vidi u Težak 1981, a o govoru Tuškana i o njegovu odnosu prema požunskom u Mužek 2020.

	promjene	Tuškani	Lazina	Domagović
B. konsonantizam	1. odraz skupina *žđ, *ždʲ, *zdʲ i *zʲ	gr ^u ôžę, môžani	gruôžę, môžęni	gruôžę, môžani
	2. razvoj skupine *čr	čřf, čerięšńa	čřf, čarięšńa	čřf, črięšńa
	3. palatalizacija <i>n</i> ispred <i>i</i>	šęnica	šęńica	šęńica
	4. razvoj skupina dvaju opstruenata	zřfka, pešńąk	zřpkka, pečńąk	kôpčca ⁵¹
	5. gubitak konsonanta *x	đļa	hāļa	āļa
C. prozodija	1. odraz polaznoga kajkavskog akuta	sūša	sū ^u ša	sūša
	2. rezultat povlačenja naglaska	v ^u ôdđ, vřnô	vôda, vř ⁱ ni	vôda, vřni
	3. duljenje kratkih ě i ā	sěstř, stătř	sěstř, stătř	sěstř, stătř
	4. NC u tipu <i>posekel</i>	sěkał, lěgał	siękał, lěgał	siękał, lěęgał
	5. NC u komparativima	věćř	věęćř	věęćř
	6. naglasak glagola na <i>-na-</i>	dřgnatř, kręnatř	dřgnatř, kręęnatř	dřgnatř, kręnatř
	7. naglasak <i>a</i> -prezenta	kôpāmô	kôpāmô	kapôāmų
	8. n. p. prid. t. na <i>-an</i>	iskopāńa	iskopāna	iskapôāna
	9. n. p. C <i>ne</i> -glagola	vřnatř – vřnđł	vřnatř – vřnał	vřnôđatř – vřnôđł
	10. naglasak na proklitici u A zamjenica	zā_mę (< *zā_mę)	zā_mę (< *zā_mę)	zoā_mę
D. morfologija	1. početni <i>i-</i> u izvedenicama glagola <i>iti</i>	izâitř, izđsał	izřitř, izřsał	izřitř, izřsał
	2. proširenost nastavka <i>-ęju</i>	pękû pęčęjû	pęčęjû	pękûô pęčęjû
	3. poopćenje nepalatalne promjene kod zamjenice <i>on</i>	ž_ńřm, k_ńřm, ž_ńřmř	ž_ńřęm, k_ńřęm, ž_ńřęmř	ž_ńřęm, k_ńřęm, ž_ńřęmř
	4. završni <i>-m</i> u jd. I <i>e</i> -promjene	ž_ńřm	ž_ńřuô	ž_ńřuô

isprekidana crta – isto stanje kao u susjednom govoru, dvostruka crta – različito stanje nego u susjednom govoru, valovita crta – međustanje između susjednih govora

⁵¹ Tuškani *kôfčca*.

Iz tablice je vidljivo da se u većini slučajeva govor Lazine u jednim značajkama slaže s govorom Tuškana (A1, B2, C1, C7, C8, C9 i C10), u drugima s govorom Domagovića (A2, A6, A7, B1, B3, B4, C2, C3, C5, D1, D3 i D4), a u trećima posjeduje vlastite značajke koje su na neki način između značajki govora Tuškana i Domagovića (A3, A4,⁵² A5 i C4) – rijetki su slučajevi u kojima se govori Tuškana i Domagovića međusobno slažu, a govor Lazine od njih razlikuje (B5, C6 i D2).⁵³ Sve je to odlična ilustracija stanja karakterističnog za dijalekatski kontinuum. Kontinuum postaje još očitijim ako u usporedbu uključimo ostale draganićke govore. Naime, što se tiče smještaja u plješivičko-ozaljskom dijalekatskom kontinuumu, draganićki govori nisu jedinstveni: ako taj kontinuum zamislimo kao lanac, onda različiti draganićki govori tvore različite karike u tom lancu. Tako se npr. govor Luga za razliku od govora Lazine podudara s govorom Tuškana u značajki A3 (Lug *z_rukû*), dok je u značajki B1, a na neki način i A6,⁵⁴ između govora Tuškana i govora Domagovića (Lug *grôže*, *măženj*; Lug *biĕla mēĭla*). S druge se strane govor Čegalja za razliku od govora Lazine podudara s govorom Domagovića u značajkama C1 (Čeglj *sūuša*), C6 (Čeglj *dignatj*, *křenatj*) i C10 (Čeglj *zōg_mē*). Dakle, govor Luga sličniji je govoru Tuškana nego što je govor La-

⁵² Glede te značajke, promjene *ō > ę, već se mnogo pisalo o uvjetima u kojima se ona provodi u različitim govorima (vidi npr. Ivić 1968: 61–64; Lončarić 1996: 79). Najtočnije ju je i najelegantnije opisati ovako: U draganićkome ona slijedi jedno pravilo: *ō > ę iza dentala izuzev *l* i iza palatala. U govoru Domagovića ona slijedi dva pravila, prvo, isto kao u draganićkom, i drugo: *ō > ę ispred prednjeg vokala u sljedećem slogu, osim iza labijala i *l*. Odatle razlike poput Lazina *ôbit* – Domagović *ĕbit*; Lazina *kôřen* – Domagović *kĕřen* ali Lazina prid. r. *lôvit* – Domagović prid. r. *lôvit*. Prvo pravilo hrani drugo, odnosno ę nastao od *ō djelovanjem prvog pravila uzrokuje promjenu *ō > ę po drugom pravilu, npr. Domagović *ĝetif* (Lazina, gdje ne djeluje drugo pravilo, *ĝotif*).

⁵³ U slučaju značajke D2 riječ je o zajedničkom arhaizmu govora Tuškana i Domagovića: govor Lazine proveo je jezičnu promjenu, zamjenu nastavka *-u* nastavkom *-ĕju*, a govori Tuškana i Domagovića očuvali su starije stanje jer nastavak *-u* još supostoji uz *-ĕju*. U slučaju značajke B5, a vjerojatno i C6, riječ je o neovisnoj usporednoj inovaciji: govor Lazine je taj koji je očuvao starije stanje, a govori Tuškana i Domagovića proveli su neovisno jedan o drugome istu jezičnu promjenu – ujednačavanje naglaska infinitiva prema naglasku većine oblika prid. r. (u Tuškanima se veoma rijetko može čuti i izvorno *kriĕnatj*).

⁵⁴ U govoru Tuškana dugi otvoreni *ĕ* jednači se s dugim zatvorenim *ē*, što u govoru Domagovića nije slučaj. U Lugu se oni također ne jednače, pa bismo to mogli tretirati kao značajku u kojoj se govor Luga podudara s govorom Domagovića, no izgovaraju se mnogo sličnije nego u govoru Domagovića – dapače, na rubu su jednačenja (vidi poglavlje 2.1.1.) – pa bismo to mogli tretirati i kao značajku u kojoj je govor Luga na pola puta između govora Tuškana i Domagovića.

zine, a govor Čegalja sličniji je govoru Domagovića nego što je govor Lazine. No opet su oba sličnija govoru Lazine, pa i jedan drugome, nego što je govor Luga sličan govoru Tuškana, a govor Čegalja govoru Domagovića.⁵⁵ Time se potvrđuje opravdanost svrstavanja svih mjesnih govora nekadašnje Plemenite općine Draganić u jednu, draganićku skupinu govora.

Od svih ovih značajki, ne osvrćući se na arhaizme, jedino su značajke B4 (Tuškani *zîfka*, *pešñqk*), C2 (Tuškani *vʷôdâ*, *vînô*) i C4 ako ju shvatimo kao potpuni izostanak neocirkumfleksa u tipu *posekel* (Tuškani *sêkal*, *l'ègal*) vlastite ozaljskom poddijalektu u smislu da ih, koliko mi je zasada poznato, ima u svim ozaljskim govorima, a ni u jednom plješivičkome. Isto tako jedino su značajke A2 (Lazina *dânas*), A4 (Lazina *gôrj*, *dêl'i*) i C2 (Lazina *vôda*, *vî'ni*) u tom smislu vlastite plješivičkomu. Ostale značajke obuhvaćaju različite dijelove obaju poddijalekata onako kako je to gore prikazano na primjeru govorâ Tuškana, Lazine i Domagovića. Ipak, vidljivo je da su govori susjednih Tuškana i Luga međusobno manje slični, premda neznatno, nego govori udaljenih Luga i Domagovića,⁵⁶ stoga je upravo tu, na zapadnim granicama Općine Draganić, kuda prolazi najdeblji snop izoglosa u plješivičko-ozaljskom dijalektu, najbolje povući granicu između plješivičkog i ozaljskog poddijalekata.

Sjeveroistočna granica draganićke skupine govora, ona prema drugim plješivičkim idiomima, sasvim je sigurno manje oštra od jugozapadne, one prema ozaljskome poddijalektu, no govori s kojima draganićki graniči na sjeveroistoku nisu mi zasada dovoljno poznati da utvrdim koliko točno. Govor Domagovića, kao što je rečeno, u okviru plješivičkog poddijalekata najrazličitiji je od draganićkoga. Već je govor Petrovine, o kojem postoji nešto

⁵⁵ Lazina se podudara s Tuškanima u 7/26 značajki, s Domagovićem u 12/26 značajki, a u 4/26 značajki na pola je puta. Lug se podudara s Tuškanima u 7/25 značajki, s Domagovićem u 10/25 ili 9/25 (ovisno o tretiranju značajke A6) značajki, a u 3/25 ili 4/25 značajki na pola je puta. Čegljari se podudaraju s Tuškanima u 6/26 značajki, s Domagovićem u 15/26 značajki, a u 4/26 značajki na pola su puta. Lug se podudara s Lazinom u 23/25 ili 22/25 značajki, a u 1/25 ili 2/25 značajki na pola je puta između Lazine i Tuškana. Čegljari se podudaraju s Lazinom u 23/26 značajki. Lug se podudara s Čegljima u 20/25 ili 19/25 značajki. Dakle, govori Luga i Čegalja gotovo su dvostruko sličniji govoru Lazine nego što je prvi sličan govoru Tuškana, a drugi govoru Domagovića, a i njihova međusobna sličnost veća je, premda ne toliko jako, nego sličnost govora Luga s govorom Tuškana odnosno govora Čegalja s govorom Domagovića.

⁵⁶ Lug se podudara s Tuškanima u 7/25 značajki, s Domagovićem u 10/25 ili 9/25 (ovisno o tretiranju značajke A6) značajki, a u 3/25 ili 4/25 značajki na pola je puta.

podataka u literaturi, nešto bliži draganićkomu.⁵⁷ A govori Novaka Petrovinskih i Izimja, koji su mi zasada potpuno nepoznati, mogli bi dodatno premošćivati jaz između govora Domagovića i draganićkoga. Zato ih svako treba istražiti. Dobro bi bilo istražiti i govor Krašića. O njemu u literaturi postoje tek vrlo oskudni podatci,⁵⁸ no i oni su dovoljni da pokažu kako je od svih hrvatskih govora upravo govor Krašića najbliži draganićkomu. Razlike između govora Krašića i draganićkoga na koje ti podatci ukazuju jesu da u govoru Krašića skupina *zd'j daje ž i u primjeru *grozd'je (Krašić *gróđe*), a ne ž kao u draganićkome, i da se u govoru Krašića *x gubi više nego u draganićkome (npr. Krašić *snāa*). To su, dakle, razlike sličnih razmjera kao one među različitim draganićkim govorima, pa bi se onda i govor Krašića možda moglo svrstati u draganićku skupinu govora (koju bi u tom slučaju trebalo nazvati krašićko-draganićkom). No na pitanja koliko točno ima razlika između govora Krašića i draganićkoga i može li ih se svrstati zajedno neće biti moguće odgovoriti bez istraživanja onog prvoga.

5. Ogledi govora

Slijedi nekoliko kraćih tekstova na po jednom predstavniku svakoga od četiriju govornih tipova draganićkoga, koji trebaju poslužiti kao ogledi govora.

Cilj mi je bio da tekstovi što vjernije prikažu stvarni govor. Zato su u načelu transkribirani i poštalice, zastajkivanja, ponavljanja i samoispravljanja. Iz istog je razloga transkripcija preciznija nego u ostatku rada, čak je i interpunkcija korištena fonetski: zarez označava najkraću pauzu, točka dužu, a trotočka najdužu (zastajkivanje), dok crtica označava naglo ubacivanje. Brzo izgovoreni, nerazumljivi dijelovi govora stavljeni su u kose zagrade.

Tekstovi su ipak djelomice uređeni. Kako bi se osigurala anonimnost, ispuštena su osobna imena. Kako bi se pak osigurala čitkost, ponegdje su ispuštena duža ponavljanja i samoispravljanja. Ta ispuštanja nisu posebno označena. Ponekad je veći dio teksta, kad to ne narušava smislenost cjeline, ispušten kako bi ostatak bio odgovarajuće dužine. To je označeno trotočkom u uglatim zagradama.

⁵⁷ Tako se prema Galiću i Liscu (2017: 131, 136, 137) govor Petrovine razlikuje od govora Domagovića, a podudara s govorom Lazine u značajkama A1 (Petrovina *dān*), A5 (Petrovina *lopāta*) i B2 (Petrovina *čarēšna*), a poput govora Lazine čuva i šva (Petrovina *dānəs*), koji se u govoru Domagovića izgubio.

⁵⁸ Vidi Brabec 1964: 330–333; Ivšić 1936: 61–62.

Navedeno je kojem govorniku pripada koji iskaz. Izvorni govornici označeni su slovom „G“ i pobrojani kako bi se sačuvala anonimnost. Ipak je, budući da je to važno za razumijevanje jezične slike Draganića, za svakog izvornog govornika navedeno u kojem naselju živi, u kojem je naselju rođen (ako je različito od onoga u kojem živi) i koje je godine rođen. Ispitivač, autor ovog rada, označen je slovom „I“. Ispitivačevi iskazi dani su samo kad su potrebni za razumijevanje iskaza govornika i nisu transkribirani.

5.1. Čeglj

G1 – Čeglj, 1948.

5.1.1. Pranje rublja nekada

G1: *Tăk_smo mî živěli. Sîkak, ajôî... I_kət_smo_hoǵlę znălę prătî, nî bîlô vếşmaşîin, nek_smo_na_rûkę proǵlę. Na_rûkę, v_zîimî... tăt_smo_si... ă, ovăk, kət_je_bîl lîet, anda_smu_si_tăt lîepu mōǵlu rūpîcî izdîublę, anda ôni bîlu kurîti, anda nôǵ_tî kurîti i_tîucî, a... a_rûkę_su_têlę ozêēpstî kak_je, ă, kak_su_pêkłę kak_je_bîlu zîima i_kak_je_zîebîu.*

5.2.2. Prijevoz nekada

G1: *Jô znâm da_sam_kubîlu imōǵla, jô i_muôî vûjac, sôki jénu_smo imălî. Jôî znăla_sam_ž_nîem pək_itî tām... ôtuţ, ă, f_Svēţu Joǵnu. Znăli smu_itî f_Svēţu Joǵnu, imălî_smu_istô tăt strûgu i_tê dvîe kubîlę, mōja bila jêdna – mîęga ôca, nî mō – nêgva jêna. Anda_smu_tām îşli pō... trêp, kăî_su_lîu_di priêşîlî, ôvaî, ă, za vîinî, anda_smo_mî tōî trêp dipelălî dumôf, tō_su_svîhę jêlę, tō_sę znălô svînam kûuatî.*

5.2. Guci (Vukšin Šipak)

G2 – Guci (rođ. Vukšin Šipak), 1945.

5.2.1. Rad, pjesma, ples i jelo

I: *A je se pevalo i pri delu?*

G2: *Ajôî znăş kăî? Pêrję_sę tribîlu pu_sêlų – săt_sę rêče „čêhalô“, mî_smo_rêklî „tribîlu“. Pêrję_sę tribîlu pu_sêlų. Ônda nôrmatno, ônda_sę_je... pêvaţu... tō_sę pêvaţu utkăd_sę pōčetų dōk_sę*

završavalo. Ê, ònda kət_jē_bīl kràj ònda bīl tūnac. Ònda_su_sē
sabrāļi... i_kukurūza_sē_jē kūhāla i_tō_sē... onāk, na_zdēļicē mētālu
i_davālu: kī_jē tēl, zēl_jē; kī_jē tēl, jēl_jē. Tō nī bīlō kàj dānas,
kūlāči ilj_gībanicē ilj_nēkaj tō_sē kukurūza skūhāla. Znālēs_sū žēne
lōnac kukurūzē skūhatī! Tēga_jē bīlō, znālu_/jē/ bitī pu_trīdesēt žēn!
Tō_sē triblačiņa jēdva čēkala. Tō_sē znālo sābrātī, ònda_su sāt_tū
bīlē ònē mōlē... tū_su_tī bīlē, tāk, mōlē zamlēņē zdēļi... – ud... glīnē,
priē_sē divāhīlō „zamlēņina“. I_ònda_sē_jē vū_tē zdēļicē tō mētālu.
Tō_jē imāla šāfarku māņu, ònda_s_tū šāfarku sīpala vū_tē zdēļicē
sōkīm, ònda_sē_jē tō kukurūza puļēla, ē, ònda_sē_jē... kī_sū tēļi
vīnī pīļi; kī_sū tēļi rakūju... ē, ònda_iza_tēga_sē_/jē/ išlu tōuncat.
Ònda_jē bīl tūnac... dōk_sū tēļi. Dēčkī_sū dēšļi, ònda_sū dēčkī...
s_pīskamī, znāš? Na... zūbnū kaj_rēčēdu na_harmōnikū. Pīskē_sē_jē
pīskalu i_tō_sē tūncalo. I_tō_tj_jē tāk bīlu.

5.3. Lazina

G3 – Lazina, 1936.; G4 – Lazina, 1959.

5.3.1. Zime nekada

G3: Jōj mōlim_tē, snīēk_jē bīl... dō_pōsa_jē bīl! Tō_sē_jē bācat
snīēk... i_partīnē dēlālē – nī bīlu mōcī prētī nikut!

G4: Kāt_smō... sēstra i_jō mōlē bīlē, ònda_nam_jē pītīla, tū
di_cēstē_nam_jē... – òna_jē isprēt_nās išla da_nam_prepītī da_mī
māremū tāk mōlē, ònda_smō za_nō išlē. Nī_nas nikī vōzī! Pēšķē!

G3: I_na_plēēcī_sam_jē iznāšala dī_cēstē_jēr_nī...

G4: – da_nēmō mōkrē òdma i_tāk, znāš –

G3: ...nī bīlō... partīnē, tāk, di_cēstē, i_ònda... na_plēēcī jēnu
pu_jēnu_sam iznēsla, ònda... tāmo pu_cēstī_jē vēc nēgdūr prēšl višē
i... I_ònda_sū bīlē i_sāņi, ònda, lūdi_su... na_sanē vozīli, kī kàj
kēmū_jē trēbatū kàj.

G4: Tō i_jō pāmtim, vēlīkē_sū zīme bīlē i_snīēga... kōlko cēēš.

[...]

G3: Nīēķē zīme, stvārnū, nē_mrēš kōraka naprāvītī... ud_lēda.
K_māšī... žēnē_sū_sī štūmfē mētālē òvē mūškē na... ūbūcy tāg da...
nīsū pādālē. A_išlu_sē i_g_zirnīcam, rāņi... išlu_sē o_čētri vūra
k_Svētīmū Jūrjū, v_jūtī.

G4: Tò_jë u... u_pôl trî trêbatu krênatî da_bî_pêške_së dëšlò gòrî!

G3: Ònda_jë/râbîl bêkëš! /Ònda_jë/ bêkëš trêbal. Sàt në_trêba. Ajôî mênî...

G4: Ê, dà! Sàt màtu snîëga opâde, pûšîplëjü òdma cëstü i_tò_së rëstalî i_blâti_së narëdi... Nêma višë onëga ùgužaja prâvîga zîmskîga.

5.4. Lug (Bencetići, Goljak)

G5 – Bencetići (rođ. Goljak), 1932.; G6 – Lug (rođ. Goljak), 1931.

5.4.1. Jezična raznolikost u vremenu

I: Ja slušam kak vi divanite, pa zapisujem riječi kaj su mi zanimljive.
Mene zanima govor.

G5: Kad_bî_mî báš... kak_jë_nëkada_së divanîlò, al'i_mî... dà niëkë rîčëj al_mî_smo tò svë is... pò_òvòme vëc. Vuz_dëcy...

G6: Jô nè. Jô nè, jô tòcni pò_dragánîckî divònim. Jer_jâ... mû_sü dëca mlâda otišla, mî_smu ustâlî ã, trî... ã, kaj_së_rëčë, sâmi... mî_smu_së divanîlî unak pu_nâšë kâk navîk. [...] Vî ki_imatë mlâjë, vî_stë drûgò, znòš.

G5: Nê_smîš rëcî „dëšəl_jë“, nêk_rëcî „dòšəl_jë“, a_prijë_jë/ bîlò „dëšəl_jë“. A_stòlû_smu divanîlî „stël“.

G6: Jô dà i_sòd.

G5: Stòlcim_smu divanîlî „stëlci“. Niëkë stvîrî_smo... divanîlî prijë drûgač. Sâda divânim òva/k/ kâk... dëca divâniü, kâ_idü... pu_škòla... i_na_pòsa...

5.4.2. Jezična raznolikost u prostoru

G6: Lûg, Gôlak i_Bëncetići divânimü pu_jednòko, vëc Məržlûčani drükçijë. Jô znâm pu_svëm svûkü. Òn_së_jë otrâñîl Mîžlòkî. Nêgòf òtác_jë utišeł Kanqdy, a_mâtî_jë ustâla s_tròjë dîcë, ònda_jë – bîlu_ji_jë tëšky, ùna_jë/ istu sējala kukurüzü i_dîlala – ònda_jë dâla famîli/ii/ òtkut_jë òna bîla, ònda_sü üvëga ùnî zêilî k_sëbj ònda_jë ùn zatëžîl kat_jë divòñîl.

Literatura

- Brabec, Ivan (1964) „Sjeveroistočni akavci“, *Ljetopis JAZU*, 71, Zagreb, str. 325–334.
- Celinić, Anita; Marinković, Marina (2021) „Fonologija mjesnoga govora Šišljavića: iz kajkavske riznice istočnoga karlovačkoga Pokuplja“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 25, Zagreb, str. 169–193.
- Celinić, Anita (2015) „Fonologija Rijeke Voćanske i voćanskoga kraja (na sjeveru Hrvatskoga zagorja“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 19, Zagreb, str. 25–77.
- Galić, Josip; Lisac, Josip (2017) „Kajkavski govori u okolici Jastrebarskoga: Petrovina i Domagović“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 21, Zagreb, str. 129–145.
- Ivić, Pavle (1968) „Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 11, Novi Sad, str. 57–69.
- Ivšić, Stjepan (1936) „Jezik Hrvata kajkavaca: o stogodišnjici našega novoga pravopisa i književnog jezika“, *Ljetopis JAZU*, 48, Zagreb, str. 47–88.
- Kapović, Mate (2018) „Povijest glagolske akcentuacije u štokavskom (i šire)“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 44, 1, Zagreb, str. 159–285.
- Lončarić, Mijo (1996) *Kajkavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Marinković, Marina (2020) „Fonološke značajke mjesnog govora Vrbanaca: prilog proučavanju draganičke kajkavštine“, *Filologija*, 75, Zagreb, str. 99–118.
- Mužek, Matija (2020) „Fonološki opis govora Tuškanā“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 46, 1, Zagreb, str. 191–254.
- Mužek, Matija (2023) „O vokalizmu nastavaka genitiva, dativa i lokativa jednine muškog i srednjeg roda pridjevsko-zamjeničke deklinacije u nekim jugozapadnim kajkavskim govorima“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 27, Zagreb, str. 87–138.
- Težak, Stjepko (1981) „Ozaljski govor“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, Zagreb, str. 203–428.
- Trubačev, Oleg (1978) *Etimologičeskij slovar' slavjanskix jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond. Vypusk 5 (*dělo – *držьbь)*., Akademija nauk SSSR, Moskva.

SUMMARY

Matija Mužek

ON THE LOCAL DIALECTS OF THE FORMER NOBLE MUNICIPALITY OF DRAGANIĆ

“Jâ tòčnĭ pò dragǎnićkĭ divǎnim.”

In this work, the linguistic landscape of the former Noble Municipality of Draganić is summarily described on the phonological and morphological levels. The description is based on data from the local dialects of Bencetići, Čeglji, Goljak, Guci, Lazina, Lug and Vukšin Šipak, situated on the borders of Draganić, as well as from Vrbanci, situated at the center. Features common to all of the Draganić local dialects, as well as features in which they differ, are listed. All of these local dialects are structurally identical and differ mainly in the realisation of certain linguistic units – more specifically, mainly in the realisation of long vowels. To a lesser degree, they differ in the distribution of linguistic units – a product of their slightly different historical developments – the largest of these differences being the divergent development of the “basic Kajkavian acute” in the local dialect of Čeglji compared to the other Draganić local dialects. The position of these local dialects in the context of the Plješivica-Ozalj dialect is also discussed. That dialect is a part of a dialect continuum, and the Draganić local dialects are not all situated at the same point in the continuum. Nonetheless, all of the Draganić local dialects are more similar to one another than any one of them is similar to the vast majority of neighbouring local dialects. For this reason, it is possible to treat them as a single, Draganić group of local dialects, and to distinguish within it four slightly different “types” of local dialects: the central, the northern or Guci, the Lazina and the Čeglji type.

Keywords: *Plješivica-Ozalj; Draganić; Draganići; local dialect of Draganić; Kajkavian*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.4>

***Nada Poropat Jeletić, Gordana Hržica,
Eliana Moscarda Mirković***

THE CORPUS OF SPOKEN ISTROVENETIAN/ FIUMAN AND CROATIAN (C-ORAL-IC)

dr. sc. Nada Poropat Jeletić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
nada.poropat.jeletic@unipu.hr *orcid.org/0000-0001-8787-9748*

dr. sc. Gordana Hržica, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
Gordana.hrzica@gmail.com *orcid.org/0000-0001-6067-9148*

dr. sc. Eliana Moscarda Mirković, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
eliana.moscarda.mirkovic@unipu.hr *orcid.org/0009-0006-2397-634X*

pregledni rad

UDK: 811.131.1'282(497.57)

811.163.42'282(497.57)

rukopis primljen: 4. prosinca 2024; prihvaćen za tisak: 10. ožujka 2025.

Bilingual conversational corpora are invaluable for studying genuine contact phenomena in spontaneous bilingual speech. This paper presents the Corpus of Spoken Istrovenetian/Fiuman and Croatian (C-ORAL-IC), the first corpus documenting unscripted Istrovenetian and Fiuman dialects spoken among bilinguals in the Istrian and Kvarner areas of Croatia. The region has a long history of Croatian and Italian cultural and linguistic interaction, shaping a complex sociolinguistic system with diglossic and polyglossic relations. C-ORAL-IC includes data from 87 bilingual/multilingual speakers and features over 85,000 tokens and 27,000 types. Available on TalkBank (BilingBank subsection) [<https://talkbank.org>, <https://biling.talkbank.org/>]

* Acknowledgment: The work on this paper was supported by the Croatian National Foundation, grant UIP-2017-05-6603 for the project *Multilevel Approach to Discourse in Language Development*.

access/C-ORAL-IC.html], it includes transcribed, phonologically adapted, coded, segmented and morphologically tagged recordings. Additional participant data on language history and usage are available. C-ORAL-IC provides a rich resource for exploring spontaneous bilingual speech, offering insights into conversational features, structure, and synchronic changes in Istrovenetian/Fiuman.

Keywords: *language sampling; spoken speech corpora; codeswitching; bilingual speech*

1. Introduction

The growing research interest in spontaneous bilingual speech led to the consequent development of analytical tools for building and studying corpora¹ of spoken language in informal unmonitored bilingual settings. To represent the nature and variation of discourse in naturally occurring communication within members of a speech community (Ruhi and Isik Tas 2014), spontaneous and high interaction speech is essential for investigating spoken multi-party² corpora (Čermak 2009). Bilingual corpora have mostly been designed for natural language processing, for example for the development of machine interpretation or speech recognition. Bilingual corpora collected for the study of contact phenomena are sparser (but see, for example – Dal Negro 2013 – for individual corpora or BilingBank in TalkBank – MacWhinney 2007). Such corpora offer many advantages: public availability allows for easy replication of studies and cumulative progress as a research community builds up around the corpus (Mair 2009), while the tools developed within the field of corpus linguistics enable easy retrieval and analysis of information. Bilingual conversational corpora represent a meaningful and the most comprehensive data source for investigating the genuine contact phenomena in non-monitored bilingual speech productions. They can be particularly useful for bilingual research

¹ As stated by Sinclair (1991:171), a corpus is “a collection of naturally-occurring language text, chosen to characterize a state or variety of a language”. Speech corpora are necessary for retrieving information about spoken language, or studying different aspects of spoken language. Of course, since building written corpora is much simpler than engaging in language sampling and transcription of speech sequences, spoken corpora are sparser and smaller in size. In general corpora are lemmatized and morphologically marked.

² A multi-party interaction involves “three or more participants, is the ‘canonical’ case, around which conversational mechanisms are designed” (Haviland 1986: 249).

since some features of bilingual interaction can hardly be accessed with more traditional methodologies (e.g. elicitation tasks). The method of language sampling provides the resources for describing language interaction in a bilingual community and/or in bilingual situations (e.g. code-switching, amount of languages used, number of languages used, etc.). To capture these phenomena in genuine discourse situations, such sampling should be as close as possible to spontaneous communication. Thus, bilingual spoken corpus design is methodologically demanding because it has to fulfill the following criteria: (1) the corpus language has to be authentic, (2) representative and (3) language sampling has to be used (Tognini Bonelli 2001).

2. The sociolinguistic context of Istria and Rijeka

The Istrian peninsula is the western-most part of Croatia, surrounded by the northern Adriatic Sea. It stretches from the bays of Trieste and Venice (in the North-West) to the bay of Rijeka and Kvarner (in the North-East) and the Cape Premanture (in the South). The part of the peninsula belonging to Croatia partially coincides with the Istria County, the only statutory bilingual county in Croatia where the Croatian-Italian bilingualism is recognized *de jure* and *de facto*. The whole area is characterized by a permanent contact of Croatian and Italian cultures and language varieties and by a complex and fragmented sociolinguistic macro-system shaped by the mutual interplay of asymmetric and diglossic/polyglossic relations among two official languages (Croatian and Italian), complemented by macro-regional dialects (the Istrovenetian *koine* and the Chakavian *koine*), micro-regional dialects (Chakavian, Kaikavian, Shtokavian), with the addition of local dialects in Istria (like the Istriot dialects, the Istroromanian dialects, etc.) (Blagoni et al. 2016; Lisac 2009; Lukežić 1990; Malecki 2002, 2007; Ujčić 2015).

Particularly important is the documentation of the macro-regional minority diatopic varieties of Venetian: Istrovenetian and Fiuman. Istrovenetian (It. *istroveneto*) includes Italian dialects from the Croatian and Slovenian parts of Istria, which belong to the Eastern branch of the Venetian dialect system (ISO 639-3 code: VEC). The same type of dialect (called Fiuman dialect – It. *fumano*) is used in Rijeka as well as in its surrounding towns and villages and on the Kvarner islands. Istrovenetian differs from the other Venetian dialects, with which it shares a common lexicon and linguistic structure, inasmuch as it contains pre-Venetian Istro-romance lexical remains and linguistic elements of Croatian and Slovene

languages. The two diatopic subvarieties of Venetian represent a long-lasting ‘lingua franca’ of the Italian Istrian and Fiuman repertoire, the mother tongue of the members of the autochthonous Italian National Community, and the primary code of informal everyday communication among the Italo-phone population and the primary/privileged code of their community identification (e.g. Blagoni et al. 2018; Milani Kruljac 1990, 2003; Poropat Jeletić 2015, 2017a, 2017b; Scotti Jurić 2001).

2.1. Aims

This paper has two aims. The first aim is to present the design of conversational spoken language corpus of the bilingual/multilingual Italo-phone minority community living in Croatia, an old autochthonous community shaped by a several century old cultural and linguistic contacts between the Croatian and Italian cultures. The second aim is to present the ancillary resources that were also collected, namely questionnaires with biographical data and language use data.

3. C-ORAL-IC Corpus Design

The Istrovenetian dialect and the Fiuman dialect were recorded within naturally occurring spontaneous conversation taking place among bilingual/multilingual local speakers, representing the most authentic way of capturing a community’s language practices (Grosjean 2001). The main structural and methodological features for constructing the corpus will be presented in this paper.

3.1. Structure of the corpus

The Corpus of Spoken Istrovenetian/Fiuman and Croatian (C-ORAL-IC) consists of 39 transcripts, their corresponding source audio files (37 media files) and an accompanying participant spreadsheet (87 participants). All files are publicly available within BilingBank (MacWhinney 2019), which is a part of the TalkBank, the largest available database of spoken corpora (MacWhinney 2000). The spreadsheet contains demographic and sociolinguistic data about each speaker. According to the rules of the TalkBank (<https://talkbank.org/share/rules.html>), published works based upon TalkBank corpora should cite the original TalkBank publication by MacWhinney (2019), the corpus itself (<https://biling.talkbank.org/access/C-ORAL-IC.html>) and the present paper. C-ORAL-IC is available under a *Creative Commons Attribution-ShareA-*

like 4.0 International Public License (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>).

3.2. Participants

When selecting the participants, the researchers made every effort to ensure that they accurately represented the bilingual community in Croatia. This was achieved by selecting participants of different ages, different education and from different geographic areas, while at the same time trying to preserve the most common characteristics of the bilingual community: command and usage of language varieties spoken in the area (namely: Croatian standard language, Croatian Chakavian dialect, Italian standard language, Italian dialect – Istrovenetian/Fiuman dialect) and early exposure to at least two language varieties. The procedure was approved by the Ethics committee of the Faculty of Education and Rehabilitation Sciences of the University of Zagreb. All participants signed an informed consent in which the data collection was described. They were informed that their data will be published anonymized and that they can withdraw from this study at any time.

3.2.1. Basic information

The original group of recorded participants consisted of 102 bilingual speakers. In total, 15 of them withdrew during sampling, or issues related to the COVID-19 pandemic (2019–2021) affected their participation. All the transcripts were annotated to include the participants’ basic information regarding gender, age, and the location of the conversation.

Table 1. Information about participants

Gender	Age (range; average)	Education (range; M)	Income (range; M)
F: 59 M: 28	18–82 Average: 42	Elementary school – PhD Average: high school	Very low – very high Average: average

3.2.2. Relevant sociolinguistic features

The spreadsheet accompanying the transcripts and audio files includes more detailed data: participants’ origin (place of birth), place of living, level of education, profession, socioeconomic status, mother tongue(s), and questions regarding linguistic proficiency and language use in their social networks.

Place of recording. Participants were recruited by the investigators in the city of Rijeka and all the statutory bilingual towns of the Istrian County characterized by the historical presence of the members of the Italian National Community, specifically the towns and the surrounding areas of Pula-Pola, Vodnjan-Dignano, Rovinj-Rovigno, Poreč-Parenzo, Novigrad-Cittanova, Buje-Buie, Umag-Umag (Figure 1), to ensure diatopic representativeness. It is important to note that not all areas of Istria are equally populated by bilingual speakers, and the number of participants in certain geographic areas roughly reflects this distribution.

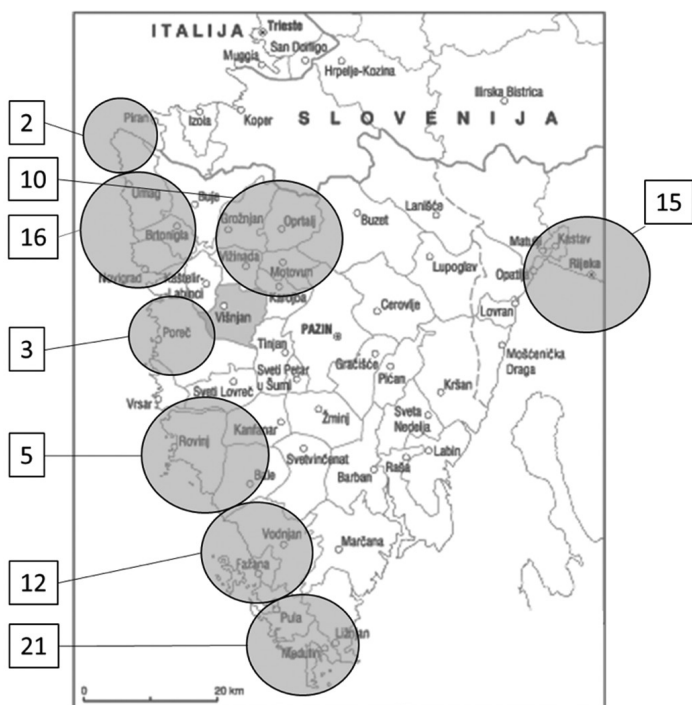

Figure 1. Number of participants per geographic location

Onset of bilingual language acquisition. A large majority of participants (98%) were simultaneous bilinguals, stating that they had been exposed to both Croatian and Italian language varieties by the age of three. Two participants were exposed to the other language variety (in their case, the Italian standard language) at the age of seven when starting school. Five

participants reported their initial exposure to the second language at the age of three, while the others reported exposure prior to the age of three. Many participants had been exposed to both Croatian and Italian language varieties from birth.

Language use of participants. All participants use at least two varieties from two languages every day for different activities (Table 4). The majority use all four varieties: Croatian standard language, Italian standard language, Croatian dialect, and Italian dialect (59%), or a combination of Croatian standard language, Italian standard language, and Italian dialect (27%).

Table 2. *Language usage of participants*

Language varieties	No. of speakers	Percentage of speakers
Croatian, Italian	1	1%
Croatian, Italian dialect	8	9%
Croatian, Croatian dialect, Italian dialect	54	59%
Croatian, Italian, Italian dialect	25	27%
Croatian, Croatian dialect, Italian dialect	3	3%

Languages of education. From kindergarten to university, the majority of participants were educated in Italian (Table 3). The percentages are higher than 70% for Italian at all educational levels except for university. This is expected since there are many Italian kindergartens, elementary schools, and high schools available in Istria and Rijeka (due to the parallel educational system in Croatian and Italian language). However, there are fewer opportunities to study in Italian at the university level in Croatia, and studying in Italy is less accessible. Still, a majority of participants (52%) did study in Italian.

Table 3. *Language of education*

	Croatian	Italian	Croatian and Italian	Other
Kindergarten	21%	73%	6%	
Elementary school	22%	74%	3%	1%
High school	20%	76%	4%	
University	35%	52%	7%	6%

Language dominance. All participants use at least two language varieties, but the dominant language in their everyday life can differ. Based on several questions (e.g. the amount of language usage in everyday activities, languages used at work, language of dreams, amount of language used with family, etc.), we estimated the language dominance of the participants (Table 4). Some participants reported using one language variety more than 60% of the time on average, indicating they have one dominant variety, which is most often an Italian dialect. The majority of users reported using two language varieties at least 40% but less than 60% per individual variety on average, indicating they have two balanced languages. This is most often a combination of the Croatian standard language and an Italian dialect. Some participants use three languages regularly, with an average usage between 30% and 40%. This is most frequently a combination of the Croatian standard language, the Italian standard language, and an Italian dialect. A significant number of participants (21%) use all four varieties in comparable amounts, with an average usage between 20% and 30%.

Table 4. *Language dominance*

Language dominance	No. of speakers	Percentage of speakers
ONE LANGUAGE (average use >60%)		
Croatian	1	1%
Italian	1	1%
Italian dialect	21	25%
TWO BALANCED LANGUAGES (average use for each 40%–60%)		
Croatian, Italian	1	1%
Croatian, Italian dialect	24	29%
Croatian dialect, Italian dialect	4	5%
THREE BALANCED LANGUAGES (average use for each 40%–60%)		
Croatian, Croatian dialect, Italian dialect	3	4%
Croatian, Italian, Italian dialect	10	12%
Croatian dialect, Italian, Italian dialect	1	1%
THREE BALANCED LANGUAGES		
Croatian, Italian, Croatian dialect, Italian dialect	17	21%

3.3. Procedure

The methodological approach used for the creation and annotation of C-ORAL-IC was based on the four criteria presented by Fort (2012). Firstly, the preparatory process included the identification of the investigators/annotators, the experts for monitoring and the speakers who participated in the recorded conversations. Secondly, a transcription, annotation and codification guide were built. Afterwards, a pre-campaign was settled, during which the investigators/annotators were trained and the process of making the first contacts with the potential participants began. The running-in period followed and it included field work (registration of the conversations and administration of a questionnaire to the participants). After the transcription of the audio files, the coding process and the double detailed correction took place.

Data were collected from 2018 to 2021 and language sampling was performed by investigators from bilingual communities with access to groups of bilingual speakers. Investigators were recruited and trained to collect bilingual speech samples. Sampling was performed in different everyday informal interactive situations, such as informal gatherings, socializing or family meals. Participants were administered a background questionnaire providing information about the sociodemographic, sociolinguistic and socioeconomic status, language exposure and language usage in their social networks.

With the aim of mitigating the Observer's paradox (Labov 1972), two criteria were applied, similar as in Kuvač Kraljević and Hržica (2016). First, all the participants were informed about the research aims and speech sampling procedure. They all provided a written informed consent in which they agree to be recorded without their explicit knowledge at a random point within the period of one month after signing the consent. Second, the investigators were trained to participate in the recorded sessions as little as possible.

C-ORAL-IC was transcribed by using the TalkBank uniform transcription standard (CHAT) as a coding system, which allows data sharing. TalkBank enables data sharing in different modes (<http://talkbank.org/share/irb/options.html>) (MacWhinney 2000). In order to guarantee the anonymization of the speakers, each of them was given a unique pseudonymized three-letter sequence. The corpus was morphologically tagged to enhance its usability and analytical value.

3.3.1. Transcription and annotation

All corpus-building procedures adhered to the standard TalkBank rules of contribution. The transcriptions were phonologically adapted into a standardized orthographic form, then coded and segmented using the Codes for Human Analysis of Transcripts (CHAT) transcription format and the Computerized Language Analysis (CLAN) (MacWhinney 2007). The recording data were transcribed by trained investigators under the supervision of expert transcribers. Each transcript was reviewed twice by a team of experienced researchers, with careful attention to speech-stream segmentation and coding.

Each transcript begins with a header section that contains basic information about the transcript itself and the speakers participating in the transcribed conversation (Figure 2). Some speakers participated in more than one conversation/transcript and are identifiable by their three-letter code. In the C-ORAL-IC corpus, it is common for three languages to appear in the same transcript: VEC (Istrovenetian/Fiuman), HRV (Croatian), and ITA (Standard Italian). The CHAT transcription system provides robust support for bilingual interactions, including the annotation of code-switching phenomena. The languages spoken by each participant are indicated using the @Languages header tier (Figure 2).

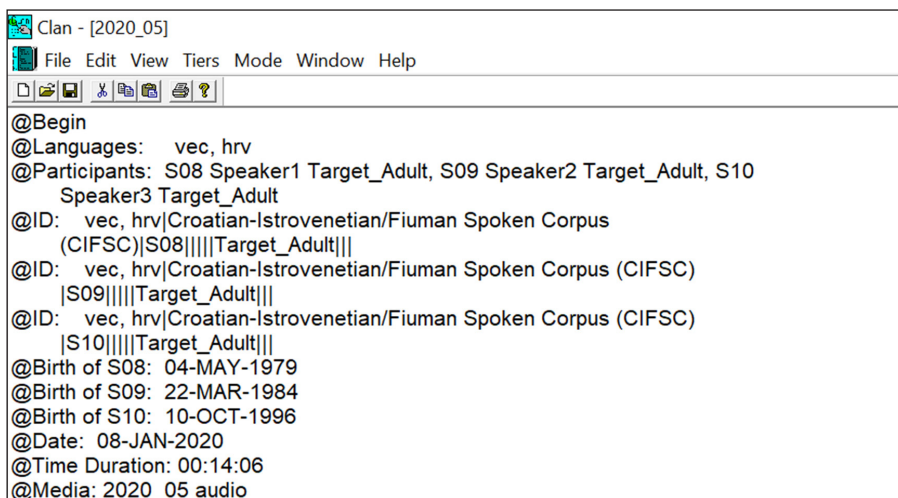

Figure 2. Example of a transcript header

The first language listed on this line is treated as the default language until a switch is indicated. Utterances that switch to a second language are marked with pre-codes, such as [- hrv] for a switch to Croatian. Individual words that switch away from the default language to the second language are marked with the @s terminator.

Time duration of the recording was 15 minutes. Header section Media shows that there is a corresponding media (audio) file to this recording available and that it has been linked to the transcript so that it can be played directly from the file.

The header is followed by the body of the transcript, which is organized into a series of rows. Each row begins with a three-letter code identifying the speaker and it represents one utterance (Figure 3). Speech was segmented into communication units (C-units – Loban 1966) based on syntactic criteria. Istrovenetian is defined as the main language of the transcript. Therefore, all C-units in Croatian are marked with the code [- hrv] at the beginning. This annotation allows for separate analysis of the two languages and supports the investigation of bilingual phenomena such as code-switching (e.g. Poropat Jeletić et al. 2021).

*S08: non [///] ti diji je de far opure no ? •
*S09: ma lui ga fato (que)sti dieci minuti (.) praticamente: . •
*S08: [- hrv] to je to . •
*S09: lui gaveva fato per la: (.) [/] per el programa croato . •
*S09: e noi gavevimo tirà fori un po' de dichiarazioni . •
*S09: quatro minuti gavè [///] era andato comunque . •

Figure 3. Example of the transcript body

CHAT codes enable the capture of numerous morphosyntactic and discourse-structural features, such as false starts ([///]), repetitions ([/]) or pauses ((.)). Some of these features are illustrated in Figure 3.

3.3.2. Orthographic norm

Istrovenetian lacks a universally recognized or standardized orthographic system. Therefore, a primarily phonographic transcription system was adopted for the creation and annotation of the corpus based on conventions established in previous linguistic studies. In particular, reference has been made to the models proposed by Manzini and Rocchi (1995),

Pafundi (2011), Dussich (2019) and Rota (2021). Additionally, the descriptive and normative frameworks proposed by Boerio (1929), Doria (1991) and Samani (2007) were taken into account, as they provide valuable insights into orthographic variation in Istrovenetian. Although the works of Glavinić (2000), Buršić Giudici and Orbanich (2009), Filipi and Buršić Giudici (2012) and Todorović (2019, 2020, 2022) have made significant contributions to the study of Istrovenetian varieties, their linguistic atlases were not used as references for transcription because they employ a phonetic transcription system rather than a fono-orthographic approach. The transcription methodology adopted in this study primarily follows the conventions of Italian graphemic representation, though some clarifications are necessary.

Phonologically, Istrovenetian exhibits several differences from Italian (Table 5). First of all, Istrovenetian, like other Venetian dialects, shows the complete absence of consonant gemination, which is present and prescribed in Italian (Istrovenetian: *sete, tuto, pozo*; Italian: *sette, tutto, pozzo*; English: *seven, all, well*). The velar C (lat. C followed by the palatal vowel -e- or -i-) is pronounced as [ts] or [s], whereas Italian uses only [tʃ] or [ʃ] in non-standard dialectal varieties. The sounds [ʃ] and [ʎ], which correspond to “sc” and “gl” in standard Italian, are entirely absent in Istrovenetian. Moreover, unlike Italian, Istrovenetian (as well as Venetian) palatalizes the Latin cluster -CL- [kl] as the affricate [tʃ], whereas Italian renders it as [kj]. Istrovenetian completely lost the distinctiveness of closed and open vowels *o* and *e*, moving from a system of seven vowels to a system of five. The dialect has twenty-six phonemes: twenty-one consonantal and five vocalic. In the transcripts used in this research, the grapheme *s* represents the voiceless consonant (e.g., *sufiàr* = ‘to blow’), while the grapheme *ʃ* is used for the voiced counterpart (e.g., *ʃburton* = ‘thrust’). It is considered useful, for illustrative purposes, to report also the difference in the Istrovenetian dialect between the lemmas *caseta*=box and *cafeta*=small house.

Table 5. *Schema of Istrovenetian/Fiuman vowel and consonantal sounds*

Grapheme	Phoneme	Explanations	Example in Istrovenetian and English translation
a	/a/	-	alba = sunrise
b	/b/	-	boto = barrel
c	/tʃ/	c + e, i	cicara = cup
	/k/	c + a, o, u, C ch + e, i	cocal = seagull cheba = cage
d	/d/	-	dameiana = carboy
e	/e/	-	erba = grass
f	/f/	-	fameia = family
g	/dʒ/	g + e, i	girar = to turn
g	/g/	g + a, o, u, C	goma = gum
gn	/ɲ/	-	gnora = daughter-in-law
h	-	Aspirated	-
i	/i/	-	incarigar = to load
l	/l/	-	luganega = sausage
m	/m/	- When followed by the bilabial stops <i>b</i> and <i>p</i> , the bilabial nasal <i>m</i> changes to <i>n</i>	man = hand canpo = field
n	/n/	-	netar = to clean
o	/o/	-	ocio = eye
p	/p/	-	paion = straw-mattress
q	/k/	-	quartier = neighborhood
r	/r/	-	recia = ear
s	/s/	-	scarsela = pocket
s'c	/s/ + /tʃ/	sk + e, i	s'cenja = splinter
ʃ	/z/	s + b, d, g, l, m, n, v in third person singular present indicative form of the verb “to be” (eser)	ʃbregar = to tear off ʃe = is
t	/t/	-	tovaia = tablecloth

Grapheme	Phoneme	Explanations	Example in Istrovenetian and English translation
u	/u/	-	uĳel = bird
v	/v/	-	vendema = grape harvest
z	/ts/	The voiceless [ts] and voiced [dz] dental affricates are foreign to the historical Istrovenetian dialect. When they appear in loanwords from Italian language, they are regularly replaced by one of the Istrian fricative sounds: e.g. ĳero = zero, suchero = zucchero.	-
	/dz/		

3.3.3. Morphological coding

Each word in the corpus was assigned a corresponding lemma and morphological description. This tagging process began with the use of automated tools, specifically the CLAN and the Italian MOR tool (Figure 4). However, given the significant linguistic differences between the dialect and the standard language, a substantial portion of the data required manual intervention.

*LUC:	però (a)deso no(n) se sa se la xe incinta o no .
%xmor:	conj però adv adeso adv non pro:clit si&3SP v sape-3S&PRES=know conj se pro:pers ela&3S=she v ese-3S&PRES=be adj incinta-f&sg conj o adv no .
*VER:	e sì che vedo un po' de ela .
%xmor:	conj e adv sì pro:rel che=that v vede-1S&PRES=see art uno&m&sg pro:det poco-m&sg=few prep de=from pro:pers ela&3S=she .
*VER:	sa de quanto no(n) +...
%xmor:	v sape-2S&PRES=know prep de=from adv quanto adv non +...
*LUC:	dove iera +...
%xmor:	adv dove v ese-3S&PAST=be +...

Figure 4. Example of a morphologically coded transcript body

3. Results and discussion

This paper presents the main structural and methodological features of the Corpus of Spoken Istrovenetian/Fiuman and Croatian (C-ORAL-IC), which documents the synchronic local forms of interactive exchange and conventional communicative behaviors in everyday bilingual conversation. As the final product, C-ORAL-IC encompasses language samples and sociolinguistic information of 87 multilingual speakers from bilingual areas of Istria and Rijeka. These participants produced 85.449 tokens and 27.495 types. All transcripts are morphologically coded.

C-ORAL-IC encompasses language samples from a diverse group of speakers varying in age, gender, place of residence, and socioeconomic status. Despite these differences, all participants represent the bilingual community of Istria and Rijeka. Their language use reveals a complex dynamic involving the Croatian standard language, Croatian dialects, Italian standard language, and Italian dialects (specifically, the two diatopic Venetian subvarieties: Istrovenetian and Fiuman) within the community. All participants use at least two varieties daily (one Croatian and one Italian) for various activities, and the vast majority regularly use three or even all four varieties (90%). For the speakers in C-ORAL-IC, the two diatopic subvarieties of Venetian serve as a long-standing ‘lingua franca’, mother tongue, and the primary mode of informal daily communication within the Italophone population (Blagoni et al. 2016, 2018; Milani Kruljac 2003).

The C-ORAL-IC is a valuable resource for exploring different issues relevant to linguistic, sociolinguistic and applied psycholinguistic research. The broader range of metadata conventions collected within this project enables the development of a more nuanced and detailed investigation of contact-induced innovation phenomena on the structural and discourse level, thus allowing for a deeper understanding of the sociolinguistic context of the specific bilingual speech community. Specifically, several main points of interest can be explored: code-switching³, language change, lan-

³ As stated by Gumperz: “[c]onversational code switching can be defined as the juxtaposition within the same speech exchange of passages of speech belonging to two different grammatical systems or subsystems” (1982:59), in our case the Croatian language (rarely the Chakavian dialect) and the Istrovenetian/Fiuman dialect, used by highly proficient bilingual/multilingual speakers (Myers-Scotton 1997) with collaborative communicative endeavors. The most useful way for studying bilingual practices is to investigate its communicative effects. Therefore, the C-ORAL-IC offers a great source for that goal.

guage features and the relationship between language and extralinguistic parameters.

For instance, we can investigate language change (i.e. the use of the dialect within different generations of bilingual speakers), language features (such as word frequency and usage of different morphological forms, among others) and extralinguistic features (age, gender, language exposure, education, socio-economic status etc.) and their impact on language.

Spoken language corpora of bilingual speakers are relatively rare and include limited populations (e.g. specific interest on language acquisition corpora) and pairs of languages. The design of the bilingual corpus for Istrovenetian/Fiuman speakers in Croatia could be adapted to other bilingual communities with similar diglossic features. For instance, the German-speaking community in South Tyrol, Italy, where standard German is used formally and Tyrolean dialects informally, mirrors the Istrian diglossic situation (Lanthaler 2001). Other examples include the Catalan community in Catalonia (Miller and Miller 1996), the Occitan community in southern France (Blanchet and Harold 2004), and so forth.

4. Conclusion

This paper presents the Croatian-Istrovenetian/Fiuman Spoken Corpus, which documents language use within a bilingual community in Croatia speaking the macro-regional minority diatopic Venetian varieties: Istrovenetian and Fiuman. It offers a detailed account of the corpus design, including language sampling, transcription and coding methods, participant selection, and their sociolinguistic profiles. The corpus is made available to researchers interested in this specific population, as well as those studying bilingualism more broadly, with information on how to access it. Additionally, the paper suggests several potential research applications to inspire future users of the corpus.

References

- Blagoni, Robert; Poropat Jeletić, Nada; Bleich, Kristina (2016) “The Italophone Reefs in the Croatophone Sea”, *Bilingual Landscape of the Contemporary World*, ed. Grucza, S.; Olpińska-Szkiefko, M.; Romanowski, P., Peter Lang Verlag, Warszawa – Wien, pp. 11–36.

- Blagoni, Robert; Poropat Jeletić, Nada; Blecich, Kristina (2018) "Istroveneto e italoфония in Istria: prospettive e visioni di un'insularità etnolinguistica", *Le isole linguistiche dell'Adriatico*, ed. Šimičić, L.; Škevin, I.; Vuletić, N., Gioacchino Onorati Editore, Roma, pp. 69–92.
- Blanchet, Philippe; Schiffman, Harold (2004) "Revisiting the sociolinguistics of Occitan: a presentation", *International Journal of the Sociology of Language*, 169, pp. 3–24.
- Boerio, Giuseppe (1929/1856) *Dizionario del dialetto Veneziano*, Andrea Santini e figlio, Venezia.
- Buršić Giudici, Barbara; Orbanich, Giuseppe (2009) *Dizionario del dialetto di Pola*, Centro di ricerche storiche, Trieste – Rovigno.
- Čermak, František (2009) "Spoken corpora design", *International Journal of Corpus Linguistics*, 14(1), pp. 113–123.
- Dal Negro, Silvia (2013) "Dealing with bilingual corpora: Parts of speech distribution and bilingual patterns", *Revue Française de Linguistique Appliquée*, 18(2), pp. 15–28.
- Doria, Mario (1991) *Grande dizionario del dialetto triestino storico etimologico fraseologico*, Edizioni "Trieste Oggi", Trieste.
- Dussich, Marino (2019) *Dizionario Italiano-Buiese*, Centro di ricerche storiche, Rovigno – Trieste.
- Filipi, Goran; Buršić Giudici, Barbara (2012) *Istromletački lingvistički atlas/ Atlante Linguistico Istroveneto/Istrobeneški lingvistični atlas*, Naklada Nediljko Dominović, Zagreb.
- Glavinić, Vera (2000) *Vocabolario del dialetto istroveneto di Pola*, Filozofski fakultet, Pula.
- Grosjean, Francois (2001) "The bilingual's language modes", *One Mind, Two Languages*, ed. Nicol, J., Blackwell, Oxford, pp. 1–22.
- Gumperz, John Joseph (1982) *Discourse strategies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Haviland, John Beard (1986) "Pointing, Gesture Spaces, and Mental Maps", *Language*, pp. 231–246.
- Hunt, Kellogg (1966) "Recent measures in syntactic development", *Elementary English*, 43, pp. 732–739.
- Kuvač Kraljević, Jelena; Hržica, Gordana (2016) "Croatian Adult Spoken Language Corpus (HrAL)", *Fluminensia*, 28(2), Rijeka, pp. 87–102.

- Labov, William (1972) *Sociolinguistic Patterns*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Lanthaler, Franz (2001) "Zwischenregister der deutschen Sprache in Südtirol", *Die deutsche Sprache in Südtirol. Einheitssprache und regionale Vielfalt*, ed. Egger, K.; Lanthaler, Franz, Folio Verlag, Wien-Bozen, pp. 137–152.
- Lisac, Josip (2009) *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Loban, Walter (1966) *Language Ability: Grades Seven, Eight, and Nine*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Lukežić, Iva (1990) *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- MacWhinney, Brian (2000) *The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk*. Third Edition. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates, New York.
- MacWhinney, Brian (2007) "The TalkBank Project", *Creating and Digitizing Language Corpora: Synchronic Databases, Volume 1*, ed. Beal, J. C.; Corrigan, K. P.; Moisl, H. L., Palgrave-Macmillan, Houndmills, pp. 163–180.
- MacWhinney, B. (2019) "TalkBank and SLA", *The Handbook of SLA and Corpora*, ed. Tracy-Ventura, N.; Paquot, M., Routledge, New York.
- Mair, Christian (2009) "Corpus linguistics meets sociolinguistics: The role of corpus evidence in the study of sociolinguistic variation and change", *Language and Computers*, 69(1), pp. 7–32.
- Małecki, Mieczysław (2002) *Slavenski govori u Istri*, Hrvatsko filološko društvo – Graftrade, Rijeka.
- Małecki, Mieczysław (2007) *Čakavske studije*, Maveda, Rijeka.
- Manzini, Giulio; Rocchi, Luciano (1995) *Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria*, Centro di ricerche storiche, Trieste – Rovigno.
- Milani Kruljac, Nelida (1990) *La Comunità Italiana in Istria e a Fiume fra diglossia e bilinguismo*, Centro di Ricerche storiche, Rovigno.
- Milani Kruljac, Nelida (ed.) (2003) *L'italiano fra i giovani dell'Istroquarnerino*, Pietas Iulia – Edit, Pola – Fiume.
- Miller, Henry; Miller, Kate (1996) "Language policy and identity: the case of Catalonia", *International Studies in Sociology of Education*, 6(1), pp. 113–128.

- Myers-Scotton, Carol (1997) "Code-switching", *The Handbook of Sociolinguistics*, ed. Coulmas, F., Oxford, pp. 217–237.
- Pafundi, Nicola (2011) *Dizionario fumano-italiano, italiano-fumano*, Associazione Libero Comune di Fiume in Esilio, Padova.
- Poropat Jeletić, Nada (2015) "Italian Language in Istria: Status Planning, Corpus Planning and Acquisition Planning", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(2), pp. 385–392.
- Poropat Jeletić, Nada (2017a) "Italofona dijasistemska raslojenost u hrvatskoj Istri: jezični i komunikcijski status, korpus i prestiž", *Annales – Anali za Istrske in Mediteranske Studije – Series Historia et Sociologia*, 27(1), pp. 191–204.
- Poropat Jeletić, Nada (2017b) "O hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti u Istri i ishodima jezične doticajnosti", *Annales – Anali za Istrske in Mediteranske Studije – Series Historia et Sociologia*, 27(3), pp. 629–639.
- Poropat Jeletić, Nada; Moscarda Mirković, Eliana; Bortoletto, Anna (2021) "Incidenza e implicazioni di alcuni tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano: i casi di commutazione di codice". *Annales – Anali za Istrske in Mediteranske Studije – Series Historia et Sociologia*, 31(2), pp. 329–340.
- Poropat Jeletić, Nada; Moscarda Mirković, Eliana; Hržica, Gordana (2024) *BilingBank C-ORAL-IC Corpus*. <https://biling.talkbank.org/access/C-ORAL-IC.html>
- Rosamani, Enrico (1999) *Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese*, Lint, Trieste.
- Rota, Vlado (2021) *Vocabolario del dialetto di Umago e del suo territorio*, Comunità degli Italiani "Fulvio Tomizza", Umag.
- Ruhi, Şukriye; Işık Taş, Elvan Eda (2014) "Constructing General and Dialectical Spoken Corpora for Language Variation Research: Two Case Studies for Turkish". In: Ruhi, Ş.; Haug, M.; Schmidt, T.; Wörner, K. (ed.) *Best Practices for Spoken Corpora in Linguistic Research*, Cambridge Scholar Publishing, Newcastle upon Tyne, pp. 36–56.
- Samani, Salvatore (2007) *Dizionario del dialetto fumano I–III*, Società di Studi Fiumani, Roma.
- Scotti Jurić, Rita (2001) "Il dialetto istroveneto: può diventare un problema?", *Tabula*, 4, Pula.

- Sinclair, John (1991) *Corpus Concordance Collocation*, Oxford University Press, Oxford.
- Todorović, Suzana (2019) *Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre. 1, Vremenske razmere, geomorfologija, običaji in institucije, telo in bolezni* = *Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale. 1, Fenomeni atmosferici, configurazione del terreno, tradizioni ed istituzioni, corpo e malattie*, Libris – Unione Italiana, Koper/Capodistria.
- Todorović, Suzana (2020) *Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre. 2, Števniki in opisni pridevniki, čas in koledar, življenje, poroka in družina, hiša in posestvo* = *Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale. 2, Numerali e aggettivi qualificativi, scorrere del tempo e calendario, vita, matrimonio e famiglia, casa e podere*, Libris – Unione Italiana, Koper/Capodistria.
- Todorović, Suzana (2022) *Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre. 3, Garderoba in dodatki, hrana in pijača, čustva in občutki, oljkarstvo in oljarstvo, perjad, zelenjava, sadje in sadno drevje, živali* = *Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale. 3, Vestiario e accessori, cibi e bevande, sentimenti ed emozioni, olivicoltura e torchiatura, pollame, verdura, frutta e alberi da frutto, animali*, Libris – Unione Italiana, Koper/Capodistria.
- Tognini-Bonelli, Elena (2001) *Corpus Linguistics at Work*, John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Ujčić, Rudolf (2015) *Istarske čakavske dijalektološke teme*, Matica Hrvatska, Pula.

SAŽETAK

Nada Poropat Jeletić, Gordana Hržica, Eliana Moscarda Mirković KORPUS GOVORENOG ISTROMLETAČKOG/FIJUMANSKOG I HRVATSKOG (C-ORAL-IC)

Dvojezični konverzacijski korpusi od neprocjenjive su važnosti za proučavanje autentičnih jezičnih kontakata u spontanom dvojezičnom govoru. Ovaj rad predstavlja Korpus govornog istromletačkog/fijumanskog i hrvatskog jezika (C-ORAL-IC), prvi korpus koji dokumentira spontane razgovore na istromletačkom i fijumanskom dijalektu dvojezičnih osoba iz istarskog i kvarnerskog područja Hrvatske. Regija ima dugu povijest kulturne i jezične interakcije hrvatskog i talijanskog jezika, što je oblikovalo složen sociolingvistički sustav s obilježjima diglosije i poliglosije.

Korpus C-ORAL-IC obuhvaća podatke 87 dvojezičnih i višejezičnih govornika, s više od 85.000 pojava i 27.000 različitih riječi (obličnica). Dostupan je na platformi TalkBank, u podsekciji BilingBank (<https://talkbank.org>, <https://biling.talkbank.org/access/C-ORAL-IC.html>). Sadrži transkribirane, fonološki prilagođene, kodirane, segmentirane i morfološki označene transkripte uparene sa snimkama. Dostupni su i dodatni podaci o jeziku i upotrebi jezika sudionika.

C-ORAL-IC predstavlja bogat izvor za proučavanje spontanoga dvojezičnog govora te nudi uvid u konverzacijska obilježja, strukturu i sinkrone promjene u istromletačkom i fijumanskom.

Ključne riječi: *jezično uzorkivanje; govoreni korpusi; kodno preključivanje; dvojezični diskurs*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.1>

Jasmina Jelčić Čolakovac, Irena Bogunović

THE ROLE OF CONCEPTUAL METAPHORS AND L2 PROFICIENCY IN CROSS-LANGUAGE FACILITATION OF IDIOM COMPREHENSION

dr. sc. Jasmina Jelčić Čolakovac, Sveučilište u Rijeci, Pomorski fakultet
jasmina.jelcic@pfri.uniri.hr orcid.org/0000-0002-1241-1283

dr. sc. Irena Bogunović, Sveučilište u Rijeci, Pomorski fakultet
irena.bogunovic@pfri.uniri.hr orcid.org/0000-0002-2956-7014

izvorni znanstveni rad

UDK 81'243

81'373.612.2

811.163.42'373.72

811.111'373.72

rukopis primljen: 24. srpnja 2024; prihvaćen za tisak: 14. siječnja 2025.

This study investigates the role of the learners' L1 and L2 language in the formulaic transfer between the two languages in the case of metaphorical expressions which are either based on conceptual metaphors present in both languages (CM-motivated) or are culturally-specific (CS-motivated) to either L1 or L2 context. With the aim of investigating the direction and strength of L1-L2 and L2-L1 transfers respectively, a three-part instrument was used that included a learning profile survey, an English proficiency test, and the main questionnaire consisting of 19 Croatian idioms in English (L1-to-L2 items) and 19 English idioms in Croatian (L2-to-L1 items) respectively. Results showed both direction of transfer and underlying motivation (metaphor-related (CM) or culturally specific (CS) phrase origin) influence idiom comprehension in L2 context, with better comprehension recorded in the L1-to-L2 condition. In line with the dual route model, L2 proficiency was found to have a stronger effect under the L1-to-L2 condition. This suggests L2 learners were more successful in understanding L1 idioms in L2 context

with a higher rate of accuracy recorded for the CM-motivated phrases. Accordingly, lower accuracy rates were recorded for CS-motivated idioms without L1 translational equivalents, thus adding to the evidence on L2 learners' reliance on L1 conceptual systems.

Keywords: *conceptual metaphor; formulaic transfer; idioms; L2 proficiency; Croatian*

1. Introduction

Many studies to date have dealt with the issue of processing formulaic, i.e. figurative sequences both by native and non-native speakers of a given language. A number of these studies in which second language processing was under investigation looked at English idioms and how they are processed by non-native speakers of English (Bortfeld 2002; Carrol and Conklin 2014; Laufer 2000; Siyanova-Chanturia, Conklin, and Schmitt 2011). Fewer studies have looked into idiom processing in the Croatian context, by either placing emphasis on the L1 (Korajac and Stanojević 2018) or by exploring their *underlying motivation* (e.g. Broz 2015; Stanojević, Parizoska, and Stanojević 2007). The underlying motivation of idiomatic expression and figurative language in general is not a matter over which linguists agree and has been the focal point of different theories over the last few decades. One of the more prominent ones in literature is the Conventional Figurative Language Theory (CFLT) proposed by Dobrovol'skij and Elisabeth Piirainen (2005). CFLT proposes a typology of motivation that is based on the Cognitive Theory of Metaphor (Lakoff & Johnson 1980) without disregarding the historic, or etymological, origin of some expressions (Dobrovol'skij & Piirainen 2018). Idioms are thus seen as culturally embedded expressions that are, at the same time, motivated by different cognitive mechanisms.

In addition to difficulties in determining the idioms' underlying motivation, their versatile nature renders them particularly resistant to all attempts of categorization. The difficulties one encounters when researching idioms are tied to the inability to identify what differentiates them from other types of formulaic sequences, i.e. what demarcates idioms from other types of formulaic language such as collocations or phrasal verbs (Carrol, Conklin, and Gyllstad 2016). Moreover, knowledge of idioms reflects one's L2 metaphoric competence, which, in turn, is thought to be an indication of overall communicative competence in a foreign language (Littlemore and Low 2006). One of the more cited models in literature is

Bachman's (1990) model of language competence that encompasses two broader abilities, language and strategic, whereby language competence is understood through grammatical, textual, illocutionary, and sociolinguistic competences. Formulaic (or figurative) language has been referenced to within the scope of sociolinguistic competence, where it is identified as the ability to interpret cultural references and figures of speech. Littlemore and Low (2006) believe figurative language does not only support sociolinguistic competence but, rather, it is entwined with all aspects of linguistic competence. Figurative language is particularly interesting in this respect since it is "a major component of native-like communication" and it "enables a language learner to understand the thoughts, emotions and views of the speakers of the target language" (Yağiz and Izadpanah 2013: 953). Therefore, learning about idioms, "the natural decoders of customs, cultural beliefs, social conventions, and norms" (ibid.), will result in a more advanced communicative ability, which will demonstrate itself in a better understanding of L2 cultural norms (Samani and Hashemian 2012). This is to say, L2 learners with a highly developed metaphoric competence are more likely to exhibit higher L2 language ability, i.e. language proficiency in general. Idioms present a way of perceiving a learner's proficiency because they are seen as "most centrally involved in the process of composition at clause level, therefore potentially indicators of learners' acquisition" (Howarth 1998: 24).

The idea at the center of this research is that figurative competence fosters language proficiency; without the inclusion of figurative units and strategies for their effective retention into FLT curricula, we cannot hope to shape effective language learners who are able to apply their learning strategies in other learning contexts. The study aims to add to the understanding of learner's proficiency in L2, underlying motivation, and the learner's L1 role in L2 figurative language comprehension by exploring what Carrol, Conklin, and Gyllstad (2016) label *formulaic transfer* (transfer of knowledge of figurative meanings from one language into another). This paper first surveys the theoretical background on figurative language research in L2 context from the perspective of language proficiency, metaphor, and semantic transfer. It then presents the research framework of the current study, which tested the nature of semantic transfer between Croatian (L1) and English (L2) in the context of metaphorically motivated (CM) language based on conceptual metaphors and culturally specific (CS) idiomatic expressions. The data obtained through statistical analyses of the

collected responses are presented in the Results section. Finally, a conclusion is provided emphasizing the study's main contribution as well as its implications for further research.

2. Theoretical background

2.1. Idiom comprehension in L2 context

Many theoretical models have been proposed for idiom processing and comprehension in L1 context that offered contradictory views on idiom *compositionality* (a property of idiomatic expressions that refers to the degree to which the meaning of the entire phrase can be inferred from the meaning of individual phrasal constituents). While some theories view idioms from the noncompositional perspective, i.e. their meanings are retrieved as a whole (e.g. the *Lexical Representation Hypothesis* (Swinney and Cutler 1979); the *Direct Access Model* (Gibbs 1994)), others (e.g. the *Idiom Decomposition Model* (Gibbs, Nayak, and Cutting 1989), the *Configuration Model* (Cacciari and Tabossi 1988), the *Constraint-Based Model* (Libben and Titone 2008)) approached idiom processing from the compositional perspective, i.e. individual phrasal constituents are analyzed separately on both literal and figurative levels of meaning. Idiom processing and comprehension has also been theorized in the L2 context, but to a considerably lesser extent. Abel's (2003) *Model of Dual Idiom Representation* focuses on the role of idiom decomposability and familiarity, with the degree of decomposability and idiom frequency determining its lexical representation. In cases where no idiom entries exist, conceptual representations are accessed during comprehension. Lontas' (2002) *Idiom Diffusion Model of Second Languages* presupposes idiom comprehension is carried out in two separate stages; in the initial, *prediction phase*, learners use the idiom's lexical constituents in a context-free scenario in order to derive the meaning; in the second, *confirmation or replacement, reconstructive phase*, the meaning is derived with the help of the provided context by gradually eliminating multiple possible interpretations. In the same vein, another study by Cieśllicka (2006) yielded results in favor of the compositional approach to idiom processing and comprehension. The data of her cross-modal priming study on Polish students of English led to the formation of the *Literal Salience Assumption*, according to which, in L2 idiom comprehension, literal interpretation is always given priority over figurative one, "even if these idioms are embedded in a rich figurative context and if their figurative

interpretation is well known to L2 learners” (Cieślicka 2006: 116). It seems that, in the case of figurative language in the bilingual context, literal meanings are just as relevant to L2 learners as figurative meanings are. Not only are literal interpretations accessed more quickly, but they are also prioritized in biased contexts (Siyanova-Chanturia, Conklin, and Schmitt 2011).

The recent development in compositional theories stressed the importance of L1 in figurative language comprehension and processing. This is to say, investigations into L2 idiom processing should not proceed without taking into account the influence of speakers’ first language (L1) since “L1 has considerable influence on how L2 metaphorical expressions are processed... even at higher levels of proficiency” (Türker 2016: 25). Moreover, the influence of L1 needs to be accounted for before any theoretical models of figurative processing in L2 contexts are proposed. Research has shown that L1 conceptual knowledge, which can be defined as “non-linguistic knowledge involving perceptual, inferential and subjective experience” (Türker 2016: 27), can be accessed in learning L2 figurative language and that learners “can benefit from measured comparisons... to the commonalities of the conceptual systems” (Buckingham 2006: 41). Earlier studies also found that learners are more likely to correctly interpret idioms that are frequently used in everyday speech and have a simple structure (Irujo 1986), and which are more transparent, i.e., whose literal and figurative interpretations are seen as close together (Gibbs 1994; Hubers, Cucchiaroni, and Strik 2020; Jelčić 2014). Cooper (1999) aimed to explore the extent to which L1 idiom comprehension models could be applied to L2 contexts. He conducted a study on 18 non-native speakers of English with different L1 backgrounds (Russian, Japanese, Spanish, etc.). The results were then analyzed in order to discern which strategies were most frequently employed by the participants in their attempt to understand the idiomatic meaning. The most successful strategies that led to correct interpretations were guessing from context, using the literal meaning of the idiom, and using background knowledge. Liontas (2002: 168-) also found that context had a major effect on the participants’ success in idiom comprehension. In his study involving adult third-year learners of Spanish, French, and German he found that translation (37.67%) was by far the most frequently used strategy in idiom comprehension in context-free scenarios, whereas translation and guessing decreased proportionally as the amount of provided context increased. It might be concluded that, in comparison to native

speakers' comprehension of idioms, non-native speakers are more prone to employing a variety of strategies in order to retrieve the correct interpretation of the target item (Pavičić Takač and Umiljanović 2008). Native speakers are not required to do so because their proficiency in language is far more advanced, meaning that less thought process is involved even when dealing with novel expressions. Cooper (1999) believes a heuristic approach best describes the trial-and-error approach taken by the participants in his study and concludes that models of L1 idiom comprehension, such as idiom-list hypothesis, the lexical representation hypothesis, the direct access model, and the composition model, are "too limited in scope to account for the variety of strategies employed by the participants" (Cooper 1999: 255). On the other hand, Howarth (1998) recognizes L1 transfer as a strategy employed by L2 learners in L2 figurative language. In his study of collocations in L2 context, he differentiates between five different strategies employed by L2 learners when faced with figurative language: avoidance, experimentation, transfer, analogy, and repetition. Transfer as a strategy refers to those instances in which the L2 learner makes use of their L1 in order to comprehend or produce the target item in L2. Analogy constitutes another strategy, which encompasses transfer, albeit within L2, where one collocational element is replaced by another. This is perhaps more evident in collocations, such as *start a family*, unlike idioms, which demonstrate a far more fixed structure and allow little substitution to take place.

A number of studies have investigated the relationship between L2 figurative language competence and learner's general proficiency in L2. A consensus seems to exist that there is a positive correlation between figurative language competence and language proficiency. When faced with a figurative phrase, Matlock and Heredia (2002) claim L2 speakers will first attempt to find a literal translation in L1, access its literal meaning in the attempt to understand it, and then access the phrase's figurative meaning if one exists in their mental lexicon. In their study on monolinguals and bilinguals of different L1 backgrounds, they found corroborative results in favor of bilinguals relying on the literal interpretations of figurative expressions. This is particularly true in the case of late bilinguals (even with high proficiency in L2) while early bilinguals seem to process figurative language in a similar fashion as monolinguals do (Matlock and Heredia 2002). Other studies have explored additional factors that might influence the L2 learner's ability to differentiate between literal and figurative use. Jiménez Muñoz and Lahuerta Martínez (2022) collected data on language level and

informal learning opportunities, such as pastimes and activities carried out in L2, which might influence the learners' overall comprehension of L2 figurative language. Their study on Spanish L1 students of ESP (Business, Chemistry and Geography) pointed to a significant progress in figurative awareness as the competence in L2 increases. The participants in the study, who, through self-report, placed themselves at higher proficiency levels, showed greater sensitivity to context and were more successful in identifying figurative and literal interpretations. In other words, it would seem that "once L2 learners have reached a reasonable and acceptable level of L2 proficiency ... they are able to understand metaphorical and metonymic language" and that "students below B2 may have greater difficulty in discerning the difference between figurative and literal expressions in a tertiary-education context" (Jiménez Muñoz and Lahuerta Martínez 2022: 200-201). However, research suggests figurative competence can be facilitated even in less proficient L2 learners through explicit instruction. Chen (2019) looked at effects of proficiency levels on performance on a sentence-judgment task pre- and post-instruction. The study revealed a positive effect of explicit instruction in metaphoric awareness on the post-test scores in comparison to pre-test results irrespective of the participants' proficiency levels. However, higher-proficiency learners outperformed the lower-proficiency learners under post-test conditions, indicating an existing struggle with more abstract conceptual mappings in students at low and intermediate levels of proficiency.

2.2. Conceptual metaphors and transfer

Despite the lack of consensus on L1 and L2 idiom processing, observable similarities seem to exist between L1 and L2 contexts on the conceptual level. Bortfeld (2002: 292) draws from her results the following conclusion: "Given the striking similarities between native and non-native speakers' images ... these findings indicate that specific conceptual structures underlie at least some subset of languages' idiomatic phrases." In other words, it seems that similarities in idiom processing between L1 and L2 speakers of English can be, at least in part, explained by the existence of what Bortfeld (2002) labels "specific conceptual structures" and what are more commonly known as *conceptual metaphors* (CMs). First introduced by Lakoff and Johnson in their seminal work *Metaphors We Live By* (1980), conceptual metaphors have since then been explored from various research perspectives, including their potential application in foreign language instruction.

In other words, learners whose L1 is similar to their L2 might be more prone to draw connections between the two languages. If the two languages share a conceptual metaphor, but differ in specific linguistic instantiations of that metaphor, “ontological mappings may help learners to build up conceptual links between the distinct linguistic expressions of the two languages” (Chen 2019: 3). In case of non-shared metaphors, epistemic mappings will assist the learner to tie their knowledge of the familiar domain to the unfamiliar one. The categorization of metaphoric mappings into ontological and epistemic was first introduced by Lakoff and Kövecses (1987) and then further developed into *metaphoric mapping instruction* (MMI) by Kövecses (2001), who theorized about CMs’ potential applications in the field of foreign language teaching. However, it remains unclear the extent to which conceptual metaphors can aid the comprehension of culturally-motivated, i.e. oligosemic expressions, since the line between what is cultural knowledge in a language and what is not is often blurred (Stanojević, Parizoska, and Stanojević 2007). Thus the term underlying motivation refers to the twofold nature of idioms and regards them as expressions that are motivated by cognitive mechanisms such as conceptual metaphors, but at the same time indistinguishable from the culture from which they originated (Dobrovol’skij and Elisabeth Piirainen 2005). Depending on their individual characteristics such as phrase transparency and degree of compositionality (the degree to which the meaning of the phrase can be deduced from the meanings of phrasal constituents), some idioms will be categorized as motivated by an underlying conceptual metaphor and others as culturally-motivated.

Many studies have since tested the theory from the FLT approach and a consensus seems to be that learners with raised metaphoric awareness tend to understand idioms better than those without it, irrespective of their L1 (Boers’ (2000b) experiments involved Dutch L1 participants; Beréndi, Csábi, and Kövecses (2008) investigated the effect of CMs on Hungarian learners of English; Geld, Tadić, and Stanojević (2014) explored the role of conceptual metaphors in teaching L2 vocabulary to sighted and blind Croatian learners, etc.). However, it seems the facilitative effect of CMs also depends on individual learners’ profiles as well as the L2 context they are introduced to (for example, Jiménez Muñoz and Lahuerta Martínez (2022) found Business students benefited from metaphoric instruction more than Chemistry or Geography students, which they attributed to higher L2 proficiency of the Business group). In another

er study by Boers' (2000b) the issue of L1 in metaphoric instruction is investigated by testing Dutch learners of English on their retention of idioms. The case of one idiom used in that study (*add fuel to the fire*) showed L1 transfer not only facilitates the learning process between languages that are seemingly alike (in this case English and Dutch), but it can sometimes lead to incorrect translations as well (several participants responded with *add oil to the fire* instead of *add fuel to the fire*). It could be that the learners resorted to what Cooper (1999) identifies as an L1 idiom strategy of learning (relying on L1 equivalents to retrieve the meaning of an L2 item). Vasiljevic (2011) also investigated L1 transfer in idiom comprehension among Japanese learners of English and concluded metaphoric instruction to be more effective when CMs are presented and explained in the learners' L1. Boers (2000a), on the other hand, experimented with enhanced metaphoric awareness in an ESP context with French students of Economics by choosing idioms that did not have equivalents in the students' L1 and obtained results indicative of CM facilitation in ESP idiom comprehension. Türker (2016) studied the comprehension of emotion metaphors among advanced English learners of Korean in both context and context-free conditions. Her data corroborated previous findings in favor of the influence of L1's conceptual knowledge on the comprehension of L2 figurative language. The participants found the expressions with L1-L2 similarities to be easier to process in the context-free condition than the Korean expressions whose equivalents in English do not exist. This is to suggest that, when they are denied context as a reference, learners will "pay more attention to linguistic form" and "access their L1 conceptual knowledge" (Türker 2016: 41). In another study by Carrol, Conklin, and Gyllstad (2016), advanced learners of English were presented with three types of idioms - L2-only idioms, translations of L1-only idioms, and congruent idioms of the same form in both languages - in order to investigate the influence of L1 as well as learner's competence in understanding L2 figurative language. The results of their eye-tracking study pinpointed previous findings; idioms familiar in the L1 context were understood more readily in the L2, whereas in the case of L2-only idioms the experience in the L2 context exhibited a clear facilitatory effect. The authors concluded idioms often cross the language barrier, "likely because of the universal conceptual metaphors that underpin them in many cases, but also due to linguistic and geographical proximity and interaction" (Carrol, Conklin, and Gyllstad 2016).

3. Method

The goal of the present study is to discern the role of the learners' L1 and L2 language in the formulaic transfer between the two languages when it comes to metaphorical expressions which are either based on conceptual metaphors present in both languages (CM-motivated) or are culturally-specific (CS-motivated) to either L1 or L2 context. The study was conducted in the effort to provide answers to the following research questions:

RQ1: In what ways does L2 proficiency relate to the direction of transfer observed between Croatian (L1) and English (L2) with respect to the underlying motivation (CM or CS) of idiomatic expressions? RQ2: Is transfer stronger in the case of metaphorically motivated (CM) language than in the case of culturally specific (CS) language?

3.1. Participants

The main study involved 95 undergraduate-level students (mean age 20.01; range 19–23) enrolled at the Faculty of Maritime Studies, University of Rijeka, who studied English as a foreign language as part of their curricula. Over half of the participants were first-year students ($n = 48$) whereas 25 participants were in their second year, and 22 participants were in their third year of study at the time of testing. The study involved 67 male students and 28 female undergraduate students. The language learning survey revealed the majority of the participants acquired their L1 either in school (53,7%), or family (13,7%), or both (21,1%) by means of books (25,3%), internet sources (20,0%), or newspapers and magazines (16,8%). 31,6% of participants listed English under “other languages you speak”, followed by English and Italian (27,4%), and English and German (12,6%). Similar response distribution was recorded for the “other languages you read or write” category where English was again the prevalent answer (47,4%), followed by English and Italian (17,9%) and English and German (11,6%). As for their L2 language learning background, the majority of the participants declared they have been studying English for either 12 (20,0%), 13 (27,4%), or 15 years (22,1%). 52,6% participants said understanding English is “never difficult” whereas 45,3% of them stated it was “sometimes difficult”. Similar responses were obtained for reading in English where 67,4% found it “never difficult” and 31,6% found it “sometimes difficult”. As for speaking and writing in English, the majority opted for the “sometimes difficult” response (55,8% and 60,0% respectively), followed by “never difficult”

(40,0% and 35,8% respectively). The majority of the participants expressed they listened (75,8%) and read (65,3%) material in English “very frequently”, however, only 22,1% spoke it with the same frequency (most participants responded they “sometimes” spoke English in their daily routines, 56,8%). Only 30,5% of the participants replied they write in English very frequently; most of them sometimes write in English (49,5%).

3.2. Procedure

Nineteen English (L2) idioms were preselected for inclusion in the instrument which have previously been found unfamiliar to the heterogeneous sample of university students (this was conducted to exclude prior knowledge as an extraneous variable) (*see* Table 1). Out of 19 L2 idioms, 10 were based on shared conceptual metaphors ANGER IS FIRE and ANGER IS A HEATED FLUID IN A CONTAINER and nine idioms were selected from maritime and baseball, two cultural domains which have proven most productive in terms of idiomatic expressions found in contemporary English language (Boers 2003; Jelčić Čolakovac 2020). English-Croatian dictionaries of idioms were used to find equivalent Croatian (L1) expressions for the 19 L2 idioms. In the case of culturally-specific English expressions, Croatian idioms with equivalent or similar meaning were employed.

Table 1. *A comprehensive list of L2 idioms included in the study (N = 19).*

CM		CS	
ANGER IS FIRE	ANGER IS A HEATED FLUID IN A CONTAINER	MARITIME	BASEBALL
blow off steam	blow your stack	batten down the hatches	have to strikes against you
add fuel to the fire	hit the ceiling	stay on an even keel	go to bat
fan the flames	have kittens	sail under false colors	throw a curve
take the heat	blow your top	be on beam ends	step up to the plate
get hot under the collar	burst a blood vessel		be off base

In the testing, the 19 L2 items were presented in Croatian and their L1 equivalent expressions in English in order to determine the nature of formulaic transfer. L1 idioms were presented in L2 sentential context as literal translations (see (1)), and vice versa, the literal translations of L2 idioms were presented in L1 sentential context (see (2)). For example, Croatian idiom *ispuhati ventile* ('do something to feel release') appeared as a literal translation in L2, and English idiom of the same meaning (*blow off steam*) appeared as a literal translation in the learners' L1. Literal translations are an established method for collecting data on cross-linguistic influence (e.g. Carrol, Conklin, and Gyllstad 2016; Irujo 1986; Laufer 2000) since they support form activation, i.e. recognition of specific word combinations, in both source and target languages.

(1) English

Playing team sports is a good way to release your valves.

'Playing team sports is a good way to let off steam'.

(2) Croatian

<i>Ispuhujete-li</i>	<i>paru,</i>	<i>imate</i>	<i>dvostruko</i>	<i>veću</i>
blow-PRS-2PL	steam-ACC	have-PRS-2PL	double	big
you blow	steam	you have	double	big

<i>opasnost</i>	<i>za</i>	<i>moždani udar</i>	<i>nego</i>	<i>oni</i>
danger-ACC	for	brain stroke-ACC	than	3PL-they
danger	for	brain stroke	than	they

koji se obuzdavaju.

who REFL-3PL 3PL-restrain-PRS.

who them restrain.

'If you let off steam, you are in double danger of having a brain stroke than those who restrain themselves.'

A written instruction as well as an example of a solved item was provided in the participants' L1 (Croatian) to ensure their understanding of the task. The written instruction was read aloud by the person implementing the experiment making sure the participants understood the assignment: explanations of the underlined expressions in bold, and not translations were required of them; explanations should be provided in their L1 (Croatian); L1 translations for less frequently used vocabulary

items will be provided in parentheses. Two versions of the instrument were administered that differed only in the ordering of questionnaire items so as to minimize the effect of fatigue upon the results. Data collection took place at the Faculty of Maritime Studies in Rijeka during regular class hours. The participants were given all the time they required to complete all three sections of the instrument in paper-and-pencil format (most participants took around 40 minutes to complete all the required sections). The participation was kept anonymous by asking participants to provide codes that would allow for data matching in the later stage of the study.

The participants' interpretations of the expressions included in the testing were categorized as either 'null' (no response provided), 'correct' (matching or close to target idiom definition), or 'incorrect' (partial target idiom definition or far removed from target idiom definition). The subjective perspective of one rater was avoided by employing an additional rater to provide two independent data categorization sets which were subsequently analyzed for percentage of agreement. Cohen's κ was run to determine if there was agreement between the raters' judgement on whether the participants interpreted the expressions correctly. There was good agreement between the raters' judgements, $\kappa = .635$ (95% CI, .282 to .932), $p < .0005$.

A pilot study preceded the main research in order to test the validity of the instrument on a heterogeneous population of students ($N = 40$). In order to provide additional support to the methodological design, the instrument's internal consistency of items was further tested using a Cronbach Alpha. A high Cronbach Alpha ($\alpha = .92$) confirmed all the items from the pilot study contributed to the overall assessment of formulaic transfer to a similar degree, meaning no items needed to be omitted from the testing.

The instrument used in the main study comprised a three-part structure: learning profile survey on L1 and L2 skills, general English proficiency test (the *Oxford Placement Test*), and the main questionnaire consisting of 19 Croatian idioms in English (L1-to-L2 items) and 19 English idioms in Croatian (L2-to-L1 items) respectively. The purpose of the learning profile survey was to gain some basic insight into the participants' language learning sources and activities as well as other languages they speak and write. The participants were also requested to describe their ability in L2 according to how well they understand, speak, read, and write in English. The English proficiency test results served as a tool for participants' categorization according to their general ability in English on the *Common European Framework of Reference* (CEFR) scale (Council of Europe 2001). The main questionnaire

comprised 38 items in total all of which were represented in sentential context followed by a brief glossary in cases where such was deemed necessary in order to deter the potential interference of prior knowledge with the results. For example, the participants will not perform poorly on the *batten down the hatches* idiom simply because they are unaware of the meaning of the nominal constituent ‘hatches’. The items were preceded by specific instructions and an example of an item with a corresponding response in order to discourage one-to-one translations in the case of L1-to-L2 items. To ensure ethical standards of research are upheld and maintained throughout the course of the study, all the pilot and main study participants were fully informed on the nature of the study and were requested to sign an informed consent form in order to ensure voluntary participation.

4. The study results

We now present results on the participants’ language proficiency, direction of transfer and underlying motivation. Frequencies for all measured variables (underlying motivation, CM and CS; direction of transfer, L1-to-L2 and L2-to-L1) can be found in Table 2.

Table 2. *Descriptive analysis for the frequencies recorded across the measured variables (underlying motivation, CM and CS; direction of transfer, L1-to-L2 and L2-to-L1) (N = 95).*

	Range	Min	Max	Sum	Mean	Std. Deviation	Variance	Kurtosis	
								Statistic	Std. Error
TOTAL CM	19	0	19	1141	12.01	3.63	13.16	.76	.49
TOTAL L1_L2	18	0	18	1035	10.89	3.95	15.63	.41	.49
TOTAL L2_L1	14	0	14	748	7.87	3.07	9.43	.73	.49
TOTAL CS	13	0	13	642	6.76	3.23	10.42	-.49	.49
TOTAL CM L1_L2	10	0	10	636	6.69	2.22	4.94	.79	.49
TOTAL CM L2_L1	9	0	9	505	5.32	2.11	4.43	.42	.49
TOTAL CS L1_L2	8	0	8	399	4.20	2.19	4.78	-.57	.49
TOTAL CS L2_L1	5	0	5	243	2.56	1.44	2.08	-.68	.49

Language proficiency

Frequency analysis performed on the total number of proficiency tests collected revealed the distribution of the study participants across the six CEFR levels of language proficiency (Figure 1) which can be grouped under three broader categories as follows: Basic User (Elementary A1 and Pre-intermediate A2), Independent User (B1 Intermediate and B2 Upper-intermediate), and Proficient User (C1 Advanced and C2 Proficient). The data indicated over 70% of our participants were independent or proficient users of English (32,6% were categorized as B2-level users and 37,9% as C1-level users). Eta square was calculated as a measure of association between the participants' proficiency in English and direction of transfer. The coefficient of determination calculated for L1-to-L2 transfer demonstrated a moderately strengthened relationship between levels of proficiency and direction of transfer ($r^2 = .36$) whereas the relationship was weaker in strength for L2-to-L1 direction of transfer ($r^2 = .21$).

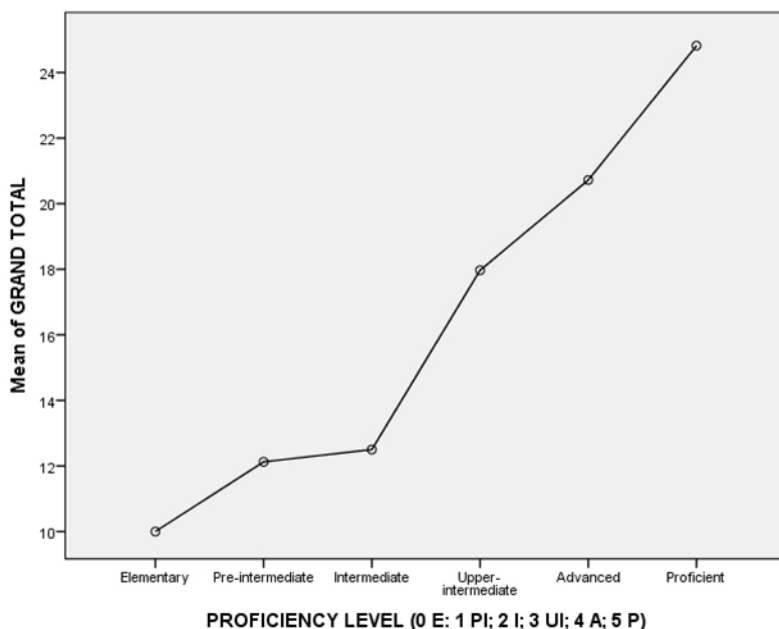

Figure 1. Sample ($N=95$) distribution across CEFR levels of language proficiency.

A moderate strength of relationship was also observed for CM-motivated items ($r^2 = .31$) whereas a weak relationship was observed between proficiency level and CS-motivated items ($r^2 = .29$) (Figure 2).

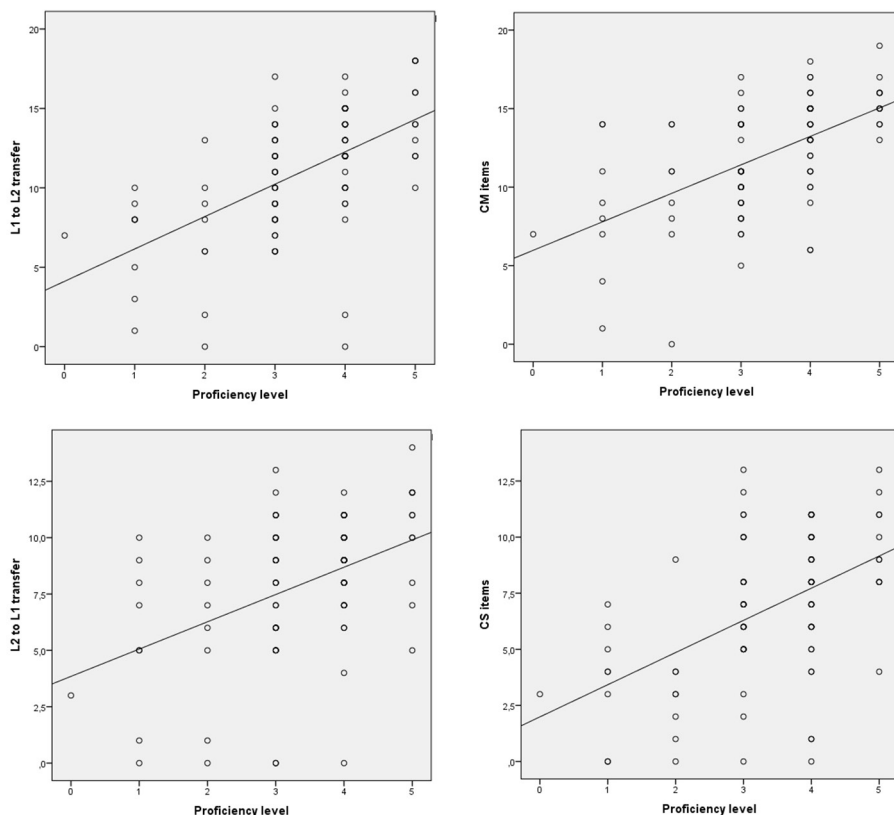

Figure 2. Scatter plots showing the relationship between proficiency levels (A1 to C2) and direction of transfer (L1 to L2 and L2 to L1) and underlying motivation (CM and CS items).

Direction of transfer and underlying motivation

Analysis of the correct responses and their corresponding frequencies revealed the participants were more successful in their attempts to interpret CM-motivated items than they were in the case of CS-motivated items. They were equally more successful in providing their responses in the case

of Croatian idioms in English, i.e. L1-to-L2 transfer, than was the case with English idioms in Croatian, i.e. L2-to-L1 transfer (Table 2). An ANOVA statistical test was performed on the data in order to determine whether there was a significant effect of one or both factors investigated in the study, i.e. direction of transfer and underlying motivation. There was a significant effect of the direction of transfer on the number of correct idiom interpretations observed at the $p < .05$ level [$F(1) = 5.69, p = .023$]. Statistically significant differences were also observed for underlying motivation [$F(1) = 11.23, p = .002$], however, there was no statistical significance obtained for the interaction between the two factors [$F(1) = .11, p = .74$].

5. Discussion

The data showed around 35% of correct responses recorded in the L1-to-L2 category were influenced by proficiency level ($r^2 = .36$) and only around 21% of L2-to-L1 correct responses showed a connection to the participants' levels of proficiency ($r^2 = .21$). Our results on the influence of learners' L2 proficiency on their comprehension of L2 idioms are thus in line with the data obtained in previous studies (Irujo 1986; Matlock and Heredia 2002). Having investigated formulaic transfer from the bidirectional perspective, we can now add to the conclusions from earlier studies by expanding on the idea that the higher the L2 proficiency, the better the comprehension of L2 figurative language is achieved. As expected, the role of L2 proficiency played a lesser role in the L2-to-L1 scenario whereas it only exhibited a moderate effect on the comprehension of idioms in the L1-to-L2 scenario. Furthermore, more proficient L2 learners outperformed the less proficient learners under both L1-to-L2 and L2-to-L1 conditions, suggesting higher proficiency leads to higher awareness of sentential context and greater ability to differentiate between literal and figurative uses (in line with Jiménez Muñoz and Lahuerta Martínez's (2022) study). Also, our data does not seem to support the popular belief that the role of L1 in figurative language comprehension tends to diminish as L2 proficiency increases (e.g. Blum and Levenston 1978; Giacobbe 1992; Kellerman 1977, 1978). The stronger effect of proficiency in the case of L1-to-L2 idioms suggests that L1 influences L2 learners' comprehension even at higher proficiency levels (cf. Jiang 2004; Türker 2016).

In the case of underlying motivation, around 31% of CM expressions were influenced by proficiency level as opposed to 29% of CS idioms. This

suggests general proficiency in English expectedly yielded more support in the case of idioms based on metaphors present in both languages, which is in line with previous studies on the facilitatory effect of both idiom congruence and language proficiency in idiom comprehension (e.g. Charteris-Black 2002; Yamashita and Jiang 2010). On the other hand, proficiency provided less support when learners were presented with culturally specific idioms without L1 equivalents. Culturally specific idioms fall under the category of non-congruent expressions (whose equivalents do not exist in L1). Such vocabulary proved most challenging to process in other studies on idioms as well adding to the body of proof in favor of L2 learners' tendency to rely on L1 conceptual systems (Kecskes 2000). The interaction between underlying motivation (CM or CS) and direction of transfer yielded no statistical significance suggesting that both the idioms based on shared metaphors and those culturally-specific were interpreted with the same amount of difficulty in either of the two (L1-to-L2 or L2-to-L1) scenarios. Moreover, we might have obtained lower scores for CS idioms not only because culturally specific items do not lend themselves to CM categorization, but also because L1 equivalents are non-existent in the learners' first language. It might be argued that learners require alternative approaches to learning vocabulary, a need which is even more evident with culture-specific items that are related to sources not as productive or evident in the learners' L1 (e.g., baseball phrases in Croatian). In this way, learners are denied two of the strategies, which are most frequently employed by non-native speakers, L1 transfer and using the literal meaning of the idiom (Cooper 1999).

There was a statistically relevant difference observed when direction of transfer was concerned. Learners were more accurate in grasping the meaning of Croatian idioms in English (e.g. **have a yellow minute* for the Croatian idiom *imati žutu minutu* 'to experience one's sudden change in demeanor') suggesting that formulaic transfer was stronger in the L1-to-L2 than it was in the L2-to-L1 direction. Learners therefore appear to rely on their native language conceptual systems when interpreting idioms in a foreign language. This might be the case because the learner's L1 conceptual systems are expectedly far more advanced than their L2 systems irrespective of individual levels of L2 proficiency. Likewise, this result indicates that learners may find it easier to apply existing L1 conceptual representations onto novel L2 expressions than to create entirely new conceptual representations for L2 idioms. The same result observed on Chinese learners of English in Carrol and Conklin's (2014) study was interpreted as evidence in favor of

the dual route model of formulaic language processing that presupposes novel meanings are accessed via computation and figurative meanings are accessed either by computation or direct access, which, in the case of idioms, allows access to both lexical constituents and figurative meaning (Wray and Perkins 2000). In other words, L2 learners respond to idioms translated from L1 more readily because they are already familiar with the phrase. Our participants thus translated Croatian idioms presented in English back to their L1, which, in turn, activated a known L1 lexical configuration.

6. Conclusion

The present study aimed to identify the role of conceptual metaphors and L2 proficiency in L1-to-L2 and L2-to-L1 facilitation of both metaphor-related (CM) and culturally-specific (CS) idioms. We looked at the direction of formulaic transfer between Croatian (L1) and English (L2) and whether observable differences existed with respect to underlying motivation of idiomatic expressions. Our results showed CM items were interpreted better than CS items and both CM and CS items were understood more readily in the L1-to-L2 scenario. Statistically significant effects were therefore observed for both direction of transfer and underlying motivation, while no statistical significance was observed for the interaction of these two variables. As for L2 proficiency, it proved to exert greater influence in the L1-to-L2 scenario than in the L2-to-L1 context, which is in line with the dual route model that suggests L2 learners respond to idioms translated from L1 more readily because they are already familiar with the phrase. From our findings we conclude that both factors - direction of transfer and underlying facilitation - exert influence on idiom comprehension in L2 context. Awareness of conceptual metaphors might offer a helping hand to the learner, but additional awareness-raising lessons need to be implemented before learners are dissuaded from resorting to L1 transfer strategies and applying CM motivation as an active learning tool. Before metaphoric instruction is applied in the ELT context, research limitations of our and similar studies need to be addressed, namely testing the facilitatory effect of conceptual metaphors in relation to other types of figurative language (our study looked at idioms only) such as collocations, which are especially important in the ESP context. Additionally, while such research on figurative language comprehension exists for L1 contexts, not many studies have

used methods such as eye-tracking and evoked brain potentials (ERP) to explore figurative comprehension in the L2 context, especially with reference to conceptual metaphors and direction of transfer.

Acknowledgements: This paper was funded under the project line ZIP UNIRI of the University of Rijeka, for the project UNIRI-ZIP-2103-18-22.

References

- Abel, Beate (2003) "English Idioms in the First Language and Second Language Lexicon: A Dual Representation Approach." *Second Language Research* 19 (4): 329–58. <https://doi.org/10.1191/0267658303sr226oa>.
- Bachman, Lyle F. (1990) *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford university press.
- Beréndi, Márta, Szilvia Csábi, and Zoltán Kövecses (2008) "Using Conceptual Metaphors and Metonymies in Vocabulary Teaching." *Applications of Cognitive Linguistics* 6, 65–99.
- Blum, Shoshana, and Eddie A. Levenston (1978) "Universals of Lexical Simplification." *Language Learning* 28 (2): 399–415.
- Boers, Frank (2000a) "Enhancing Metaphoric Awareness in Specialised Reading." *English for Specific Purposes* 19 (2): 137–47.
- Boers, Frank (2000b) "Metaphor Awareness and Vocabulary Retention." *Applied Linguistics* 21 (4): 553–71.
- Boers, Frank (2003) "Applied linguistics perspectives on cross-cultural variation in conceptual metaphor." *Metaphor and Symbol*, 18 (4), 231–238.
- Bortfeld, Heather (2002) "What Native and Non-Native Speakers' Images for Idioms Tell Us about Figurative Language." In *Advances in Psychology: Bilingual Sentence Processing*, edited by Roberto R. Heredia and Jeanette Altarriba, 134, 275–95. North-Holland. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(02\)80015-2](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(02)80015-2).
- Broz, Vlatko (2015) "Frazelogija sve u šesnaest: motiviranost značenja numeričkih frazema u hrvatskome." *Filologija* 64, 37–56.
- Buckingham, Louisa (2006) "A Multilingual Didactic Approach to Idioms Using a Conceptual Framework." *Language Design: Journal of Theoretical and Experimental Linguistics* 8, 35–45.

- Cacciari, Cristina, and Patrizia Tabossi (1988) "The Comprehension of Idioms." *Journal of Memory and Language* 27 (6): 668–83.
- Carrol, Gareth, and Kathy Conklin (2014) "Getting Your Wires Crossed: Evidence for Fast Processing of L1 Idioms in an L2." *Bilingualism: Language and Cognition* 17 (4): 784–97.
- Carrol, Gareth, Kathy Conklin, and Henrik Gyllstad (2016) "Found in Translation: The Influence of the L1 on the Reading of Idioms in a L2." *Studies in Second Language Acquisition* 38 (3): 403–43.
- Charteris-Black, Jonathan (2002) "Second Language Figurative Proficiency: A Comparative Study of Malay and English." *Applied Linguistics* 23 (1): 104–33.
- Chen, Yi Chen (2019) "Teaching Figurative Language to EFL Learners: An Evaluation of Metaphoric Mapping Instruction." *Language Learning Journal* 47 (1): 49–63. <https://doi.org/10.1080/09571736.2016.1185798>.
- Cieślicka, Anna (2006) "Literal Salience in On-Line Processing of Idiomatic Expressions by Second Language Learners." *Second Language Research* 22 (2): 115–44.
- Cooper, Thomas C. (1999) "Processing of Idioms by L2 Learners of English." *TESOL Quarterly* 33 (2): 233–62.
- Dobrovol'skij, Dmitrij, and Elisabeth Piirainen (2005) *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
- Dobrovol'skij, Dmitrij, and Elisabeth Piirainen (2018) "Conventional Figurative Language Theory and idiom motivation." *Phraseology*, 2018 (1), 1–30.
- Geld, Renata, Tomislav Tadić, and Mateusz-Milan Stanojević (2014) "Uloga konceptualne metafore u poučavanju vokabulara kod videćih i slijepih učenika engleskog jezika." In *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*, edited by Mateusz-Milan Stanojević, 255–277. Zagreb: Srednja Europa.
- Giacobbe, Jorge (1992) "A Cognitive View of the Role of L1 in the L2 Acquisition Process." *Interlanguage Studies Bulletin (Utrecht)* 8 (3): 232–50.
- Gibbs, Raymond W. (1993) "Why Idioms Are Not Dead Metaphors." *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation*, 57–77.
- Gibbs, Raymond W. (1994) *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gibbs, Raymond W., Nandini P. Nayak, and Cooper Cutting (1989) "How to Kick the Bucket and Not Decompose: Analyzability and Idiom Processing." *Journal of Memory and Language* 28 (5): 576–93. [https://doi.org/10.1016/0749-596X\(89\)90014-4](https://doi.org/10.1016/0749-596X(89)90014-4).
- Howarth, Peter (1998) "Phraseology and Second Language Proficiency." *Applied Linguistics* 19 (1): 24–44.
- Hubers, Ferdy, Catia Cucchiari, and Helmer Strik (2020) "Second Language Learner Intuitions of Idiom Properties: What Do They Tell Us about L2 Idiom Knowledge and Acquisition?" *Lingua* 246. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2020.102940>.
- Irujo, Suzanne (1986) "Don't Put Your Leg in Your Mouth: Transfer in the Acquisition of Idioms in a Second Language." *Tesol Quarterly* 20 (2): 287–304.
- Jelčić, Jasmina (2014) "Croatian EFL Learners' Comprehension of Idiom Use: Context, Decomposability and Age Factors." *Jezikoslovlje* 15 (2–3): 373–93.
- Jelčić Čolakovac, Jasmina (2020) "Where Culture and Metaphor Meet: Metaphoric Awareness in Comprehension of Culturally-Specific Idioms." *Open Journal for Studies in Linguistics*, 3 (2): 67–82. <https://doi.org/10.32591/coas.ojsl.0302.03067j>.
- Jiang, Nan (2004) "Semantic Transfer and Its Implications for Vocabulary Teaching in a Second Language." *The Modern Language Journal* 88 (3): 416–432. <https://doi.org/10.1111/j.0026-7902.2004.00238.x>.
- Jiménez Muñoz, Antonio José, and Ana Cristina Lahuerta Martínez (2022) "Analysis of the Relationship between Students' Proficiency Level and Their Ability to Identify Figurative Language: The Effect of Individual Factors and Extracurricular Activities." *Iberica* 2022 (43): 179–204. <https://doi.org/10.17398/2340-2784.43.179>.
- Kecskes, Istvan (2000) "Conceptual Fluency and the Use of Situation-Bound Utterances in L2." *Links & Letters* 7: 145–61.
- Kellerman, Eric (1977) "Towards a Characterization of the Strategy of Transfer in Second Language Learning." *Interlanguage Studies Bulletin* 2 (1): 58–145.
- Kellerman, Eric (1978) "Giving Learners a Break: Native Language Intuitions as a Source of Predictions about Transferability." *Working Papers on Bilingualism* 15: 59–92.

- Korajac, Aida, and Mateusz-Milan Stanojević (2018) "Dubinsko procesiranje frazema sa se u hrvatskome kao inome jeziku." In *Jezik i Um: XXXII Međunarodni Znanstveni Skup*, edited by Diana Stolac and Magdalena Nigoević, 78–78. Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku (HDPL), Srednja Europa.
- Kövecses, Zoltán (2001) "A Cognitive Linguistic View of Learning Idioms in an FLT Context." *Applied Cognitive Linguistics II: Language Pedagogy*, 87–115.
- Lakoff, George, and Mark Johnson (1980) "The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System." *Cognitive Science* 4 (2): 195–208. [https://doi.org/10.1016/S0364-0213\(80\)80017-6](https://doi.org/10.1016/S0364-0213(80)80017-6).
- Lakoff, George, and Zoltán Kövecses (1987) "The Cognitive Model of Anger Inherent in American English." In *Cultural Models in Language and Thought*, edited by Dorothy Holland and Naomi Quinn, 195–221. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607660.009>.
- Laufer, Batia (2000) "Avoidance of Idioms in a Second Language: The Effect of L1-L2 Degree of Similarity." *Studia Linguistica* 54 (2): 186–96. <https://doi.org/10.1111/1467-9582.00059>.
- Libben, Maya R., and Debra A. Titone (2008) "The Multidetermined Nature of Idiom Processing." *Memory and Cognition* 36 (6): 1103–21. <https://doi.org/10.3758/MC.36.6.1103>.
- Liontas, John (2002) "Context and Idiom Understanding in Second Languages." *EUROSLA Yearbook* 2: 155–85. <https://doi.org/10.1075/eurosla.2.11lio>.
- Littlemore, Jeannette, and Graham Low (2006) "Metaphoric Competence, Second Language Learning, and Communicative Language Ability." *Applied Linguistics* 27 (2): 268–94.
- Matlock, Teenie, and Roberto R. Heredia (2002) "Understanding Phrasal Verbs in Monolinguals and Bilinguals." In *Advances in Psychology*, edited by Roberto R. Heredia and Jeanette Altarriba, 134: 251–74. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(02\)80014-0](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(02)80014-0).
- Pavičić Takač, Višnja, and Ana Umiljanović (2008) "Odnos između znanja vokabulara i strategija učenja vokabulara u engleskom kao stranom jeziku." *Strani jezici: časopis za primijenjenu lingvistiku* 37 (4): 411–22.

- Samani, Elham Rahmani, and Mahmood Hashemian (2012) "The Effect of Conceptual Metaphors on Learning Idioms by L2 Learners." *International Journal of English Linguistics* 2 (1): 249–56.
- Siyanova-Chanturia, Anna, Kathy Conklin, and Norbert Schmitt (2011) "Adding More Fuel to the Fire: An Eye-Tracking Study of Idiom Processing by Native and Non-Native Speakers." *Second Language Research* 27 (2): 251–72. <https://doi.org/10.1177/0267658310382068>.
- Stanojević, Mateusz-Milan, Jelena Parizoska, and Marek-Mladen Stanojević (2007) "Kulturni modeli i motivacija frazema." *Jezik i Identiteti*, 569–77.
- Swinney, David A., and Anne Cutler (1979) "The Access and Processing of Idiomatic Expressions." *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 18 (5): 523–34. [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(79\)90284-6](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(79)90284-6).
- Türker, Ebru (2016) "The Role of L1 Conceptual and Linguistic Knowledge and Frequency in the Acquisition of L2 Metaphorical Expressions." *Second Language Research* 32 (1): 25–48. <https://doi.org/10.1177/0267658315593336>.
- Vasiljevic, Zorana (2011) "Using Conceptual Metaphors and L1 Definitions in Teaching Idioms to Non-Native Speakers." *Journal of Asia TEFL* 8 (3): 135.
- Wray, Alison, and Michael R. Perkins (2000) "The Functions of Formulaic Language: An Integrated Model." *Language & Communication* 20 (1): 1–28.
- Yağiz, Oktay, and Siros Izadpanah (2013) "Language, Culture, Idioms, and Their Relationship with the Foreign Language." *Journal of Language Teaching & Research* 4 (5): 953–57.
- Yamashita, Junko, and Nan Jiang (2010) "L1 Influence on the Acquisition of L2 Collocations: Japanese ESL Users and EFL Learners Acquiring English Collocations." *Tesol Quarterly* 44 (4): 647–68.

SUMMARY

Jasmina Jelčić Čolakovac, Irena Bogunović

ULOGA KONCEPTUALNIH METAFORA I POZNAVANJA DRUGOG JEZIKA U MEĐUJEZIČNOM OLAKŠAVANJU RAZUMIJEVANJA FRAZEMA

Upotreba metaforičkih preslikavanja u eksplicitnom poučavanju engleskog jezika (English Language Teaching, ELT) može olakšati procese povezivanja figurativnih koncepata iz prvog i drugog jezika, posebno u onim slučajevima gdje je figurativni jezik vezan za podudarne metafore koje postoje u oba jezika. Istraživanje upotrebe konceptualnih metafora (CM) u poučavanju jezika pokazuje da su učenici s višom razinom poznavanja jezika J2 uspješniji u svom pristupanju metaforičkom znanju od učenika s nižom jezičnom sposobnošću. Također je lakše pristupiti metaforičkom znanju koje postoji u učenikovom prvom i u drugom jeziku. Ovaj se rad stoga bavi smjerom figurativnog prijenosa između hrvatskog (J1) i engleskog (J2) jezika (iz J1 u J2 i iz J2 u J1) te istražuje postoje li uočljive razlike kada je riječ o pozadinskoj motivaciji frazema (metaforički motivirani (CM) ili kulturološki specifični frazemi (CS)). Na temelju rezultata zaključujemo da oba čimbenika (smjer prijenosa i pozadinska motivacija) utječu na razumijevanje frazema u kontekstu J2, pri čemu je poznavanje jezika J2 značajnije u smjeru prijenosa iz J1 u J2, što ide u korist dvostrukog modela pristupa (dual route model) obradi figurativnog jezika. Važnost ovog istraživanja leži u području poučavanja stranih jezika gdje se facilitacijski učinak metaforičke svijesti može primijeniti u razvijanju metoda poučavanja vokabulara.

Ključne riječi: *konceptualna metafora; figurativni prijenos; frazemi; poznavanje drugog jezika; hrvatski*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.5>

Ana Vidović Zorić

UTJECAJ GOVORNE BRZINE I KOGNITIVNOG OPTEREĆENJA NA AKUSTIČKA OBILJEŽJA GLASNIKA /s/ I /ʃ/ U HRVATSKOME JEZIKU

dr. sc. Ana Vidović Zorić, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
anvidovi@ffzg.unizg.hr orcid.org/0000-0001-5364-1758

prethodno priopćenje

UDK: 811.163.42'34

rukopis primljen: 30. prosinca 2024; prihvaćen za tisak: 10. ožujka 2025.

Cilj ovoga rada bio je ispitati utjecaj brzine govora te zadataka različite kognitivne zahtjevnosti na akustička obilježja glasnika /s/ i /ʃ/ u hrvatskome jeziku. Također, nastojali su se utvrditi akustički parametri koji omogućuju identifikaciju odnosno razlikovanje ovih dvaju glasnika. U istraživanju je sudjelovalo 10 izvornih govornica hrvatskoga jezika. Ciljani glasnici /s/ i /ʃ/ izgovoreni su unutar brzalica koje je činio niz od četiriju jednosložnih riječi KVK strukture, a nalazili su se uvijek na početnoj poziciji. Ispitanice su niz trebale ponoviti na četiri načina: uobičajenim tempom, čitajući ih na ekranu, uobičajenim tempom iz pamćenja, zatim bržim tempom uz čitanje te bržim tempom uz prisjećanje. Pritom je „čitanje“ bio zadatak lakše, a „prisjećanje“ zadatak veće kognitivne zahtjevnosti. Analizirani akustički parametri bili su trajanje glasnika, intenzitet te četiri spektralna momenta: (1) težište spektra šuma, (2) raspršenje spektra šuma, (3) nagib spektra šuma i (4) istaknutost najjače amplitude. Rezultati su pokazali da u govoru bržim tempom dolazi do skraćivanja vremena realizacije ciljanih glasnika. Brzina govora nije utjecala ni na jedan spektralni moment, osim na težište spektra šuma, ali samo u slučaju glasnika /ʃ/. Također nije utjecala niti na intenzitet. U bržemu govoru došlo je do međusobnog približavanja vrijednosti ciljanih glasnika u istaknutosti najjače amplitude. Kognitivna zahtjevnost zadatka nije imala nikakav utjecaj na akustička obilježja ciljanih glasnika. Istraživanje je pokazalo i da 1., 3. i 4. spektralni moment uspješno razlikuju frikative /s/ i

/f/ u hrvatskome jeziku, dok se u 2. spektralnome momentu ciljani glasnici značajno ne razlikuju. Istraživanje je pokazalo da je u hrvatskome jeziku zvučna energija glasnika /s/ koncentrirana na višim frekvencijama na spektru i ima manju istaknutost najjače amplitude u odnosu na /f/, iako je spektralni oblik za oba glasnika relativno šiljast. Distribucija spektralne energije oko centra gravitacije u slučaju oba glasnika je asimetrična, samo u drugome smjeru – nagib spektra za /s/ je pozitivan, dok je za /f/ negativan.

Ključne riječi: govorna brzina; kognitivno opterećenje; spektralni momenti; bezvučni frikativi; gradacijske govorne pogreške

1. Uvod

Govorna brzina na različite načine može utjecati na izgovor glasnika, a time i na njihova akustička obilježja. Tako su istraživanja pokazala da povećanje opće govorne brzine skraćuje vrijeme realizacije artikulacijskih gesti i mijenja pokrete jezika u dosezanju otvora usne šupljine karakteristične za realizaciju određenog samoglasnika (Flege 1988), odnosno pokrete vrha jezika i donje usne pri izgovoru određenih konsonanata (Adams, Weismer i Kent 1993). McClean (2000) je ispitivao pokrete gornje i donje usne, jezika i donje čeljusti pri govoru sporim, normalnim i brzim tempom, a rezultati su pokazali sporije orofacijalne pokrete pri sporijoj govornoj brzini u odnosu na normalnu brzinu, dok je pri brzome govoru u nekih ispitanika zabilježeno povećanje, a u drugih smanjenje orofacijalnih pokreta. Istraživanje pak Wangove i Grigosove (2025) otkrilo je da je varijabilnost motoričkih pokreta pri sporome govoru znatno veća u odnosu na varijabilnost pri govoru normalne brzine i brzemu govoru. Meireles (2021) je, koristeći elektromagnetsku artikulografiju (EMA-u), ispitivao utjecaj govorne brzine na pokrete donje čeljusti pri artikulaciji i otkrio drukčije artikulacijske obrasce pri brzome i sporome govoru. Drugim riječima, povećanje govorne brzine ne utječe samo na vrijeme realizacije neke izgovorne geste, nego je i mijenja. Sve to upućuje na zaključak da promjena u govornoj brzini utječe na strategije motoričke kontrole (Adams, Weismer i Kent 1993), tj. drugačije se nadzire pokret pri sporijem izgovoru u odnosu na brži ili uobičajen artikulacijski pokret (Mefferd 2019). Ipak, u Recasensovu (2015) istraživanju nije pronađen utjecaj govorne brzine na izgovorne obrasce tipične za određeni suglasnik u koartikulaciji sa samoglasnikom, što su rezultati nešto drukčiji od onih u prethodno navedenim istraživanjima. To navodi na oprez i potrebu za daljom provjerom koartikulacijskih

uvjeta pri donošenju zaključaka o utjecaju govorne brzine na izgovorne obrasce. U akustičkome smislu, istraživanja pokazuju da veća govorna brzina skraćuje vrijeme trajanja vokala (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Nadeu 2014, Pickett, Blumstein i Burton 1999, Recasens 2015), ali i da dovodi do njihove redukcije u smjeru njihova približavanja neutralnome samoglasniku [ə], kako u engleskome jeziku (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Fourakis 1991) tako i u španjolskome i katalonskome jeziku (Nadeu 2014). Recasensovo (2015) istraživanje otkrilo je i da govorna brzina utječe na vrijednosti drugog formanta vokala kada u izgovoru slijedi iza konsonanta. Slično, Bakran i Mildner (1995) mjerili su linearnu povezanost frekvencije početka samoglasničkog tranzijenta F2 nakon okluziva i frekvencije F2 istog vokala u njegovom središnjem dijelu (tzv. jednadžbu lokusa). Njihovi su rezultati pokazali da što je brzina govora bila sporija, nagib jednadžbe lokusa bio je manji. Istraživanje Agwuele, Sussman i Lindbloma (2009) pokazalo je da su početne vrijednosti drugog formanta (F2) samoglasnika kojemu je prethodio zvučni okluziv u brzemu izgovoru bile niže nego u onome normalne brzine. Agwuele, Sussman i Lindblom (2009) ovakve rezultate objašnjavaju na način da brži govor vremenski ograničava artikulatore u dosezanju tipične konfiguracije potrebne za koartikulaciju suglasnika i samoglasnika, što za posljedicu ima devijaciju u vrijednostima F2 u odnosu na tipične vrijednosti. Istraživanja utjecaja govorne brzine na akustička obilježja suglasnika istražena su u manjoj mjeri nego samoglasnika. Osim trajanje vokala, govorna brzina skratila je i vrijeme trajanja zvučnih okluziva (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Pickett, Blumstein i Burton 1999). Pickett, Blumstein i Burton (1999) pokušali su uspostaviti akustičku razliku između udvojenih (geminata) i neudvojenih suglasnika u talijanskome (npr. *cappa* – *capa*). Rezultati su pokazali da u izoliranom izgovoru trajanje suglasnika može razlikovati ove dvije skupine, no ta se razlika poništava u brzemu govoru. Ipak, omjer trajanja zatvora u udvojenih/neudvojenih suglasnika i trajanja samoglasnika koji mu prethodi pokazao se kao mnogo stabilnija mjera koja ne podliježe utjecaju govorne brzine. Ovakav rezultat još jedna je potvrda opravdanosti traganja za akustičkim parametrima koji su postojani pri različitim govornim brzinama i koji se u konačnici mogu pokazati ključnim za razlikovanje pojedinih fonetskih kategorija. Rezultati takvih istraživanja posebice mogu biti korisni u kliničkoj primjeni. Tako je Baumovo (1996) istraživanje pokazalo da su ispitanici s fluentnom i nefluentnom afazijom bili manje sposobni producirati razliku između zvučnih i bezvučnih frikativa, posebice u brzem govoru, u odnosu na tipične ispitanike.

1.1. Kognitivna zahtjevnost zadatka i akustička obilježja govora

Osim govorne brzine, neka istraživanja sugeriraju da i razina kognitivnog opterećenja pri obavljanju kognitivnih zadataka različite težine može utjecati na govornu proizvodnju (MacPherson 2019), kao i na neke od akustičkih parametara fonetskih kategorija. Tako je istraživanje Livelyja i sur. (1993) pokazalo da se pri dodatnom kognitivnom opterećenju, koje se sastojalo od vizualne kontrole točke na ekranu i njezina usmjeravanja upravljačkom palicom dok su izgovarali napisane izričaje (primarni zadatak), amplituda glasa povećala u odnosu na kontrolne uvjete (bez vizualnog zadatka). Također, pri dodatnom kognitivnom opterećenju zabilježena je veća varijabilnost amplitude, kao i varijabilnost fundamentalne frekvencije. Ovakav rezultat autori objašnjavaju Lindblomovim (1990) modelom, prema kojemu govornik modificira svoj govor prema zahtjevima okoline. Ipak, treba napomenuti da u istraživanju Livelyja i sur. (1993) nije zabilježena razlika u vrijednostima prvog, drugog i trećeg formanta (F1, F2 i F3) u dvama uvjetima. Istraživanja su pokazala da kognitivno zahtjevniji zadaci utječu na promjenu akustičkih parametara kvalitete glasa (MacPherson, Abur i Stepp 2017), kao i da kognitivno opterećenje utječe na prosječnu fundamentalnu frekvenciju (Dahl i Stepp 2021). Huttunen i sur. (2011) istraživali su utjecaj kognitivnog opterećenja pri vojnim akcijama na izgovor pilota, a pritom je uočeno da se pri kognitivnom opterećenju F1 prednjih samoglasnika povećavao, a F2 smanjivao, dok su se kod stražnjih samoglasnika povećavali i F1 i F2. Navedeni rezultati navode na zaključak da kognitivno opterećenje utječe na izgovorne pokrete, a time i akustička obilježja govora.

1.2. Artikulacijski i akustički opis glasnika /s/ i /ʃ/ u hrvatskome jeziku

Ovo istraživanje ispitalo je mogući utjecaj brzine izgovora i kognitivnog opterećenja na akustička obilježja frikativa /s/ i /ʃ/ (ciljani glasnici) u hrvatskome jeziku. Glasnici /s/ i /ʃ/ pripadaju skupini bezvučnih frikativa. U literaturi se nalaze razmimoilaženja oko definiranja ovih glasnika prema mjestu tvorbe u hrvatskome jeziku. Tako je /s/ opisan kao zubni (Barić i sur. 1997, Silić i Pranjković 2007, Škarić 1991) ili zubno-nadzubni (Horga i Liker 2016, Liker 2024, Težak i Babić 1996) glasnik. Glasnik /ʃ/ opisan je pak kao prednjonepčani ili palatalni (Silić i Pranjković 2007, Škarić 1991), prednepčani (Težak i Babić 1996), stražnjotvrdonepčani (Barić i sur. 1997) te stražnjenadzubni ili postalveolarni (Horga i Liker 2016, Liker 2024). S

obzirom da je cilj ovoga rada analizirati akustičke parametre /s/ i /ʃ/, a koji su izravan rezultat specifičnih artikulacijskih pokreta, u ovome radu prihvatit ćemo opise Horge i Likera (2016) te Likera (2024). Razlog je taj što se navedeni opisi temelje na preciznim artikulacijskim mjerenjima (dok su drugi opisi prvenstveno bazirani na fonološkim distinkcijama glasnika). Prema tome, na /s/ ćemo se referirati kao na zubno-nadzubni, a na /ʃ/ kao na postalveolarni glasnik. S obzirom da se /s/ i /ʃ/ međusobno razlikuju prema mjestu artikulacije, ta razlika utjecat će na akustičke karakteristike njihova šuma. Prema Bakranu (1996), u tipičnom spektru glasnika /s/ pojačan je dio spektra iznad 4000 Hz, s najvišom granicom do 10000 Hz. U /ʃ/ jačinski istaknuti dio spektra je oko 2000 Hz, a proteže se maksimalno do 6000 Hz, iznad čega ponovno slabi. S obzirom da su frikativi, za /s/ i /ʃ/ karakterističan je tzv. stacionarni spektar, tj. izostanak pokreta u fazi držanja (Bakran 1996, Forrest i sur. 1988, Škarić 1991), Bakran (1996) napominje i da su varijacije u spektru (a time i u izgovoru) ovih dvaju glasnika vrlo česte, no to ne ometa njihovo fonološko razlikovanje. Više je istraživanja odnosno prijedloga kojima se pokušala uspostaviti razlika u akustičkim obilježjima bezvučnih frikativa (npr. Forrest i sur. 1988, Jongman, Wayland i Wong 2000, Kent i Read 2002, McFarland i sur. 1996, Nittrouer 1995, Tomiak 1990, prema Jongman, Wayland i Wong 2000). Kao neke od najpouzdanijih mjera uzimaju se prva četiri spektralna momenta: težište spektra šuma (TSS) ili centar gravitacije (engl. *central tendency* ili *the mean of the frequency*), raspršenje spektra šuma (RSS, engl. *variance*), nagib spektra šuma (NSS, engl. *skewness*) i istaknutost najjače amplitude (INA, engl. *kurtosis*). TSS je mjera koja pokazuje na kojim je frekvencijama koncentrirana najveća količina energije na šumnome spektru (Jongman, Wayland i Wong 2000, Kent i Read 2002, Jones i Nolan 2007, Li, Edwards i Beckman 2009, Reetz i Jongman 2011, Horga i sur. 2013). RSS čini standardnu devijaciju TSS-a, tj. upućuje na pojas unutar kojeg je raspršena energija oko centra gravitacije (Jongman, Wayland i Wong 2000, Kent i Read 2002, Jones i Nolan 2007, Jones i McDougall 2009, Li, Edwards i Beckman 2009, Reetz i Jongman 2011, Horga i sur. 2013). NSS je mjera koja otkriva gdje se nalazi većina energije raspršene oko težišta, odnosno indikator je (a)simetričnosti distribucije zvučne energije (Jongman, Wayland i Wong 2000, Kent i Read 2002, Jones i Nolan 2007, Li, Edwards i Beckman 2009, Reetz i Jongman 2011, Horga i sur. 2013). U slučaju simetrične distribucije oko centra gravitacije, vrijednost NSS-a bila bi 0; pozitivne vrijednosti NSS-a indiciraju da je koncentracija energije na nižim frekvencijama, a negativne vrijednosti da

energija prevladava na višim frekvencijama (Jongman, Wayland i Wong 2000). I napokon, INA, kao četvrti spektralni moment, otkriva koliko je šumni spektar šiljast odnosno ujednačen, tj. bez istaknutih vrhova (Jongman, Wayland i Wong 2000, Kent i Read 2002, Jones i Nolan 2007, Jones i McDougall 2009, Li, Edwards i Beckman 2009, Reetz i Jongman 2011, Horga i sur. 2013). Pozitivne vrijednosti INA-e upućuju na znatniju šiljastost, dok negativne vrijednosti otkrivaju ujednačen, nešiljasti, plosnati spektar (Jongman, Wayland i Wong 2000). Prema tome, mjerenje spektralnih momenata objedinjuje i lokalne (spektralni vrh) i globalne (spektralni oblik) spektralne karakteristike (Jongman, Wayland i Wong 2000, Reetz i Jongman 2011). Istraživanja frikativa u engleskome jeziku pokazala su da /s/ u engleskome u odnosu na /f/ ima višu vrijednost TSS-a (Jongman, Wayland i Wong 2000, McFarland, Baum i Chabot 1996, Nittrouer 1995, Tomiak 1990, prema Jongman, Wayland i Wong 2000), pozitivnu vrijednost spektralnog nagiba i manju INA-u (Jongman, Wayland i Wong 2000, McFarland, Baum i Chabot 1996, Nittrouer 1995). Rezulati Tomiaka (1990, prema Jongman, Wayland i Wong 2000) pokazali su da engleski /s/ ima višu vrijednost TSS-a i manje raspršenje oko težišta. Kao najpouzdaniji parametar za razlikovanje /f/ i /s/ Forrest i sur. (1988) nalaze NSS. Prema Jongman i sur. (2000), /s/ i /f/ uspješno se akustički razlikuju u svim četirima spektralnim momentima.

Manje je istraživanja razlika u akustičkim obilježjima /s/ i /f/ u hrvatskome. Jedno takvo istraživanje su, u kontekstu kliničkih istraživanja, proveli Horga i sur. (2013). Autori su uspoređivali vrijednosti spektralnih momenata te intenzitet i trajanje, u cilju razlikovanja tipičnog i atipičnog izgovora ovih glasnika. Kliničku skupinu činili su ispitanici bez proteze i s protezom. Rezultati su pokazali statistički znatne razlike između kliničkih skupina i kontrolne skupine. Bakran (1996) napominje da su poremećaji izgovora /s/ i /f/ česti, no da to ne utječe na percepciju njihove fonološke opreke. Ipak, uspostaviti specifične akustičke korelate ovih glasnika u hrvatskome sve više se pokazuje kao nužnost, pogotovo u kontekstu kliničkih istraživanja i primjene.

1.3. Gradacijske pogreške

U ovome istraživanju su se kao govorni materijal u brzem govoru koristile brzalice. Brzalice su u psiholingvističkim istraživanjima jedan od uobičajenih načina izazivanja pogrešaka u svrhu provjere fonološkog kodiranja (npr. Shattuck-Hufnagel 1986, 1987, 1992, Wilshire 1999). Mowrey i

MacKay (1990) otišli su i korak dalje te su, koristeći metodu elektromiografije, uočili međusobne zamjene glasnika koje su perceptivno ostale nezamijećene. Takve pogreške obično se pojavljuju kao tzv. gradacijske pogreške, tj. kao izmiješane artikulacijske geste dvaju konkurentnih glasnika koji se natječu da popune isti pretinac u fonološkom obrascu pri fonološkom kodiranju (vidi Shattuck-Hufnagel 1986, 1992). Frisch i Wright (2002) mjerili su postotak zvučnog periodiciteta u odnosu na ukupno trajanje frikativa u bezvučnog /s/ i zvučnog /z/ u engleskome. Oba glasnika izgovorena su u brzalicama, npr. *sit zap zoo sip*, prema tome, nadmetali su se da popune isti pretinac u fonološkoj strukturi riječi. Otkrili su da s jedne strane neke pojavnice /s/ sadrže određeni postotak periodiciteta, što nije tipično za /s/ s obzirom da je bezvučan, a s druge strane neke pojavnice /z/ ostvarene s manjim postotkom periodiciteta, što je opet netipično za njih. Frisch i Wright (2002) zaključili su da su takva odstupanja od tipičnog akustičkog opisa ovih glasnika posljedica izmjene artikulacijskih gesti ovih dvaju glasnika, što se ne treba nužno i slušno zamijetiti. Takvo miješanje izgovornih gesta otkriveno je i u nekim drugim istraživanjima (Goldstein i sur. 2007, Vidović Zorić i Liker 2020). S obzirom da i ovo istraživanje koristi brzalice u kojima se ciljani glasnici nalaze na konkurentskim mjestima, za očekivati je da će se u nekim pojavnicama akustičke vrijednosti ciljanih glasnika približiti jedne drugima, kao posljedica međusobnog miješanja za njih tipičnih izgovornih gesti.

2. Ciljevi istraživanja i hipoteze

Primarni su ciljevi ovoga istraživanja:

1. ispitati utjecaj brzine govora na akustičke parametre ciljanih frikativa /s/ i /ʃ/
2. ispitati utjecaj zadatka različite kognitivne zahtjevnosti na akustičke parametre ciljanih glasnika
3. provjeriti koji su akustički parametri relevantni u razlikovanju hrvatskih glasnika /s/ i /ʃ/.

Pretpostavlja se sljedeće:

- (1) Brzina govora utjecat će na akustičke parametre ciljanih glasnika.

S obzirom da su istraživanja u drugim jezicima pokazala da govorna brzina može utjecati na neka akustička obilježja glasnika (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Fourakis 1991, Nadeu 2014, Pickett, Blumstein i Burton 1999, Recasens 2015), za očekivati je da će se to potvrditi i u ovome istraži-

vanju, barem u vrijednostima nekih mjerenih parametara. U ovome istraživanju ispitanice su trebale ponoviti ciljane glasnike u riječima bržim tempom, a zatim u istim riječima sporijim tempom.

(2) Kognitivna zahtjevnost govornog zadatka utjecat će na akustičke parametre ciljanih glasnika.

Istraživanje Livelyja i sur. (1993) pokazalo je da je dodatno kognitivno opterećenje utjecalo na neke akustičke vrijednosti govornoga zvuka, primjerice amplitudu. Ipak, s obzirom na iznimno mali broj istraživanja koji je ispitivao utjecaj kognitivne zahtjevnosti zadatka na akustičke parametre, ova teza izaziva mnogo dvojbi. U ovome istraživanju kognitivno lakši zadatak sastojao se od ponavljanja niza riječi dok su bile napisane na računalnom ekranu, a kognitivno zahtjevniji zadatak sastojao se u ponavljanju istog tog niza riječi odnosno riječi bez pisanoga podsjetnika na ekranu, dakle, samo iz pamćenja.

(3) Glasnici /s/ i /ʃ/ u nekim će se slučajevima u brzalicama neutralizirati, tj. neće se akustički razlikovati – što bi moglo upućivati miješanje njihovih izgovornih gesti, tj. gradacijske pogreške, koje su već identificirane u nekim istraživanjima (Frisch i Wright 2002, Goldstein i sur. 2007, Mowrey i MacKay 1990, Vidović Zorić i Liker 2020). Naime, ciljani glasnici u ispitom materijalu korištenom u ovome istraživanju nalaze se u konkurentskom odnosu, tj. u procesu fonološkog kodiranja zauzimaju isto mjesto (pristup) u fonološkoj strukturi riječi. Zbog takvog odnosa moguće je da dođe do nepotpune zamjene jednog glasnika drugim (tj. zamjene samo pojedinih artikulacijskih gesti) koja će se manifestirati kao približavanje njihovih akustičkih vrijednosti u brzalicama.

3. Metoda

3.1. Ispitanice

Istraživanje je obuhvatilo 10 izvornih govornica hrvatskoga jezika čija je prosječna starosna dob bila 19,9 godina (SD = 1,45 god; 18 – 23 godine života). Sve ispitanice bile su studentice fonetike, a eksperimentu su se dobrovoljno odazvale. Kako bi se postigao što homogeniji uzorak ispitanika, muški ispitanici isključeni su iz ovoga istraživanja. Osim da im je hrvatski izvorni jezik, ispitanice su morale zadovoljiti i sljedeće uvjete: biti urednog slušnog i govorno-jezičnog statusa, urednih vidnih sposobnosti, služiti se desnom rukom kao dominantnom, biti bez motoričkih teškoća. Izvorni idi-

om ispitanica u ovome istraživanju nije se analizirao. Zadovoljavaju li ispitanice navedene uvjete provjerilo se anketom koju su ispitanice ispunile prije pristupa eksperimentu.

3.2. Ispitni materijal

Ispitni materijal činilo je dvanaest brzalica sastavljenih od četiriju jednosložnih riječi hrvatskoga jezika strukture *konsonant – vokal – konsonant* (KVK) (v. Prilog). Među njima su bile i dvije ciljane brzalice: 1) *šum sat šok siv* i 2) *sok šal šef sin*, koje su sadržavale ciljani suglasnički par sastavljen od ciljanih suglasnika /ʃ/ i /s/. U objema brzalicama svaki se ciljani glasnik pojavio dva puta, i to na početnome mjestu u riječi. Ostali, neciljani glasnici, pojavili su se samo jednom u ostalim položajima unutar riječi. U brzatici 1) ciljani glasnici imali su ABAB raspored u riječima ($s^Aum s^Bat š^Aok s^Biv$ – ciljana brzatica ABAB), a u brzatici 2) BAAB raspored ($s^Bok š^Aal š^Aef s^Bin$ – ciljana brzatica BAAB). Ostalih deset brzalica bilo je neciljano, tj. sadržavalo je suglasničke parove koji se u ovome radu nisu akustički analizirali. Neciljane brzalice bile su iste strukture kao i ciljane, a neciljani suglasnički parovi također su se jedini pojavili dva puta na početnom položaju u riječi, i to jednom u ABAB, a drugi puta u BAAB rasporedu. Svrha neciljanih brzalica bila je odvratiti pozornost ispitanica od ciljanih glasnika u namjeri da se dobije što izvorniji izgovor. Brzalice su sastavljene u skladu sa istraživanjima govornih pogrešaka u engleskome u radovima Shattuck-Hufnagel (1987, 1992) i Wilshire (1999).

3.3. Procedura i oprema

Ispitivanje je provedeno u zvučno izoliranoj kabini – Studiju Odsjeka za fonetiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Odgovori ispitanica zvučno su snimljeni, s čime su ispitanice bile suglasne. Mikrofon (AKG C414B-ULS; zvučna kartica: Fireface UFX) je od usta ispitanica bio udaljen 20 cm. Prije početka provedbe eksperimenta ispitanicama su izložene upute o njihovim zadacima te su im puštena tri probna podražaja. Eksperiment je podijeljen u dva dijela. U prvome dijelu (*Brži tempo*) ispitanice su trebale ponoviti dvanaest brzalica koje su bile prikazane na računalnom ekranu, među kojima su bile i dvije ciljane brzalice ABAB i BAAB. Ciljana brzatica ABAB uvijek je bila prikazana šesta, a ciljana brzatica BAAB dvanaesta po redu. Četiri riječi svake brzalice prikazane su istodobno na sredini ekrana u horizontalnome smjeru, crnom bojom, Arial fontom, veličinom slova 80, tiskanim slovima u programu PowerPoint. Probni podražaji prezentirani su na isti način, osim što su

slova bila tamnoplave boje. Ekran s prikazom brzalica bio je 17", udaljen od ispitanica oko 70 cm. Ispitanice su prikazanu brzalicu prvo trebale ponavljati dok je prikazana na ekranu (varijabla *Čitanje*), bez stanki između riječi ili nizova. Nakon toga brzalica je iščezla s ekrana, što je bio znak da se brzalica prestane ponavljati. Nakon 2 sekunde ispitanici je ponovno prikazana ista brzalica kao podsjetnik, nakon čega je prikazana zelena točka kao znak da ponovno počne ponavljati brzalicu, ali ovaj put iz sjećanja (varijabla *Prisjećanje*). Iščeznuće zelene točke značilo je kraj ponavljanja. I u čitanju i prisjećanju ispitanice su brzalicu trebale ponavljati 9 sekundi. Nakon 2 sekunde puštena je sljedeća brzalica na isti način. Brzina ponavljanja zadana je metronomom koji je ispitanicama pušten putem slušalica. Glasnoća metronoma u pravilu je bila 45 dB, no prilagođavala se ispitanici, ukoliko je za to bilo potrebe za vrijeme probnih podražaja. Vodilo se računa da ispitanica pri ponavljanju čuje i vlastiti govor. Brzina metronoma bila je 180 otkucaja u minuti. Ispitanice su upućene da sa svakim otkucajem izgovore jednu riječ. U drugome dijelu eksperimenta (*Uobičajen tempo*), koji je uslijedio 5 min nakon prvoga dijela, četiri riječi ciljanih brzalica prikazane su svaka zasebno na ekranu, jedna za drugom, istog redoslijeda kao i u brzalici. Brzina govora nije se kontrolirala, no ispitanice su imale dovoljno vremena svaku riječ izgovoriti uobičajenim tempom. Niz riječi trebalo je ponoviti jednom čitajući (dok je bila prikazana na ekranu), a drugi put iz sjećanja. Ispitanice nisu bile svjesne stvarne namjere eksperimenta, a rečeno im je tek da će se analizirati izgovorna i akustička obilježja snimljenoga govora.

3.4. Obrada podataka

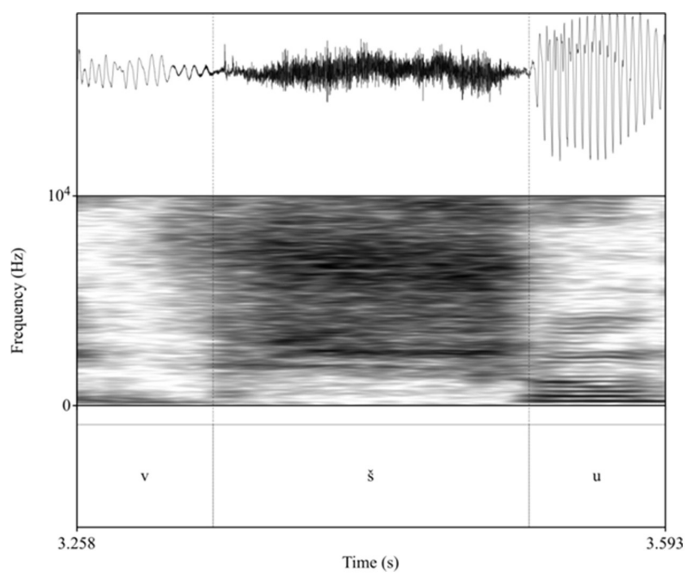
3.4.1. Segmentacija i anotacija

U analizu su ušli ciljani frikativi /f/ i /s/ izgovoreni u prva četiri ponavljanja obje brzalice bržim tempom i četiri ponavljanja ciljanih glasnika izgovoreni uobičajenim tempom u čitanju, a zatim isto toliko i u prisjećanju. Izgovor uobičajenim tempom uzeo se kao kontrolni, neutralni oblik izgovora svakoga glasnika, jer pritom navedeni niz nije izgovoren u obliku brzalice. Prema tome, jedan ispitanik izgovorio je 16 glasnika /s/ i 16 glasnika /f/ bržim tempom u čitanju, isto toliko u prisjećanju, a zatim isto toliko uobičajenim tempom pri čitanju odnosno prisjećanju. Time je 10 ispitanica ukupno izgovorilo 160 glasnika /s/ i 160 glasnika /f/ u čitanju i prisjećanju bržim tempom, i isto toliko ciljanih glasnika uobičajenim tempom (Tablica 1).

Tablica 1. Broj analiziranih pojava ciljanih /s/ i /ʃ/ u četirima različitim varijablama

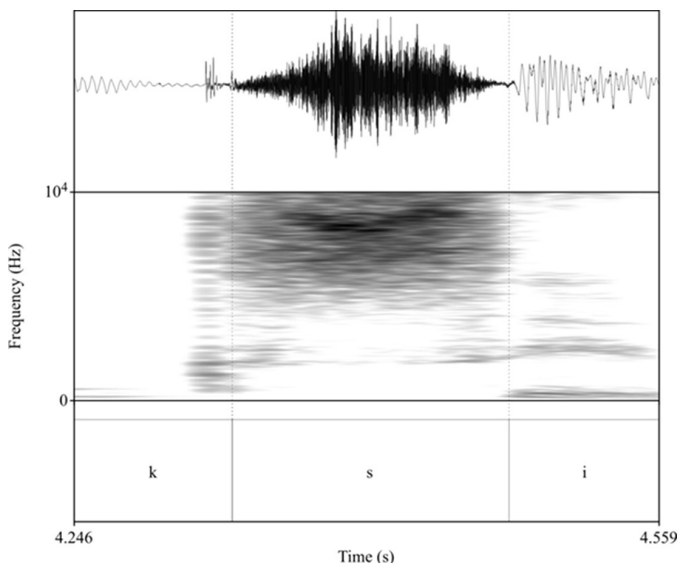
		Pojavnice /s/	Pojavnice /ʃ/
Brži tempo	Čitanje	160	160
	Prisjećanje	160	160
Uobičajen tempo	Čitanje	160	160
	Prisjećanje	160	160

Ciljani glasnici /s/ i /ʃ/ najprije su segmentirani i anotirani u računalnom programu za zvukovnu analizu Praat (Boersma i Weenink 2014). Kada je, pri višestrukom ponavljanju brzalice, ciljanom frikativu prethodio sonant (/m/, /n/, /v/ ili /l/), početak frikativa označio je prestanak fundamentalne frekvencije (f0) na spektrogramu te početak nepravilnih tiktajrjnih obrazaca na oscilogramu karakterističnih za šumnik (Slika 1), kao u slijedu riječi *šum* – *sat*, *siv* – *šum*, *šal* – *šef* i *sin* – *sok*.

Slika 1. Primjer segmentacije i anotacije frikativa izgovorenog u brzalici nakon sonanta /v/

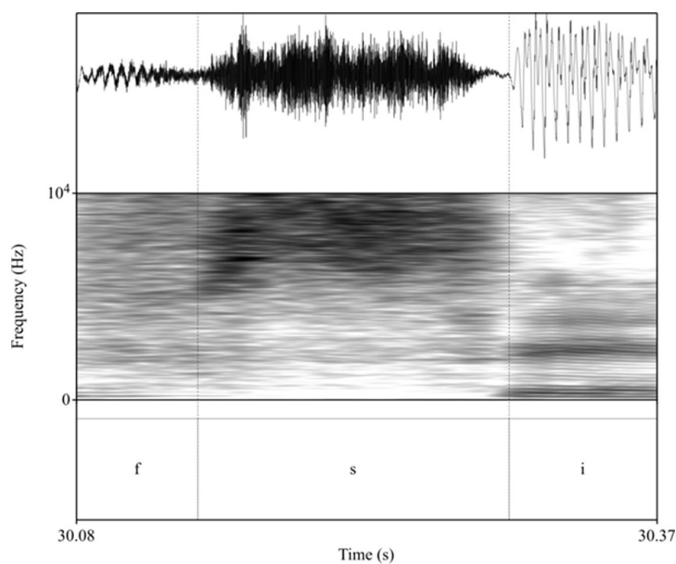
Kada je ciljanom frikativu prethodio okluziv (/k/ ili /t/), kao u sljedovima riječi *sat* – *šok*, *šok* – *šiv* i *sok* – *šal*, početak frikativa označen je na granici prestanka titraja tipičnih za eksploziju okluziva i početka tjesnačnih nepravilnih titraja na oscilogramu, odnosno na početku intenzitetski istaknutog kontinuiranog spektra dodatno pojačanog na specifičnim dijelovima tipičnim za /s/ odnosno /ʃ/ (Slika 2).

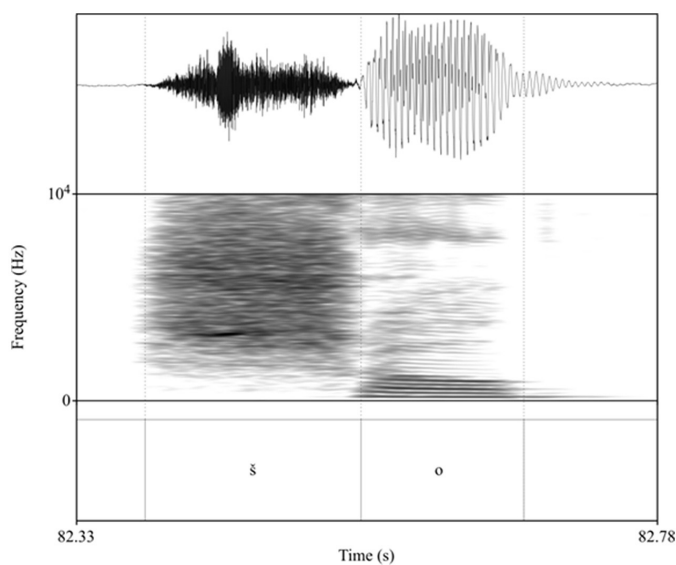
Slika 2. *Primjer segmentacije i anotacije frikativa izgovorenog u brzalici nakon okluziva*

Kada je ciljanom frikativu prethodio frikativ (/f/), početak frikativa označen je na granici prestanka titraja tipičnih za /f/ te početka titraja tipičnih za frikativ u intenzitetski istaknutom na specifičnim dijelovima spektra (Slika 3), kao u slijedu riječi *šef* – *šin*.

Početak ciljanog frikativa u ciljanim riječima označen je na mjestu pojave kontinuiranog šumnog spektra, a kraj na mjestu pojave pravilnih titraja na oscilogramu odnosno prelaska spektra u kontinuirani obrazac s jasno oblikovanom formantskom strukturom tipičnom za vokal koji mu je slijedio (Slika 4).

Slika 3. Primjer segmentacije i anotacije frikativa izgovorenog u brzalici nakon /f/

Slika 4. Primjer segmentiranja ciljanog frikativa na početku riječi nakon kojeg slijedi vokal u izgovoru sporijim tempom

3.4.2. Analizirani akustički parametri i statistička analiza

Analizirani su sljedeći akustički parametri: prosječni intenzitet, trajanje te četiri spektralna momenta: TSS, RSS, NSS i INA. U namjeri da se minimizira utjecaj koartikulacije na akustička obilježja frikativa u ciljanim brzalicama, u mjerenju vrijednosti četiriju spektralnih momenata analizirano je središnjih 20 ms segmentiranog ciljanog frikativa te zvuk u frekvencijskom rasponu od 500 Hz do 16 kHz. Za prikaz rezultata korištena je deskriptivna statistika koja je uključivala podatke o prosječnoj vrijednosti ($\bar{X}$) i standardnoj devijaciji (SD). Za testiranje statistički značajne razlike između dvaju zavisnih uzoraka upotrijebljen je studentov ili t-test. S obzirom na veličinu analiziranih uzoraka (pojavnica ciljanih glasnika), normalnost distribucije pretpostavljena je centralnim graničnim teoremom, prema kojemu distribucija aritmetičkih sredina velikih uzoraka teži normalnosti.

4. Rezultati i rasprava

4.1. Trajanje (T)

Očekivano, prosječno trajanje /s/ i /ʃ/ izgovorenih sporijim tempom značajno je dulje od njihova prosječnoga trajanja pri brzem tempu (Tablica 2 i 3). Ovaj rezultat u skladu je s istraživanjima u engleskome jeziku, koji su pokazali da je pri većoj govornoj brzini trajanje vokala (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Nadeu 2014, Pickett, Blumstein i Burton 1999, Recasens 2015), ali i nekih suglasnika (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Pickett, Blumstein i Burton 1999) bilo kraće nego u sporijem govoru. Treba napomenuti da ciljani glasnici pripadaju skupini frikativa, za koje je karakterističan tzv. stacionarni spektar (Bakran 1996, Forrest i sur. 1988, Škarić 1991), zbog čega se u fazi držanja mogu produljiti, odnosno skratiti, a da to ne naruši bitno izgled njihova spektra, odnosno akustičke karakteristike. Trajanja ciljanih glasnika u čitanju i prisjećanju približno je isto, kako u brzem tako i u uobičajenom tempu (Tablica 2 i 3), što pokazuje da kognitivna zahtjevnost zadatka nije utjecala na izgovornu brzinu.

Tablica 2. Prosječna vrijednost i standardna devijacija T-a u milisekundama (ms) za ciljane glasnike u četirima varijablama

			Čitanje		Prisjećanje	
	CG	N	$\bar{X}$ (ms)	SD	$\bar{X}$ (ms)	SD
Brži tempo	/s/	10	147,27	20,39	149,43	20,277
	/f/	10	146,63	23,029	145,19	21,698
Uobičajen tempo	/s/	10	209,01	35,327	209,51	40,536
	/f/	10	187,54	32,893	190,86	38,189

Ovakav rezultat nije u skladu s istraživanjem Livelyja i sur. (1993), koje je pokazalo da neki akustički parametri mogu biti pod utjecajem većeg kognitivnog opterećenja pri obavljanju zadatka. Ipak, s obzirom da je kognitivna zahtjevnost zadatka u ovome istraživanju i istraživanju Livelyja i sur. drukčije naravi, a i mjere se drukčiji akustički parametri i to na različitom govornome materijalu, sve te činjenice treba uzeti u obzir pri interpretaciji različitih rezultata.

Tablica 3. Značajnost razlika (t-test) u vrijednosti T-a za ciljane glasnike izgovorenih bržim tempom u odnosu na uobičajen tempo te u čitanju u odnosu na prisjećanje

Brzalica – Uobičajen tempo					Čitanje – Prisjećanje				
Varijabla	CG	t	df	p	Varijabla	CG	t	df	p
Čitanje	/s/	8,232	9	0,00*	Brži tempo	/s/	1,153	9	0,28
	/f/	5,547	9	0,00*		/f/	-0,748	9	0,47
Prisjećanje	/s/	6,150	9	0,00*	Uobičajen tempo	/s/	0,223	9	0,83
	/f/	4,657	9	0,00*		/f/	0,943	9	0,37

* – značajnost razlike od 1 %

U istraživanju Horge i sur. (2013) trajanja /s/ (185 ms) i /f/ (179 ms) u ispitanika uredne denticije bliska su vrijednostima istih glasnika u govoru normalnog tempa ovog istraživanja. Ipak, prema Škariću (1991), unutarnje prosječno trajanje glasnika /s/ je 91 ms, a /f/ 99 ms, što je i letimičnim pogledom znatno kraće u odnosu na iste vrijednosti u ovom istraživanju. Ova se razlika u rezultatima može objasniti drukčijim govornim korpusom – dok su

Škarićev korpus činili govori u javnim glasilima, prema tome, izgovoreni su u rečenicama različite dužine, te različitih intenzitetskih i intonacijskih oblika, korpus u ovome istraživanju sačinjen je od niza riječi jednake fonološke strukture, a proizveden je u kontroliranim eksperimentalnim uvjetima.

4.2. Intenzitet (I)

Prosječni intenzitet /s/ i /f/ pri uobičajenom tempu bio je veći u odnosu na brži tempo, kako pri čitanju tako i pri prisjećanju, no razlika nije bila značajna (Tablice 4 i 5). Ipak, vrijednost t-testa približava se statističkoj značajnosti u intenzitetu ciljanoga glasnika /s/ pri bržem tempu u odnosu na uobičajen tempo. Na temelju toga moglo bi se zaključiti da brži izgovor ipak utječe na određena akustička svojstva glasnika, no tek u manjoj mjeri. Ciljani glasnici ne razlikuju se značajno u intenzitetu niti kada su izgovoreni u čitanju u odnosu na prisjećanje (Tablice 4 i 5), što je još jedna potvrda da ove dvije varijable ne utječu na akustičku realizaciju glasnika.

Tablica 4. Prosječna vrijednost i standardna devijacija I-a u decibelima za ciljane glasnike u četirima varijablama

			Čitanje		Prisjećanje	
	CG	N	$\bar{X}$ (dB)	SD	$\bar{X}$ (dB)	SD
Brži tempo	/s/	10	62,30	3,69	61,49	4,74
	/f/	10	60,65	4,43	60,35	4,84
Uobičajen tempo	/s/	10	62,94	6,22	62,82	6,06
	/f/	10	61,01	5,64	60,82	5,68

Tablica 5. Značajnost razlika (t-test) u vrijednosti I-a za ciljane glasnike izgovorenih u bržem tempu u odnosu na uobičajen tempo te u čitanju u odnosu na prisjećanje

Brži tempo – Uobičajen tempo					Čitanje – Prisjećanje				
Varijabla	CG	t	df	p	Varijabla	CG	t	df	p
Čitanje	/s/	0,688	9	0,51	Brži tempo	/s/	-1,560	9	0,15
	/f/	0,541	9	0,60		/f/	-1,016	9	0,34
Prisjećanje	/s/	1,883	9	0,09	Uobičajen tempo	/s/	-0,653	9	0,53
	/f/	0,697	9	0,50		/f/	-1,747	9	0,12

Prosječna vrijednost intenziteta za glasnik /s/ u istraživanju Horge i sur. (2013) za govornike uredne denticije iznosila je 64 dB, a za /ʃ/ 65 dB, što su vrijednosti veće nego u ovome istraživanju. Razlika u rezultatima mogla bi se objasniti ispitnim materijalom, koji je u slučaju Horge i sur. činila lista izolirano izgovorene beznačenjske riječi VKV strukture.

4.3. Težište spektra šuma (TSŠ)

Prosječna vrijednost TSŠ-a za /s/ i /ʃ/ bila je veća u brzemu nego u uobičajenom tempu u čitanju te za /ʃ/ u prisjećanju, dok je za /s/ u prisjećanju bila nešto veća u sporijem govoru (Tablica 6). Ova je razlika i statistički značajna za glasnik /ʃ/, i za čitanje i prisjećanje (Tablica 7). Ovakav rezultat upućuje na zaključak da je TSŠ, tj. područje najveće koncentracije energije u spektru, varijabla koja u određenoj mjeri može biti podložna izgovornoj brzini, barem za neke frikative. S obzirom da vrijednost TSŠ-a pri izgovoru /ʃ/ raste pri brzem tempu u odnosu na uobičajen tempo, mogli bismo to shvatiti kao posljedicu povlačenja mjesta izgovora prema naprijed u usnoj šupljini u brzemu govoru, tj. bliži se izgovoru zubno-nadzubnom /s/. Imajući na umu istraživanja koja pokazuju da TSŠ može dobro razlikovati sibilante prema mjestu artikulacije (Jongman, Wayland i Wong 2000), to može upućivati da se, uslijed brzine, a time i manjka nadzora pri fonološkome kodiranju, govornik koleba između odabira konkurentskih glasnika /s/ i /ʃ/ pri popunjavanju istog pretinca (pristupa) pri fonološkoj strukturi riječi. Drugim riječima, ostvario je mjesto artikulacije koje nije u potpunosti tipično ni za /s/ ni za /ʃ/, nego je negdje između njih, što bi se moglo shvatiti i kao gradacijska pogreška. Više prosječne vrijednosti TSŠ-a za oba ciljane glasnika zabilježene su u čitanju u odnosu na prisjećanje i pri brzem i pri uobičajenom tempu (Tablica 6), no razlika nije statistički značajna (Tablica 7), što je još jedan dokaz da ove varijable ne utječu na akustička obilježja glasnika.

Tablica 6. *Prosječna vrijednost i standardna devijacija TSŠ-a u Hz za ciljane glasnike u četirima varijablama*

			Čitanje		Prisjećanje	
	CG	N	$\bar{X}$ (Hz)	SD	$\bar{X}$ (Hz)	SD
Brži tempo	/s/	10	9829,718	854,708	9714,429	1003,396
	/ʃ/	10	5071,281	647,962	4993,431	787,085
Uobičajen tempo	/s/	10	9818,569	772,875	9754,199	776,653
	/ʃ/	10	4663,265	712,391	4600,861	774,157

Tablica 7. Značajnost razlika (t-test) u vrijednosti TSŠ-a za ciljane glasnike izgovorenih bržim tempom u odnosu na uobičajen tempo te u čitanju u odnosu na prisjećanje

Brži tempo – Uobičajen tempo					Čitanje – Prisjećanje				
Varijabla	CG	t	df	p	Varijabla	CG	t	df	p
Čitanje	/s/	0,048	9	0,96	Brži tempo	/s/	0,969	9	0,36
	/f/	4,287	9	0,00*		/f/	0,774	9	0,46
Prisjećanje	/s/	0,160	9	0,87	Uobičajen tempo	/s/	1,08	9	0,31
	/f/	3,144	9	0,01*		/f/	1,212	9	0,26

* – značajnost razlike od 1 %

U istraživanju Horge i sur. (2013), TSŠ za /s/ (7443 Hz) u izgovoru tipičnih govornika također je bio je viši u odnosu na /f/ (3813 Hz). I u mjerenjima engleskih frikativa (Jongman, Wayland i Wong 2000) prosječna vrijednost TSŠ-a je za /s/ i /z/ (6133 Hz) bila statistički značajno viša u odnosu na alveopalatalne /f/ i /ʒ/ (4229 Hz). To je u podudarnosti i s drugim istraživanjima engleskih frikativa koji pokazuju da prosječni šumni spektar za /f/ ima nižu vrijednost u odnosu na /s/ (Nittrouer, Studdert-Kennedy i McGowan 1989, Tomiak 1990, prema Jongman, Wayland i Wong 2000).

4.4. Raspršenje spektra šuma (RSŠ)

Prosječne vrijednosti RSŠ-a, tj. standardna devijacija oko vrijednosti prosječnog težišta spektra šuma, za oba ciljana glasnika bile su veće pri bržem nego pri uobičajenom tempu i u čitanju i prisjećanju (Tablica 8), iako razlika nije statistički značajna (Tablica 9).

Tablica 8. Prosječna vrijednost i standardna devijacija RSŠ-a u Hz za ciljane glasnike u četirima varijablama

			Čitanje		Prisjećanje	
	CG	N	$\bar{X}$ (Hz)	SD	$\bar{X}$ (Hz)	SD
Brži tempo	/s/	10	1820,73	282,85	1877,564	278,834
	/f/	10	2009,99	378,11	1991,463	370,165
Uobičajen tempo	/s/	10	1811,28	295,28	1851,99	266,732
	/f/	10	1930,3	358,58	1922,377	363,321

Vrijednosti RSS-a za glasnik /s/ bile su veće u prisjećanju nego u čitanju i pri bržem i pri uobičajenom tempu, dok je za glasnik /ʃ/ vrijednost ove varijable bila veća u čitanju nego u prisjećanju i pri bržem i pri uobičajenom tempu. Ipak, razlika nije statistički značajna niti za jedan ciljani glasnik u čitanju i prisjećanju, a time i ova akustička varijabla pokazuje da uvjeti eksperimenta nisu utjecali na akustičke parametre glasnika.

Tablica 9. *Značajnost razlika (t-test) u vrijednosti RSS-a za ciljane glasnike izgovorenih bržim tempom u odnosu na uobičajen tempo te u čitanju u odnosu na prisjećanje*

Brži tempo – Uobičajen tempo					Čitanje – Prisjećanje				
Varijabla	CG	t	df	p	Varijabla	CG	t	df	p
Čitanje	/s/	0,181	9	0,86	Brži tempo	/s/	1,632	9	0,14
	/ʃ/	1,000	9	0,34		/ʃ/	-0,473	9	0,65
Prisjećanje	/s/	0,562	9	0,58	Uobičajen tempo	/s/	1,650	9	0,13
	/ʃ/	0,768	9	0,48		/ʃ/	-0,232	9	0,82

U istraživanju Horge i sur. (2013) RSS za /s/ u tipičnih hrvatskih govornika iznosi 2251 Hz, dok za /ʃ/ iznosi 1624 Hz, što su vrijednosti bliske onima u ovome istraživanju. Istraživanje Jogmana i sur. (2000) pokazuje malo raspršenje za engleske sibilante u odnosu na druge frikative.

4.5. Nagib spektra šuma (NSŠ)

Prosječan nagib spektra šuma za /s/ je ispod centra gravitacije u svim četirima eksperimentalnim situacijama, dok je za glasnik /ʃ/ prosječan nagib iznad centra gravitacije (Tablica 10). Usporedimo li prosječan nagib spektra šuma za /s/, on je veći pri bržem nego pri uobičajenom tempu i u čitanju i prisjećanju, iako razlika niti u jednom eksperimentalnom uvjetu nije statistički značajna. Za glasnik /ʃ/ prosječan nagib veći je pak pri uobičajenom nego pri bržem tempu i u čitanju i u prisjećanju, ali razlika ni u ovome slučaju nije statistički značajna (Tablica 11).

Tablica 10. *Prosječna vrijednost i standardna devijacija NSS-a za ciljane glasnike u četirima varijablama*

			Čitanje		Prisjećanje	
	CG	N	$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD
Brži tempo	/s/	10	-0,3652	0,6919	-0,3053	0,7945
	/ʃ/	10	1,4201	0,5019	1,4704	0,3712
Uobičajen tempo	/s/	10	-0,2681	0,4567	-0,2740	0,4167
	/ʃ/	10	1,57583	0,313	1,5689	0,3936

Usporede li se vrijednosti NSS-a u čitanju i prisjećanju, one su vrlo bliske i za /s/ i za /ʃ/, prema tome, čini se da eksperimentalni uvjeti nisu imali utjecaj niti na ovaj akustički parametar.

Tablica 11. *Značajnost razlika (t-test) u vrijednosti NSS-a za ciljane glasnike izgovorenih bržim tempom u odnosu na uobičajen tempo te u čitanju u odnosu na prisjećanje*

Brži tempo – Uobičajen tempo					Čitanje – Prisjećanje				
Varijabla	CG	t	df	p	Varijabla	CG	t	df	p
Čitanje	/s/	0,585	9	0,57	Brži tempo	/s/	0,6	9	0,56
	/ʃ/	0,728	9	0,48		/ʃ/	0,348	9	0,74
Prisjećanje	/s/	0,171	9	0,86	Uobičajen tempo	/s/	-0,091	9	0,93
	/ʃ/	0,304	9	0,76		/ʃ/	-0,086	9	0,93

Ono što je zanimljivo da /s/ u svim eksperimentalnim situacijama ima negativnu vrijednost NSS-a, što znači da mu je nagib pozitivan, odnosno da mu je zvučna energija koncentrirana na višim frekvencijama (Jongman, Wayland i Wong 2000). S druge strane, vrijednosti glasnika /ʃ/ su uvijek pozitivne, što znači da mu je zvučna energija koncentrirana na nižim frekvencijama. Rezultati Jongmana i sur. (2000) pokazuju da je takav smjer nagiba šumnoga spektra za /s/ i /ʃ/ prisutan i u engleskih frikativa, te autori zaključuju da je NSS akustički parametar na temelju kojega se mogu razlikovati svi frikativi prema izgovornome mjestu. Ipak, vrijednosti NSS-a za /ʃ/, ali i za /s/, izgovorenih od tipičnih hrvatskih govornika u istraživanju Horge i sur. (2013) jesu pozitivne, iako se za /s/ (0,5) približavaju 0, što upućuje na simetričnu distribuciju oko prosjeka (Jongman, Wayland i Wong 2000). Za objasniti ovu razliku u smjeru nagiba spektra šuma u ovo-

me istraživanju i istraživanju Horge i sur. (2000) trebalo bi imati uvid u još neke podatke, poput detaljnih uvjeta snimanja i načina mjerenja.

4.6. Istaknutost najjače amplitude (INA)

Prosječne vrijednosti istaknutosti najjače amplitude za za /s/ bile su veće pri bržem nego pri uobičajenom tempu, kako pri čitanju tako i u prisjećanju, a ista tvrdnja vrijedi i za glasnik /f/. Ipak, razlika u ovome akustičkom parametru između bržega i uobičajenoga govora za oba ciljane glasnika nije bila statistički značajna. U čitanju i prisjećanju vrijednosti INA-e bile su slične, iako su za /s/ bile veće u prisjećanju, a za /f/ u čitanju (Tablica 12), no razlika nije bila statistički značajna (Tablica 13).

Tablica 12. Prosječna vrijednost i standardna devijacija INA-a za ciljane glasnike u četirima varijablama

			Čitanje		Prisjećanje	
	CG	N	$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD
Brži tempo	/s/	10	2,133	1,637	2,062	1,476
	/f/	10	3,297	1,413	3,705	1,475
Uobičajen tempo	/s/	10	1,998	1,093	1,645	1,113
	/f/	10	4,038	1,235	4,516	1,849

Tablica 13. Značajnost razlika (t-test) u vrijednosti INA-a za ciljane glasnike izgovorenih u bržem u odnosu na uobičajen tempo te u čitanju u odnosu na prisjećanje

Brži tempo – Uobičajen tempo					Čitanje – Prisjećanje				
Varijabla	CG	t	df	p	Varijabla	CG	t	df	p
Čitanje	/s/	0,337	9	0,74	Brži tempo	/s/	-0,260	9	0,80
	/f/	1,746	9	0,11		/f/	1,640	9	0,14
Prisjećanje	/s/	1,105	9	0,30	Uobičajen tempo	/s/	-1,345	9	0,21
	/f/	1,701	9	0,12		/f/	1,232	9	0,25

Treba uočiti da je za oba ciljane glasnika u svim eksperimentalnim situacijama vrijednost INA-e bila pozitivna, što znači da im spektrogram ima šiljasti oblik s istaknutim vrhovima (Jongman, Wayland i Wong 2000). Pri tom /f/ ima više vrijednosti od /s/ u svim eksperimentalnim slučajevima,

prema tome i istaknutije vrhove od /s/. Vrijednosti INA-e za tipične govornike koje su dobili Horga i sur. (2013) i za /s/ (3) i za /ʃ/ (9) nešto su više nego dobivene u ovome istraživanju, no jesu i bliske i pozitivne. Mjerenja INA-e za engleske frikative pokazuju drukčiji obrazac – /s/ ima višu vrijednost INA-e od /ʃ/ (Jongman, Wayland i Wong 2000), što bi moglo upućivati na drukčije artikulacijske obrasce pri izgovoru tipično engleskih i hrvatskih bezvučnih sibilantnih frikativa.

4.7. Razlikovanje /s/ i /ʃ/ na temelju akustičkih parametara u brzalici i izoliranoj riječi

S obzirom da su neka istraživanja pokazala da navedena četiri spektralna momenta (TSŠ, RSŠ, NS i INA) mogu biti dobri prediktori razlika frikativa /s/ i /ʃ/ (v. Jongman, Wayland i Wong 2000, Kent i Read 2002, Tomiak 1990, prema Jongman, Wayland i Wong 2000) još jedan cilj ovoga rada bio je provjeriti hoće li se i u slučaju hrvatskih /s/ i /ʃ/ moći uspostaviti razlika na temelju navedenih akustičkih parametara. Stoga se s pomoću t-testa provjerila značajnost razlika u navedenim spektralnim momentima te u trajanju i intenzitetu između dvaju ciljanih glasnika, i to kada su izgovoreni bržim i uobičajenim tempom. Rezultati t-testa prikazani su u Tablici 14.

Tablica 14. Značajnost razlika (t-test) u vrijednostima T-a, I-a, TSŠ-a, RSŠ-a, NS-a i INA-e između /s/ i /ʃ/ izgovorenima bržim i uobičajenim tempom

Varijabla	/s/ – /ʃ/					
	Brži tempo			Uobičajen tempo		
	t	df	p	t	df	p
T	1,016	9	0,34	-0,371	9	0,72
I	2,815	9	0,02**	3,566	9	0,01*
TSŠ	14,955	9	0,00*	21,19	9	0,00*
RSŠ	-0,987	9	0,35	-0,715	9	0,49
NSŠ	-6,549	9	0,00*	-15,526	9	0,00*
INA	-2,199	9	0,06	-4,749	9	0,00*

* – značajnost razlike od 1 %, ** – razina značajnosti od 5 %.

Rezultati pokazuju da se u govoru uobičajenom govornom brzinom /s/ i /ʃ/ razlikuju u svim spektralnim momentima, osim u RSŠ-u. Podsjetimo da je riječ izgovorena uobičajenim tempom ostvarena najbliže izgovoru u

spontanome govoru, tj. kanonskome obliku. To znači da /s/ u odnosu na /ʃ/ u hrvatskome jeziku ima znatno više vrijednosti TSŠ-a, pozitivan spektralni nagib (koji se očituje kao koncentracija zvučne energije na višim frekvencijama; Jongman, Wayland i Wong 2000), dok je u /ʃ/ nagib negativan te ima manju istaknutost najjače amplitude (Tablice 6, 8, 10, 12). Frikativ /s/ u hrvatskome također ima i manje raspršenje zvučne energije oko težišta spektra, no razlika u odnosu na /ʃ/ nije statistički značajna. Ovakav rezultat pokazuje da se na temelju 1., 3. i 4. spektralnog momenta može uspostaviti razlika između /s/ i /ʃ/ u hrvatskome jeziku. Slični su rezultati zabilježeni i u istraživanjima engleskih frikativa, koji su pokazali da /ʃ/ u engleskome ima nižu vrijednost TSŠ-a, pozitivnu vrijednost spektralnog nagiba i manju INA-u (Jongman, Wayland i Wong 2000, McFarland, Baum i Chabot 1996, Nitttrouer 1995). Rezultati Tomiaka (1990, prema Jongman, Wayland i Wong 2000) pokazuju da engleski /s/ ima višu vrijednost TSŠ-a, manje raspršenje oko težišta, i veću INA-u. Prema Jongmanu i sur. (2000), sva četiri spektralna momenta uspješno diskriminiraju frikative /s/ i /ʃ/. Rezultati ovoga istraživanja pokazali su da se vrijednosti TSŠ-a i NSŠ-a za /s/ i /ʃ/ značajno razlikuju i kada su ciljani glasnici izgovoreni u bržemu govoru. Za razliku od izgovora uobičajenim tempom, vrijednost INA-e između /s/ i /ʃ/ u bržemu govoru nije značajno različita. Drugim riječima, vrijednosti INA-e za /s/ i /ʃ/ u bržemu govoru mnogo su se više približile (razlika je iznosila 14032 Hz) nego pri uobičajenom tempu (razlika je iznosila 24557 Hz). Ovo približavanje vrijednosti moglo bi upućivati na postojanje tzv. gradacijskih pogrešaka, koje su rezultat izmiješanih izgovornih gesta dvaju glasnika, a utvrđene su u mnogim akustičkim i artikulacijskim analizama (Frisch i Wright 2002, Goldstein i sur. 2007, Mowrey i MacKay 1990, Vidović Zorić i Liker 2020). Ovakav rezultat mogao bi se protumačiti na način da se pogreška nije dogodila u obliku zamjene jednog fonema drugim, u ovome slučaju zamjenom fonema /s/ fonemom /ʃ/, nego približavanjem geste tipične za /s/ gesti tipičnoj za /ʃ/ i obrnuto, u smjeru neutralizacije ovih dvaju glasnika. Tome u prilog ide podatak da se vrijednost INA-e za /s/ u bržem tempu povećala, a za /ʃ/ se smanjila u odnosu na izgovor uobičajenim tempom. Pored četiriju spektralnih momenata, u ovome su istraživanju mjerena i dva dodatna parametra – intenzitet i trajanje. I dok se /s/ i /ʃ/ u trajanju značajno ne razlikuju niti u sporijem niti u bržem tempu, u intenzitetu ta razlika postoji (Tablica 4), s time da je u bržemu govoru nešto manja (na razini značajnosti od 5 %) nego pri uobičajenom tempu (razina značajnosti od 1 %). Ovakav rezultat također

bi mogao ukazivati na djelomičnu redukciju u realizaciji tipičnog izgovornog pokreta ciljanih glasnika u brzemu govoru, tj. da se većom izgovornom brzinom smanjuje intenzitet šuma bezvučnih hrvatskih frikativa.

5. Opća rasprava

Ovim istraživanjem nastojalo se ispitati utjecaj brzine, ali i kognitivne zahtjevnosti zadatka na neke akustičke parametre frikativa /s/ i /ʃ/ u hrvatskome jeziku. I u brzem govoru i pri govoru uobičajenim tempom ispitanici su trebali izgovoriti isti niz od četiriju riječi u kojima su se nalazili ciljani glasnici. Ciljani su glasnici u svim riječima zauzeli poziciju u pristupu, prema tome, trebali su popuniti isti pretinac u fonološkoj strukturi, samo u drugim riječima. Kognitivno jednostavniji zadatak bio je ponavljati zadani niz riječi dok je bio napisan na računalnom ekranu, a kognitivno zahtjevniji zadatak sastojao se u ponavljanju istog niza riječi, ali iz pamćenja. Rezultati su pokazali da u brzemu govoru dolazi do skraćivanja trajanja ciljanih glasnika, kako u čitanju tako i u prisjećanju. Ovakvi su rezultati u skladu s istraživanjima u engleskome jeziku (Agwuele, Sussman i Lindblom 2009, Nadeu 2014, Pickett, Blumstein i Burton 1999, Recasens 2015). S obzirom da su akustička obilježja glasnika izravna posljedica konfiguracije artikulatora, ovakav rezultat mogao bi se shvatiti kao posljedica skraćivanja vremena realizacije artikulacijskih pokreta u brzemu govoru (Flege 1988). Imajući na umu da oba ciljana glasnika pripadaju skupini frikativa za koje je karakterističan stacionarni spektar i statičnost u fazi držanja pri artikulaciji (Bakran 1996, Forrest i sur. 1988, Škarić 1991), nije za očekivati da bi ovo skraćivanje vremena njihove realizacije moglo utjecati na percepciju ciljanih glasnika. Od ostalih akustičkih parametara mjerenih u ovome istraživanju, brzina govora utjecala je jedino na TSŠ, i to samo u slučaju glasnika /ʃ/, kako u čitanju, tako i u prisjećanju. Pritom je vrijednost TSŠ-a za glasnik /ʃ/ u brzemu govoru viša nego pri govoru uobičajenim tempom. Imajući na umu da je TSŠ mjera koja otkriva frekvencijsko područje s najvećom količinom energije na šumnome spektru, a pritom /s/ kao predniji glasnik u odnosu na /ʃ/ ima više vrijednosti (Bakran, 1996), evidentirane više vrijednosti TSŠ-a za /ʃ/ mogle bi se shvatiti kao posljedica povlačenja izgovornog mjesta prema naprijed, tj. kao približavanje vrijednostima drugoga ciljanog glasnika – /s/. S obzirom na ograničen broj podataka, teško je donijeti pouzdan zaključak o uzroku ovoga povlačenja, no mogući razlog mogle bi biti i tzv. gradacijske pogreške, uslijed nadmetanja glasnika /s/ i

/ʃ/ da popune pristupno mjesto u nizu od četiriju zadanih riječi u brzalici pri fonološkome kodiranju. U tome procesu, pokret jezika približio se artikulacijskoj gesti tipičnoj za /s/, iako se /s/ nije u potpunosti realizirao. Slično su otkrili Frisch i Wright (2002), kada su u bezvučnom /s/ u engleskome utvrdili određeni postotak periodiciteta, a u zvučnome /z/ taj je postotak bio manji od tipičnoga za ovaj glasnik. Ipak, rezultati ovog istraživanja pokazuju da je izgovor /s/ otporniji na utjecaj govorne brzine, s obzirom da razlika u vrijednosti TSS-a za ovaj glasnik nije bila statistički značajno različita pri bržem i uobičajenom tempu. Ostali akustički parametri ciljanih glasnika nisu se značajno razlikovali u bržem govoru i govoru uobičajena tempa. Prema tome, možemo zaključiti da je prva pretpostavka, prema kojoj brzina govora utječe na akustičke parametre ciljanih glasnika, djelomično potvrđena, tj. odnosi se samo na neke parametre, a to su trajanje i TSS, i to ne za oba ciljana glasnika podjednako. Ovakav rezultat ukazuje na zaključak da nisu svi spektralni momenti jednako (ne)osjetljivi na promjene u brzini izgovora. Značajna razlika također nije zabilježena između dvaju zadataka različite kognitivne zahtjevnosti – čitanju i prisjećanju, a to se odnosi na sve mjerene akustičke parametre. Prema tome, druga pretpostavka u potpunosti je odbačena. Ipak, u daljim istraživanjima treba uzeti u obzir i neke druge parametre odnosno akustička obilježja govora, koji bi mogli dati rezultate bliskije onima koje su dobili Lively i sur. (1993). Rezultati ovoga istraživanja pokazali su da se /s/ i /ʃ/ u govoru uobičajenim tempom međusobno uspješno razlikuju u svim spektralnim momentima (TSS-u, NSS-u i INA-u), osim u RSŠ-u. Prema tome, u hrvatskome /s/ zvučna energija koncentrirana je na višim frekvencijama na spektru i ima manju istaknutost najjače amplitude u odnosu na /ʃ/, iako oba glasnika imaju relativno šiljasti spektralni oblik. Distribucija spektralne energije oko centra gravitacije u slučaju oba glasnika je asimetrična, samo u drugome smjeru – nagib spektra za /s/ je pozitivan, dok je za /ʃ/ negativan. Ciljani glasnici ne razlikuju se značajno u raspršenju zvučne energije oko njezina težišta. Zanimljiv je podatak da se, za razliku od izgovora uobičajenim tempom, u izgovoru bržim tempom ciljani glasnici nisu razlikovali u INA-i. Pritom su se vrijednosti ciljanih glasnika međusobno približile. Ovakav rezultat, barem djelomično, potvrđuje treću pretpostavku da će se ciljani glasnici u bržemu govoru ponekad neutralizirati, ili k tome težiti. Takav bi rezultat također mogao upućivati na postojanje gradacijskih pogrešaka, odnosno međusobno približavanje ili miješanje gesti dvaju glasnika uslijed fonološkog kodiranja.

6. Zaključak

U ovome istraživanju analiziralo se kako brzina govora i kognitivna zahtjevnost utječu na akustičke značajke glasova /s/ i /ʃ/ u hrvatskom jeziku. Glavni zaključci proizašli iz istraživanja su da brži govor skraćuje trajanje oba glasa, ali i da su vrijednosti težišta spektra šuma za glasnik /ʃ/ u bržem govoru više, sugerirajući pomak mjesta izgovora prema glasniku /s/. Glas /s/ pokazao se otpornijim na utjecaj brzine govora u svim četirima spektralnim momentima. Kognitivna zahtjevnost (čitanje u odnosu na pamćenje) nije značajno utjecala na akustičke parametre. Nadalje, u sporijem govoru, /s/ i /ʃ/ se akustički dobro razlikuju; u bržem govoru, teže neutralizaciji, što može ukazivati na gradacijske govorne pogreške. Da bi se potpunije shvatio potencijalni utjecaj govorne brzine na akustička obilježja glasnika, buduća istraživanja trebala bi uključiti i druge glasnike, kao i raznovrsniji govorni materijal. To se prije svega odnosi na analiziranje razlika u spontanome govoru ostvarenim različitim tempom. Brzalice su naime metoda koja omogućuje eksperimentalno prikupljanje govornog uzorka, a podaci dobiveni na taj način mogu odstupati od podataka u spontanome govoru. Također, uzorak bi trebalo proširiti na veći broj različitih govornika te ispitati sve promatrane akustičke parametre, uzевši u obzir i polazni idiom ispitanika. Ipak, dobiveni rezultati doprinose akustičkome opisu bezvučnih frikativa /s/ i /ʃ/ u hrvatskome jeziku te razumijevanju njihovih međusobnih razlika, a to posebice može biti korisno u različitim područjima fonetske primjene, primjerice u kliničke svrhe. Tako rezultati ovoga istraživanja mogu biti značajni u prepoznavanju odstupanja u analiziranim parametrima u kliničkoj populaciji, a posredno mogu pomoći kliničarima u procjeni stabilnosti artikulacije analiziranih frikativa. Nadalje, rezultati daju uvid i u bolje razumijevanje nekih artikulacijskih poremećaja, poput supstitucija i distorzija navedenih glasnika, što može pomoći u uspješnijoj procjeni ozbiljnosti poremećaja i planiranju terapije.

Literatura

- Adams, Scott G.; Weismer, Gary; Kent R. D. (1993) „Speaking rate and speech movement velocity profiles“, *Journal of Speech and Hearing Research*, 36, str. 41–54.
- Agwuele, Augustine; Sussman, Harvey M.; Lindblom, Björn (2009) „The Effect of Speaking Rate on Consonant Vowel Coarticulation“, *Phonetica*, 65, 4, str. 194–209.

- Bakran, Juraj (1996) *Zvučna slika hrvatskoga govora*, Ibis grafika, Zagreb.
- Bakran, Juraj; Mildner, Vesna (1995) „Effect of speech and coarticulation strategies on the locus equation determination“, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences*; knj. 1, Stockholm, str. 26–29.
- Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija (1997) *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Baum, Shari R. (1996) „Fricative Production in Aphasia: Effects of Speaking Rate“, *Brain and Language*, 52, 2, str. 328–341.
- Boersma, Paul; Weenink, David (2014). *Praat: doing phonetics by computer* [Computer program]. Version 6.425, dostupno na adresi <http://www.praat.org/>, posjet 18. listopada 2014.
- Dahl, Kimberly L.; Stepp, Cara E. (2021) „Changes in Relative Fundamental Frequency Under Increased Cognitive Load in Individuals With Healthy Voices“, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 64, 4, str. 1189–1196.
- Flege, James Emil (1988) „Effects of speaking rate on tongue position and velocity of movement in vowel production“, *The Journal of the Acoustical Society of America*, 84, 3, str. 901–916.
- Forrest, Karen; Weismer, Gary; Milenkovic, Paul; Dougall, Ronald N. (1988) „Statistical analysis of word-initial voiceless obstruents: Preliminary data“, *The Journal of the Acoustical Society of America*, 84, 1, str. 115–123.
- Fourakis, Marios (1991) „Tempo, stress, and vowel reduction in American English“, *The Journal of the Acoustical Society of America*, 90, 4, str. 1816–1827.
- Frisch, Stefan A.; Wright, Richard (2002) „The phonetics of phonological speech errors: An acoustic analysis of slips of the tongue“, *Journal of Phonetics*, 30, 2, str. 139–162.
- Goldstein, Louis; Pouplier Marianne; Chen, Larissa; Saltzman, Elliot; Byrd, Dani (2007) „Dynamic action units slip in speech production errors“, *Cognition*, 103, 3, 386–412.
- Horga, Damir; Badel, Tomislav; Liker, Marko; Vidović, Ana (2013) „Utjecaj zubne proteze na izgovor frikativa“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 49 (Supplement), str. 37–49.

- Horga, Damir; Liker, Marko (2016) *Artikulacijska fonetika*, Ibis grafika, Zagreb.
- Huttunen, Kerttu H.; Keränen, Heikki I.; Pääkkönen, Rauno J.; Eskelinen-Rönkä, R. Päivikki; Leino Tuomo K. (2011) „Effect of cognitive load on articulation rate and formant frequencies during simulator flights“, *Journal of the Acoustical Society of America*, 129, 3, str. 1580–1593.
- Jones Mark J.; McDougall, Kristy (2009) „The acoustic character of fricated /t/ in Australian English: A comparison with /s/ and /ʃ/“, *Journal of the International Phonetic Association*, 39, 3, str. 265–289.
- Jones, Mark J.; Nolan, Francis J. (2007) „An acoustic study of North Welsh voiceless fricatives“, *Proceedings of the XVIth International Congress of Phonetic Sciences*, Saarbrücken, str. 873–876.
- Jongman, Allard; Wayland, Ratree; Wong, Serena (2000) „Acoustic characteristics of English fricatives“, *The Journal of the Acoustical Society of America* 108, 3, 1252–1263.
- Kent, Ray D.; Read, Charles (2002) *Acoustic analysis of speech: 2nd edition*, Singular i Thomson Learning, Canada.
- Li, Fangfang; Edwards, Jan; Beckman, Mary E. (2009) „Contrast and covert contrast: The phonetic development of voiceless sibilant fricatives in English and Japanese toddlers“, *Journal of phonetics*, 37, 1, str. 111–124.
- Liker, Marko (2024) *Koartikulacija*, Ibis grafika, Zagreb.
- Lindblom, Björn (1990) „Explaining phonetic variation: a sketch of the H&H theory“, *Speech production and speech modelling*, ur. Hardcastle, William J.; Marchal, Alain, Kluwer, Dordrecht, str. 403–439.
- Lively, Scott E.; Pisoni, David B.; Van Summers, W.; Bernacki, Robert H. (1993) „Effects of cognitive workload on speech production: acoustic analyses and perceptual consequences“ *The Journal of the Acoustical Society of America*, 93, 5, str. 2962–2973.
- MacPherson, Megan K. (2019) „Cognitive Load Affects Speech Motor Performance Differently in Older and Younger Adults“, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 62, 5, str. 1258–1277.
- MacPherson, Megan K.; Abur, Defne; Stepp, Cara E. (2017) „Acoustic Measures of Voice and Physiologic Measures of Autonomic Arousal during Speech as a Function of Cognitive Load“, *Journal of Voice*, 31, 4, str. 504.e1–504.e9.

- McClean, Michael D. (2000) „Patterns of Orofacial Movement Velocity Across Variations in Speech Rate“, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 43, 1, str. 205–216.
- McFarland, David H.; Baum, Shari R.; Chabot, Caroline (1996) „Speech compensation to structural modifications of the oral cavity“, *The Journal of the Acoustical Society of America*, 100, 2, str. 1093–1104.
- Mefferd, Antje S. (2019) „Effects of speaking rate, loudness, and clarity modifications on kinematic endpoint variability“, *Clinical Linguistics & Phonetics*, 33, 6, 570–585.
- Meireles, Alessandro R. (2021) „Self-organizing jaw gestures with speech rate increase“, *Speech Communication*, 133, str. 31–40.
- Mowrey, Richard A.; MacKay, Ian R. A. (1990) „Phonological primitives: Electromyographic speech error evidence“, *The Journal of the Acoustical Society of America*, 88, 3, str. 1299–1312.
- Nadeu, Marianna (2014) „Stress- and speech rate-induced vowel quality variation in Catalan and Spanish“, *Journal of Phonetics*, 46, str. 1–22.
- Nittrouer, Susan (1995) „Children learn separate aspects of speech production at different rates: Evidence from spectral moments“, *The Journal of the Acoustical Society of America*, 97, 1, str. 520–530.
- Nittrouer, Susan; Studdert-Kennedy, Michael; McGowan, Richard S. (1989) „The Emergence of Phonetic Segments: Evidence from the Spectral Structure of Fricative-Vowel Syllables Spoken by Children and Adults“, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 32, 1, str. 120–132.
- Pickett, Emily R.; Blumstein, Sheila E.; Burton, Martha W. (1999) „Effects of Speaking Rate on the Singleton/Geminate Consonant Contrast in Italian“ *Phonetica*, 56, 3–4, str. 135–157.
- Recasens, Daniel (2015) „The Effect of Stress and Speech Rate on Vowel Coarticulation in Catalan Vowel–Consonant–Vowel Sequences“, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 58, 5, str. 1407–1424.
- Reetz, Henning; Jongman, Allard (2011) *Phonetics: transcription, production, acoustics, and perception*, John Wiley & Sons, Chichester.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie (1986) „The representation of phonological information during speech production planning: Evidence from vowel errors in spontaneous speech“ *Phonology*, 3, 1, str. 117–149.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie (1987) „The role of word onset consonants in speech production planning: New evidence from speech error

- patterns“, *Motor and sensory processes of language*, ur. Keller, Eric; Gopnik, Myrna, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, London, str. 17–51.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie (1992) „The role of word structure in segmental serial ordering“, *Cognition*, 42, 1–3, str. 213–259.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2007) *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Škarić, Ivo (1991) „Fonetika hrvatskoga književnog jezika“, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, ur. Radoslav Katičić, HAZU; Globus, Zagreb, str. 61–377.
- Težak, Stjepko; Babić, Stjepan (1996) *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vidović Zorić, Ana; Liker, Marko (2020) „Speech errors and articulatory gestures: an electropalatographic investigation“, *Suvremena lingvistika*, 46, 90, str. 205–222.
- Wang, Emily W.; Grigos, Maria I. (2025) „Effects of Speaking Rate Changes on Speech Motor Variability in Adults“, *Language and Speech*, 68(1), 141–161.
- Wilshire, Carolyn E. (1999) „The “tongue twister” paradigm as a technique for studying phonological encoding“, *Language and Speech*, 42, 1, str. 57–82.

Prilog

Redoslijed prikaza brzalica u eksperimentu. Ciljane su 6. i 12. brzalica.

1. tim dol ten dar
2. kad huk hit konj
3. zub žig žeđ zar
4. hod kas hir kum
5. Rim lav red lom
6. *šum sat šok siv*
7. med nov muk nit
8. lug rep rok lan
9. žir zet žal zov
10. dom tup tih dan
11. net mig mač noj
12. *sok šal šef sin*

SUMMARY

Ana Vidović Zorić

THE INFLUENCE OF SPEAKING RATE AND COGNITIVE
LOAD ON THE ACOUSTIC CHARACTERISTICS OF FRICATIVES
/s/ AND /ʃ/ IN CROATIAN

This research examined the influence of speaking rate and tasks with different cognitive demands on the acoustic characteristics of the fricatives /s/ and /ʃ/ in Croatian. It also attempted to determine the acoustic parameters that identify or differentiate these two speech sounds. Ten native Croatian speakers participated in the research. The target segments /s/ and /ʃ/ were produced as a part of tongue twisters that consisted of a series of four monosyllabic words of the CVC structure and were always in the initial position. The participants had to repeat the tongue twisters in four different ways: at a normal speech rate while reading them on the screen, at a normal rate from memory, at a faster rate while reading, and at a faster rate while recalling. “Reading” was considered an easier task, while “recalling” was considered a more cognitively demanding task. The analyzed acoustic parameters were the segment duration, the intensity, and four spectral moments: (1) the spectral center of gravity, (2) standard deviation/variance, (3) skewness, and (4) kurtosis. The results showed that a greater speech rate shortens the duration of the target segments. The speech rate did not affect any spectral moment, except the spectral center of gravity, but only in the case of the fricative /ʃ/. It also did not affect the intensity. In faster speech, target segments did not differ significantly in kurtosis, which indicates the process of their mutual neutralization. The cognitive difficulty of the task did not influence the acoustic characteristics of the target speakers. The research also showed that the 1st, 3rd, and 4th spectral moments successfully distinguish the fricatives /s/ and /ʃ/ in Croatian, while the 2nd spectral moment did not significantly differentiate the target segments. The research has revealed that in the Croatian language the sound energy of the fricative /s/ is concentrated at higher frequencies on the spectrum and has a lower kurtosis than /ʃ/, although both segments have a spectrum with well-defined peaks. Both analyzed segments have an asymmetric distribution of spectral energy around the center, but in opposite directions – for /s/ the kurtosis has positive, while for /ʃ/ has negative values.

Keywords: *speech rate; cognitive load; spectral moments; voiceless fricatives; gradual speech errors*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.7>

Krzysztof Tomasz Witczak

FINNO-UGRIC LEXICAL BORROWINGS IN WEST BALTIC LANGUAGES

Krzysztof Tomasz Witczak, Prof. Dr Hab., University of Lodz, Poland
krzysztof.witczak@uni.lodz.pl *orcid.org/0000-0001-8895-974X*

izvorni znanstveni rad

UDK 811.511.1'373.613

811.17'373.613

rukopis primljen: 1. ožujka 2025; prihvaćen za tisak: 22. travnja 2025.

*The paper discusses 27 West Baltic words suspected of being borrowed from a Finno-Ugric source. Five lexical items are evaluated negatively, while several further proposals are considered uncertain. Numerous words are verified as Finno-Ugric loanwords. Among them one can distinguish physiographical terms, e.g. OPrus. jūri 'sea' (← FV. *jārwā 'lake, sea'); OPrus. *salavō 'island' (← FU. *salaw 'island; dry place in the swamp' < Ur. *sala), as well as trees and plants, e.g. OPrus. kadegis 'juniper' (← BFi. *kataŋa 'id.' ← Ur. *kača 'resin'); OPrus. malko 'wood' (← FU. *malka 'a species of willow', secondarily 'willow stick'); Yatv. sini pl. 'mushrooms' (← BFi. *sēne 'mushroom' < FU. *čānā 'bracket fungus'). There are also lexical units denoting animals, meat and skin obtained from them, e.g. OPrus. sylecke 'Baltic herring' (← *silākkā 'id.' ← Ur. *šilā 'fat'); OPrus. kaywe 'mare' (← BFi. *kēwe 'female horse or reindeer' < Ur. *kāōwā 'female animal'); Yatv. fała 'meat' (← FU. *pala 'bite; to eat'); OPrus. pusne '(knee-high) boot' (← FU. *pučni 'shoe upper' < Ur. *ponči 'hide on reindeer's leg'). Intensive linguistic contacts between the Western Balts and an unknown people of Finno-Ugric origin are strongly confirmed by verbal forms, e.g. Yatv. wał 'was' (← FU. *wol- 'was'); Yatv. wa 'it is necessary' (← BFi. *wajagz 'id.').*

Keywords: Baltic; borrowings; Finno-Ugric; language contact; Old Prussian; substrate; Yatvingian

1. Introduction

The issue of prehistoric language contacts between the Balts and the Finno-Ugric population has substantial literature, which is not easy to trace and critically discuss. However, Uralists have come to the conclusion that in Finno-Ugric languages about 200–300 ancient Baltic loanwords can be distinguished, which were borrowed during the existence of the Balto-Finnic community, sometimes called the Balto-Finnic period (Junttila 2015: 12; Bednarczuk 2017: 187–188). This community included the following Finno-Ugric languages: Finnish, Karelian, Estonian, Võro, Livonian, Veps, Ingrian and Votic. There is also a significant Baltic ingredient in the Saami languages. Some Baltic borrowings even found their way into the vocabulary of the Mordvins and probably the Maris (the Cheremis), although the researchers note that they are independent loanwords, probably taken over from the eastern Galindians (ORuss. *Голядь*), a Baltic population that once lived in the Moscow River basin and partly the Oka. There is also considerable evidence for prehistoric language contact between Finno-Ugric and Germanic (Kowalski, Rychło, Witczak 2020; Witczak, Rychło 2022). As in the case of Germanic, it is believed that prehistoric Baltic borrowings do not go back to the era of the Finno-Volgaic community. Baltic loans are not found in the Permic languages at all, which clearly indicates that contacts between the Balts and the Finno-Ugric peoples began after the disappearance of the Finno-Permic language community.

Prehistoric language contacts between the Balts and the Finno-Ugric peoples also led to borrowings in the opposite (reverse) direction (Bednarczuk 2017: 188–189), although it is quite widely believed that Finno-Ugric influences were definitely weaker due to the fact that the material culture of the Indo-European peoples was higher in relation to the way of life of the former Uralic hunter-gatherers. Some researchers, however, distinguish a large number, e.g. Bednarczuk (1976) notices as many as 66 Balto-Slavic lexical items, including 46 Baltic ones taken from Finno-Ugric languages. Other researchers strongly limit the number of ancient Finno-Ugric loans in Baltic languages, e.g. Junttila (2015: 31) is willing to accept the prehistoric character of only five lexical items. Therefore, the disproportion of influence would be huge, even if we consider a higher level of development of Indo-European peoples (dealing with agriculture and animal husbandry) in comparison with the culture of the Uralic peoples (once presenting a hunter-gatherer lifestyle). It should be noted that numerous borrowings in both directions are observed today on the Latvian-Livonian and Latvian-

Estonian border. Earlier Finno-Ugric borrowings can be found in Lithuanian. It is also accepted in the relevant literature that Finno-Ugric loanwords can also be distinguished in West Baltic languages, which, in historical times, were used in territories far away from areas inhabited by people of Finno-Ugric origin. It should, therefore, be presumed that Finno-Ugricisms found their way into Old Prussian and Yatvingian either in the prehistoric era (as substrate borrowings) or in the historical era through the East Baltic languages (as secondary borrowings).

In this paper, I would like to critically analyze lexical Finno-Ugricisms, i.e. Finno-Ugric loanwords in West Baltic languages (Old Prussian and Yatvingian¹) which until now have been indicated. I also make new juxtapositions and comparisons.

2. Review of Old Prussian and Yatvingian words suspected of the Finno-Ugric origin

In the historical era, West Baltic languages were used in territories located far away from the areas occupied by Finno-Ugric peoples. Neither the Prussians nor the Yatvingians were in direct contact with the Finno-Ugric peoples. Finno-Ugric lexical influences in Old Prussian and Yatvingian will be traced here, highlighted either in the existing literature on the subject or by the author of this study. The question of when and through whom these Finno-Ugric loanwords found their way into the vocabulary of the Western Balts will be raised.

2.1. Yatv. *ajga* ‘end’, *ajgd* ‘to end’.

ATTESTATION: PDN 116 *koniec* (‘end’) – *ajga*; PDN 117 *kończyć* (‘to end’) – *ajgd*.

BALTIC COMPARANDA: Zigmas Zinkevičius points to possible cognates in East Baltic languages: Lith. *pa-baigà* f. ‘the end; dying’, *baĩgti*, *beĩgti* ‘to

¹ The Yatvingian vocabulary is quoted according to Zinov’s copy (made in 1978) of a bilingual glossary known as “Pagan Dialects of Narew” (henceforth: PDN). The text was edited and commented by Zigmas Zinkevičius (1985; 1992). The Yatvingian character of the Baltic part of PDN is perfectly confirmed by numerous Yatvingian or post-Yatvingian place names and hydronyms (cf. Witczak 2004: 312–313; 2015: 274–277; 2019a: 633–661; 2020: 144–146). Most modern scholars (e.g. Dini 2014: 304–307; Schmalstieg 2015: 338–375) accept the Yatvingian hypothesis suggested by the Lithuanian linguist.

finish, to lead to the end’ and Latv. *beigas* f. pl. ‘end’, *bēigt* ‘to finish, to stop’ (Zinkevičius 1985: 68; 1992: 105). The above etymology, however, presupposes an unexpected loss of the consonant **b-* in Yatvingian.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: No reference.

FINNO-UGRIC DATA: The lexical material is limited to Western Finnic languages: Liv. *aigā* ‘shore, edge, place, side’, Est. *ai* ‘edge of a garment; hem of a skirt or shirt’, Fi. dial. *aaaja* ‘large area’ (adj.) ‘large, wide’, Kar. *agja* ‘head, peak, tip, top, end’, Ol. *agju* ‘edge, end, border’, Lud. *agdʹ* ‘tip, end (of the string, village, field etc.)’, Vp. *agj* ‘tip, piece, end’ (< BFi. **akja* ‘edge, border’; EES 2012: 46). The Balto-Finnic lexemes in question are usually considered Nordic borrowings (Raun 2000: 2), cf. ON. *egg* f. ‘edge’, OE. *ecg* f. ‘id.’, OSax. *eggia* f. ‘edge, blade, sword’; OHG. *ecka*, *egga* f. ‘edge, angle, corner’, Germ. *Ecke* f. ‘angle, corner; coals’ < PGmc. **agjō* ‘edge, blade’ < PIE. **h₂ek̑-jéh₂* (Kroonen 2013: 4), see also OFris. *edze* m. ‘edge, blade’.

COMMENTARY: The phonetic and semantic closeness of the Yatvingian and Livonian forms indicates borrowing from some Western Finnic source in which the metathesis of the **gj* consonant group took place (e.g. Yatv. *ajga* f. ‘end’ ← Liv. *aigā*). It should be added that the phonological change **kj* > *ig* is fully regular in Livonian (Orel, Khelimskij 1987: 122), cf. Liv. *raigā* ‘thigh, hip’ = Fi. *raaja* ‘limb’ (< BFi. **rakja*). It is not beyond the bounds of possibility that the ancestors of the Livs once lived in the wider territories, closer to the Balts and that they were pushed to the areas occupied in the Middle Ages by the ongoing invasion of the Baltic peoples. Acceptance of the derivative above requires the assumption that the Yatvingian verb *ajgd* ‘to end’ is denominative and represents a typical *verbum factitivum*.

2.2. Yatv. *ajki* ‘time’.

ATTESTATION: PDN 107 *czas* (‘time’) – *ajki* (Zinkevičius 1985: 68; 1992: 103). The Yatvingian form probably represents masculine plurale tantum.

BALTIC COMPARANDA: Lith. *laikas* m. ‘time’, Latv. *laiks* m. ‘time, date, weather’. The Yatvingian form differs from East Baltic forms by the absence of the initial phoneme *l-* (Zinkevičius 1985: 68). OPrus. *kērdan* ‘time’ is of a completely different origin, it is probably also a Finno-Ugric loanword (see No. 12).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Lith. *laikas* is thought to be a Baltic semantic innovation, derived from the verb *lieku*, *likti* ‘become’. Smoczyński reconstructs the etymological meaning ‘spare, free time’ (Smoczyński 2018: 655). It should be emphasized that the East Baltic formation represents the former neuter noun **loik^uóm* (cf. Gr. λοιπόν n. ‘rest; what is left; (of time) remaining, future’, adv. ‘by now, then, consequently, therefore’; Montanari 2018: 1254), as evidenced by metatony, shown by Lith. *laikāi* next to *laikàì* pl. ‘times’ (Derksen 2015: 269). The Finnish cognate *aika* ‘time’ (if we consider this word a Baltic borrowing) also indicates the neuter gender. The Yatvingian term, in turn, documents a masculine plural formation, cf. Latv. *laiki* pl. ‘times’ (Karulis 1987: 137; Schmalstieg 2015: 338).

FINNO-UGRIC DATA: The lexical material is documented in Western Finnic languages: Fi. *aika* ‘time, date, age’, Est. *aeg* ‘time’, SEst. *aig* ‘id.’, Liv. *āiga* ‘time, weather, measure’, Vot. *aika* ‘time’, Ingr. *aiga*, Ol. *aigu*, Lud. *aig*, Vp. *aig* ‘id.’ (< BFi. **ajka*; cf. EES 2012: 43), as well as in Saami languages: Saa.N *ākke* ‘age, life time’, Saa.Ko, Saa.Kd *a_ikk*, Saa.T *a_ikke* ‘id.’ (< **ājikā*).² Balto-Finnic and Saami words are native compound words including the Finno-Ugric appellative **ikā* ‘age, year’ in the second component. The Finno-Ugric protoform **ikā* has extensive attestation in many Finno-Ugric languages, cf. Fi. *ikā* ‘age, years, lifetime, life’, Est. *iga* (gen. sg. *ea*) ‘lifetime, age’. Liv. *igā* ‘id.’; Saa.N *jākke* ‘year’, Saa.L *jahke* ‘id.’, Saa.Nz *ēkk* ‘id.’, Saa.Kd *ēkk*, *ēikk* ‘year’, Saa.T *jikke* ‘id.’; Mdv.E *ije* ‘year’; Cher. *i, ji* ‘year’; OHung. *é* ‘year, age’, Hung. *év* ‘year’ (Collinder 1977, 99; Rédei 1986–88, 98; Raun 2000: 17). A possible hypothesis about a foreign origin of Fi. *aika* ‘time, date, age’ and Est. *aeg* ‘time’ has no justification, cf. the semantic opposition found in Saami dialects: Saa.N *jākke* ‘year’ vs. *ākke* ‘age, lifetime’, Saa.Kd *ēkk*, *ē_ikk* ‘year’ vs. *a_ikk* ‘age, life time’, Saa.T *jikke* ‘year’ vs. *a_ikke* ‘age, life time’. This opposition is confirmed by a Western Finnic variation with slightly changed semantics: **ikā* ‘age, lifetime’ vs. **ajka* ‘time’, compare Fi. *ikā* ‘age, years, lifetime, life’ vs. *aika* ‘time, date, age’, Est. *iga* ‘age, lifetime’ vs. *aeg* ‘time’.

COMMENTARY: Finno-Ugric borrowings in Yatvingian have been distinguished by Khelimskij (1985: 234–235; 2000: 402–403) and Bednarczuk

² Some researchers (e.g. Rédei 1986–88: 98) consider these Saami words to be Finnish loanwords.

(1992: 106; 1999: 68). The reverse direction of borrowing is also taken into consideration, i.e. Fi. *aika* ‘time, date, age’, Est. *aeg* ‘time’ ← Yatv. *ajki* ‘time’ < PB. **laika-* (Orel, Khelimsij 1987: 123). The latter option is strongly preferred by Zinkevičius (1992: 105), assuming that Finnish words can represent Baltic influence, acquired from the Yatvingian language. In other words, he considers the disappearance of the liquid consonant *l-* as a phenomenon typical of the Yatvingian language. In my opinion, the East Baltic words (Lith. *laikas* m. ‘time’, Latv. *laīks* m. ‘time, weather’) are probably native formations. Western Finnic words (e.g. Fi. *aika* ‘time, date, age’) cannot be considered Baltic borrowings documenting the loss of the initial liquid consonant *l-* as this loss sometimes occurs when unrelated languages come into contact. They are West Finnic (and Saami) derivatives based on an inherited Finno-Ugric root. In this situation, it should be strongly rejected that the Yatvingian *ajki* ‘time’ was borrowed back (i.e. Yatv. *ajki* ‘time’ ← Fi. *aika* ‘time, date, age’, Est. *aeg* ‘time’ ← PB. **laika* ‘time’).

2.3. Yatv. *ałm* ‘apple’.

ATTESTATION: PDN 108 *jabłko* – *ałm*.

BALTIC COGNATES: In other Baltic languages, the native appellative for ‘apple’ is preserved, inherited from the Proto-Indo-European language: OPrus. *woble* ‘apple’, Lith. *obuolys* m. ‘id.’, Latv. *ābuōls* m. ‘id.’ (< PIE. **h₂eb-h₁l-*, **h₂eb-oh₁l-*).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: The Yatvingian noun *ałm* ‘apple’ can neither be compared with the PIE archetype **h₂eb-h₁l-u* n. ‘apple’, nor with the Hittite word *šamalu* n. ‘id.’, nor with the well-known bunch of the Indo-European words denoting ‘apple’, cf. Lat. *mālum* m. ‘apple; any tree-fruit similar to the apple’, Gk. *μῆλον* n. ‘apple; thin-skinned-fruit (of quince, lemon, peach or apricot)’, Alb. *mollë* f. ‘apple; apple tree; cheek’ (< PIE. **meh₂l-*).

FINNO-UGRIC DATA: Hung. (from the eleventh century) *alma* ‘apple’ is not a native word of Finno-Ugric origin. Different terms for ‘apple’ are attested in Finno-Volgaic languages: Fi. *omena* ‘apple’, Kar. dial. *omena* ‘id.’, Ingr. *ommeena* ‘apple, potato’, Vot. *õuna* ‘apple’, Est. *õun*, CEst. *oun* ‘apple, potato’, Liv. *umār* ‘apple’; Mdv.E *umar* ‘apple, fruit, (straw)berry’, Mdv.M *mař* ‘apple, berry’ < FV. **omeņa* (Rédei 1986–88: 718; EES 2012: 628).

COMMENTARY: The Finno-Ugric source of borrowing is doubtful. Khelimskij derives Yatv. *alm* ‘apple’ from Hung. *alma* ‘id.’ (Khelimskij 1985: 234; 2000: 402). There is no doubt that the Hungarian *alma* is not a native word but a Turkish borrowing, cf. Karaimic *alma* ‘apple’ (Baskakow, Szapszał, Zajączkowski 1974: 65), Tat. *alma* ‘apple’, dial. ‘potato’, Ott. *elma* ‘apple’, Chuv. *ulma* ‘id.’ (Sevortyan 1974: 138). The Yatvingian appellative thus represents an evident case of Turkish borrowing (Schmalstieg 2015: 339). It seems that the (Proto-)Hungarian language might as well be a possible intermediary for this loanword, but it is more likely to identify sources of this borrowing in Karaim or Tatar. From the 14th century these peoples were settled in the lands of the Great Duchy of Lithuania, later the Polish–Lithuanian Commonwealth (Bednarczuk 1999: 120–121, 2013: 20; Dini 2014: 522).

2.4. Yatv. *chad* ‘house’.

ATTESTATION: PDN 150 *dom* (‘house’) – *chad*.

BALTIC COMPARANDA: Three different formations are attested in Baltic languages, e.g. OPrus. *buttan* n. ‘house’; Lith. *nāmas* m. ‘residential building’, pl. *namai* ‘house, home, family nest, flat’ (= Latv. *namas*, m. ‘central part of a house, kitchen, smokehouse, annex to the bathhouse’); Latv. *māja* f. ‘house’. None of them is cognate with the Yatvingian form.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Iranian and Slavic forms are relatively close, cf. Av. *kata-* m. ‘storage room, cellar’, Pers. *kat* ‘house, flat’, Yagn. *kat* ‘home’, Yazg. *kūd* ‘house, building’, Oss. (Dig.) *kæt* ‘stable’, Wakhi *kut* ‘roof’ < Iran. **kata-* (Edel’man 2011: 340–345); OCz. *kot* m. ‘hut, stall’, dim. *kotec* m. ‘booth, stall; loft, playpen’, SCr. dial. *kôt* m. ‘sheep farm, poultry cage, pigsty’, dim. *kòtac* m. ‘small farm, lamb stable; poultry cage; pigsty, piglet pen’; ORu. *котыць* m. ‘cage, nest’; OPol. *kocieć*, Pol. *kojec* m. ‘poultry cage; pen in a barn for separated animals’ < PSŁ. **kotъ*, dim. **kotъcbъ*. The Polish word *chata* remains in some secondary relation to the above Iranian-Slavic formations. The phoneme *ch* [x] was originally unknown to Baltic languages, which is why the Yatvingian word *chad* should be considered a relatively late borrowing.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *kota* ‘chum (Saami hut), yurt’, dial. *koti* ‘home, house, flat’; Kar. *koti*, *kodi* ‘house’; Est. *koda* ‘house, building, apartment’; Saa.N *goatte* ‘chum, hut, yurt’; Mdv.E *kudo*, Mdv.M *kus* ‘home; living room’; Cher. *kudo* ‘Cheremissian summer cottage, summer-hut’;

Udm. *kor-ka* ‘home, chamber’, (Kaz.) *kwa-la* ‘Votyak summer-kitchen’; Zyr.S *ker-ka* ‘home’, Zyr.P *ker-ku* ‘home’; Kh.V *kat*, Kh.D *χot*, Kh.Obd *χat* ‘home’; Hung. *ház* ‘house, home; family’ (formerly also ‘room’) < FU. **kota* ‘shelter, kennel, house’, dim. **kotzka* (Collinder 1977: 142; Rédei 1986–88: 190; EES 2012: 168). Finno-Ugric words are usually considered Iranian borrowings (Collinder 1977: 142; Holopainen 2019: 126–127), but the reverse direction of borrowing is more acceptable for a number of reasons. Firstly, the distribution of the reconstructed Indo-European word is limited to two groups only (Iranian and Slavic). Secondly, there is no trace of the analyzed word in the oldest Indo-European languages (i.e. in Hittite, Luwian, Greek and Vedic), as well as in the West Indo-European languages. Thirdly, both the Iranians and the Slavs were in a strong language contact with the Uralic people in historical and prehistorical times. Fourthly, the Slavic languages demonstrate two different variants: **kotъ*, dim. **kotъcbъ* and **χata*, **χatъ* (see below). Both these variants seem to be foreign loanwords taken from two different sources. Fifthly, the Finno-Ugric languages demonstrate one uniform prototype (FU. **kota*), as well as a regular continuation, rich attestation and a broad distribution.

COMMENTARY: A direct West Finnish borrowing in Yatvingian seems rather doubtful. Khelimskij assumes borrowing from the Proto-Hungarian language **χād* ‘home’, from which Hungarian *ház* ‘id.’, stressing that Finno-Ugric words are considered ancient Iranian borrowings (Khelimskij 1985: 234; 2000: 402). This word could have found its way to the Yatvingian language through Hungarian (Orel, Khelimskij 1987: 124). It would be much easier to accept Zinkevičius’s hypothesis about borrowing from Pol. *chata* ‘country house; a simple structure, usually wooden’ (Zinkevičius 1992: 109; Schmalstieg 2015: 341). The Polish word, attested since the 17th century, is, however, a probable East Slavonic loan, cf. Ukr. *xáma* f. ‘cottage, house, flat’, Bel. *xáma*, *xámka* f. ‘id.’, Ru. *xáma* f. ‘peasant house in Ukraine and southern Russia’ (Sławski 1952–56: 61–62; Boryś 2005: 57). It can be suggested that the Yatvingian term *chad* was borrowed from some Slavic source. In Slavic languages we also find the former *i*-stem formation, which fits Yatv. *chad* very well, e.g. Morav. *chať* f. ‘tiny house’, Pol. dial. (from Wielkopolska) *chać* f. ‘chata, buda’ (Sławski 1952–56: 61). Researchers most often point to Iranian languages as the final source of borrowing. The anlaut *ch-* [x] in Slavic languages seems to indicate an unknown intermediary.

2.5. Yatv. *dumo* ‘dark’.

ATTESTATION: PDN 134 *ciemno* (‘dark’) – *dumo*.

BALTIC COGNATES: Lith. *dūmas* adj. ‘smoke-colored (of ox or cow); dark as smoke’, Latv. *dūms* adj. ‘dark red, dark gray’ (Zinkevičius 1985: 71–72, 1992: 110). The derivational base is the noun meaning ‘smoke’, cf. OPrus. (EV 39) *dumis* m. ‘smoke’ (gl. *Rouch*), OLith. *dūmas* m. ‘smoke’, Lith. *dūmai* m. pl. ‘smoke’, Latv. *dūmi* m. pl. ‘id.’. An alternative relation of the Yatvingian word with Latv. *tūmsa* f. ‘darkness’, *tūmss*, dial. *tūmšs* adj. ‘dark’, *tumst* ‘to get dark’, Lith. *témti* ‘to grow dark, to darken’ (Smoczyński 2018: 1469) can additionally be taken into account, though such a hypothesis seems hardly acceptable for phonological reasons (e.g. Yatv. *d-* does not normally correspond to Latv. *t-*).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: The above Baltic words clearly derive from PIE. **d^huh₂mós* m. ‘smoke’, adj. ‘dark as smoke, smoke-colored, smoky’, cf. OInd. *dhūmāḥ* m. ‘smoke’, Lat. *fūmus* m. ‘smoke, vapor’, OHG. *toum* m. ‘steam, vapor, fume, smell’, Gr. *θυμός* m. ‘breath, fume, life force’ ← PIE. **d^heu_h₂-* ‘to smoke, burn incense, breathe, give off a fragrance’ (Pokorny 1959: 261–263; Rix 2001: 149–150; Smoczyński 2018: 262).

FINNO-UGRIC DATA: Khelimskij only provides the Finnish word-formation nest: Fi. *tumma*, dial. *tymmä* adj. ‘dark’, *tumea* ‘dark, cloudy’, *tummentaa* ‘darken’. He also indicates that the distribution of related words is limited only to West Finnic languages (Khelimskij 1985: 235, 2000: 403; Orel, Khelimskij 1987: 124). In this situation, the Finnish words seem to be borrowed from a Baltic source (e.g. Latv. *tūmss* adj. ‘dark’, *tūmsa* f. ‘darkness’), which is postulated by Khelimskij himself.

COMMENTARY: The Yatvingian word *dumo* ‘dark’ represents a doubtful Finno-Ugric loanword, because it has exact cognates not only in Baltic, but also in other Indo-European languages.

2.6. Yatv. *fała* ‘meat’.

ATTESTATION: PDN 146 *mięso* (‘meat’) – *fała*.

BALTIC COMPARANDA: No exact cognates. A common origin of Latv. *gaļa* f. ‘meat’ (Zinkevičius 1992: 110) seems doubtful. The Latvian phoneme *g-* is not congruent with the consonant *f-* of the Yatvingian word. Words attested in other Baltic languages (OPrus. *menso* f. ‘meat’, Lith. *mėsà*, dial. *mėsà* f. ‘meat’) have the Indo-European origin.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: According to W. Schmalstieg (2015: 343), the word is etymologically vague (“The word is very unclear”). Yatv. *fala* f. ‘meat’ has no cognates in other Indo-European languages.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *pala* ‘bite, piece, crumb’, Est. *pala* ‘id.’, Liv. *palā* ‘section, piece, part’; Saa.N *buola* ‘small bite; piece, frustulum’; Mdv.E *pal* ‘bite, piece of bread or meat’, Mdv.M *pal* ‘meat’; Cher. *pul-tâš* ‘piece of (bread or meat)’; Kh.D *pül-* ‘to swallow’, *pül* ‘piece, bite, sip’, Kh.V *pulj* – ‘to lap, taste’, *pul* ‘piece, bite’, Kh.Obd *pulot* – ‘eat greedily’, *pul* ‘bite, piece’; Vog.S *pōl*, Vog.N, Vog.E *pül*, Vog.W *pulō* ‘piece, bite’; Hung. *fal-* ‘to eat greedily, to devour’, *falat* ‘mouthful, bite’ (< FU. **pala* ‘a bite; to eat’). Finno-Ugric words have evident Uralic provenance, with the Samoyedic languages documenting both the verbal sense ‘to eat, to swallow’ and the nominal meaning ‘mouthful’, cf. Nen. *pāle* ‘to devour, to swallow’; Slk.T *poli-* ‘to swallow’, Slk.Ty *pol-* ‘to devour’; Koib. *ноолдола* ‘sip’.

COMMENTARY: The Yatvingian word can represent a Finno-Ugric substrate loan. A similar meaning (‘meat’) is only attested in the Mordvin language: Mdv.M *pal* ‘meat’ vs. Mdv.E *pal* ‘bite, piece of bread or meat’. Khelims kij suggests that the Yatvingian word reveals Hungarian phonetics (through the change of **p* > *f*) and the Mordvinian semantics (Khelims kij 1985: 234, 2000: 402). He also admits the possibility that Hungarian had the noun **fala* with the specific meaning ‘meat’, which was early eliminated due to a collision with the synonymous Hungarian word *hús* ‘meat’ of unclear origin (Orel, Khelims kij 1987: 125).

2.7. OPrus. *gentars* ‘amber’

ATTESTATION: OPrus. *gentars* ‘amber, gl. Bernstein’ (Mažiulis 1988: 352).

BALTIC COGNATES: Lith. *giñtaras*, m. ‘amber’, Žem. *gintars* m. ‘id.’; Latv. *dziñtars* dial. *zītars* m. ‘id.’; Cur. *dziñtars*, m. ‘id.’ (Fraenkel 1962: 152).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Baltic words meaning ‘amber’ remain etymologically unclear (Sabaliauskas 1993: 46; Smoczyński 2018: 180). Comparing them with Slavic terms such as Pol. *jantar* m. ‘amber’, Ru. *янтарь* m. ‘id.’ is impossible from the phonetic point of view (Mažiulis 1988: 353).

FINNO-UGRIC DATA: There are few possible references in the Finno-Ugric languages, cf. Hung. *gyanta* ‘resin; rosin’, dial. *gyantar* ‘amber’; Cher. *jamdar* ‘glass’, adj. ‘clear, transparent, glass’, see also Chuv. *jandar* ‘a

glass vessel, a cup' (Bednarczuk 1976: 47, 1999: 95). The above Finno-Ugric words are probably old borrowings from an Iranian source, cf. Av. *yama-*, *yāma-* m. 'glass; glass vessel', Pahlavi *jām* 'glass', Pers. *jām* 'glass, glassware' < Iran. **yāma-* 'glass' (Horn 1893: 92; Bartholomae 1904: 1264, 1286), from where the derivative **yāma-tāra-* 'something similar to glass; transparent stone', secondarily 'amber'.

COMMENTARY: This is a case of an uncertain Finno-Ugric loanword, which has been postulated by some researchers (Bednarczuk 1976: 47–48, 1977: 101, 1999: 95–96; 2016: 86; Mańczak 2008: 150), while strongly criticized by others (Junttila 2015: 22; Holst 2015: 165). In the literature on the subject, it is emphasized that the source of borrowing could not be West Finnic languages that use different and innovative terminology (Witczak 2019: 50), e.g. Fi. *meripihka* 'amber' (literally 'sea resin', cf. Fi. *pihka* 'tar, resin' < FU. **piška* 'resin'; Rédei 1986–88: 385–386), Est. *merevaik* 'amber' (literally 'sea resin'), Est. *pihkakivi* 'amber' (literally 'resin stone', cf. Est. *pihk* 'resin'; Est. *kivi* 'stone' < FU. **kiwi* 'stone'; Rédei 1986–88: 163–164).

2.8. OPrus. *jūrī* 'sea'

ATTESTATION: OPrus. (EV 66) *luriay* [= Iuriay] gl. *Mer* 'sea'; C III 107 *en iūrin* 'in the sea'; C III 119 *en vrminan iūrin* 'in the Red Sea' (Trautmann 1910: 373; Mažiulis 1993: 54).

BALTIC COGNATES: Lith. *jūra* f. 'sea' (Pl. *jūros*), also *jūrė*, *jūria* f. 'id.'; Latv. *jūra*, also *jūra* f. 'sea, great lake' (Smoczyński 2018: 239–240). See also Lith. *jāura* f. 'swamp, deep water, whirlpool', also 'podzol soil, wet, heavy, infertile soil; clay admixed soil', *jāuras* m. 'marsh, deep water, whirlpool', *jaurūs* adj. 'slushy'.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Difficult to propose and accept. Suggested relationship with IE. **ūr-* (cf. ON. *úr* 'drizzle', Lat. *ūrīna* f. 'urine', *urium* n. 'kind of river mud')³ requires interpreting the initial *j-* sound in terms of prothesis, which, in the case of the Baltic languages, is not a common phenomenon. In addition, the basic sense 'sea, lake' is not available elsewhere.

³ The Indo-European material is extremely uncertain. It is also emphasized that the root **ur-* 'water' seems to be of foreign origin. It occurs, among others, in Basque and Northeast Caucasian, cf. Basque *ur* 'water'; Udi *orein* 'source', Avar *or* 'river', Lak *bj-ar* 'lake' (Bouda 1950: 665).

FINNO-UGRIC AND URALIC DATA: Fi. *järvi* (gen. *järven*) ‘lake’; Est. *järv* (gen. *järve*) ‘inland lake, standing water’; Liv. *jōra*, *jāra* ‘inland lake’, SLiv. *jāru* ‘lake’; Saa.N *jaw're* ‘lake’, Saa.L *jau'rē* ‘lake (especially inland lake)’, Saa. Ko, Saa.T *jäivre*, Saa.Kd *jaivr*, Saa.Nz *javr* ‘id.’; Mdv.E *ērke*, Mdv.M *är'kä*, dial. (Penza) *jär'kä* ‘lake, pond’; Cher. *jär*, *jer* ‘sea’ < FV. **jārwā* ‘lake / See, Binnensee’ (Rédei 1986–88: 633; EES 2012: 105). Finno-Volgaic words are cognate with Ur. **jurma* ‘deep water (in a river or lake)’ (Rédei 1986–88: 105), see Fi. dial. *jurmu* ‘a deep place in a lake or river’; Saa.N *jor'bme* ‘a deep place in the river, bathing place’, Saa.L *jārme* ‘a deep place in the river or stream’; Zyr. *jir* ‘a deep place in a river or lake’; Nen. *jor* ‘depth’, *joře* ‘deep (of water, snow)’; En. *jođe*, *jore* ‘deep, thick’; Ngan. *juraga* ‘deep’; Mat. *čūra* ‘id.’.

COMMENTARY: The Old Prussian word in question represents the Finno-Ugric loanword of substrate origin (Bednarczuk 1977: 101, 2016: 86). The Samoyedic cognates of the Finno-Volgaic terms for ‘lake, pond’ clearly demonstrate that the opposite direction of borrowing should be completely rejected (Jakob 2024: 87).

2.9. OPrus. *juwis* ‘common yew, *Taxus baccata* L.’

ATTESTATION: OPrus. (EV 599) *Juwis* – *Jwenbom* [= Germ. *Eibenbaum*] (Mažiulis 1993: 58); cf. also the Old Prussian place name *Iwegarge*, *Iwogarge* 1331, glossed as “huwinboum” [= ‘yew-tree’] (Gerullis 1922: 50; Mažiulis 1993: 51).

BALTIC PARALLELS: Latv. *īve* f. ‘yew’ (as if borrowed from MLG. *iwe* f. ‘yew’).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Baltic words are usually considered to be borrowings from some Germanic source, cf. MLG. *iwe* ‘yew’, MHG. *iwe* ‘id.’ (Trautmann 1910: 349; Smoczyński 1989: 22; 2000: 186). Indo-Europeanists often reconstruct the archetype **iṷos* (or **eiṷos*) f./m. ‘common yew, *Taxus baccata* L.’, which lacks a clear structure and motivation (Pokorny 1959: 297; Blažek 2001: 39–40). The term for ‘yew’ is widespread in Germanic and Celtic languages, cf. ON. *ýr* m. ‘yew’; OE. *éow*, *íw* m. ‘yew’, E. *yew* ‘id.’; MDu. *ijf* m. ‘yew’; OHG. *iwa* f. ‘yew’, MHG. *iwe* f. ‘id.’, Germ. *Eibe* f. ‘id.’ < PGmc. **iṷaz* (Kroonen 2013: 271); OIr. *éo* m. ‘yew’, MWel. *yw*, *ywen* ‘yew; yew wood’, OCorn. *hiuin* ‘yew’ (gl. *taxus*), MBret. *ivin* ‘yew’, Bret. *iwin* ‘id.’, OFr. *if* ‘yew’ (< PC. **iṷos* ‘yew’; Matasović 2009: 173). Further Indo-European cognates are uncertain (Smoczyński 2018: 417). The reference to various deciduous trees,

such as bird cherry, willow, rowan, and even to the grapevine is not compelling, e.g. Lith. *ievà*, dial. *jievà* f. ‘bird cherry, *Padus avium* Mill., syn. *Prunus padus* L.’, Latv. *iēva* f. ‘id.’; SCr. *īva* f. ‘willow, *Salix*’, Cz. *jíva* f. ‘willow, *Salix*’, Pol. *iwa* f. ‘a species of willow, *Salix caprea* L.’, Russ. *uša* f. ‘willow’; Gr. Ion. *οἴη, ὄη*, Att. *ῥα* f. ‘service tree, sorb tree, *Sorbus domestica* L.’ (< **oiuā*); Alb. *vadhë / vodhë* f. ‘rowan, mountain ash, *Sorbus*’; Lat. *ūva* f. ‘vine; grape’ (< **oiuā*). All kinds of conifers, such as pines, firs, spruces, yews and junipers, can be easily distinguished from deciduous trees. The prehistoric identification of conifers with deciduous trees seems hardly possible.

FINNO-UGRIC AND URALIC DATA: Kh. *juγ, juχ* ‘tree, timber / Baum, Holz’; Vog. *jīw, jiw, jūw* ‘id.’ < FU. **juw3* ‘tree (coniferous); timber’ < Ur. **juw3* ‘Scots pine, *Pinus sylvestris* L.’ (Rédei 1986–88: 107). Further cognates are richly attested in Samoyedic languages, cf. *je?* ‘pine’; Slk.T *tjō*, also *tjōöl-pu* ‘pine’, Slk.Tur *sō* ‘id.’, Slk.Nar *čwé*, Slk.MOb *kye* ‘pine’; Kam. *dūu, d’ō* ‘spruce, pine’; Koib. *džä* ‘spruce’; Mat. *tčia* ‘spruce’; Tg. *džä* ‘spruce’ (Rédei 1986–88: 107). It seems that the above words are related to other Finno-Ugric terms meaning ‘coniferous forest’, e.g. Udm.S *jag*, Udm.K *lag* ‘coniferous forest’, Udm.G *jag* ‘spruce growing on sandy soil’; Zyr. *jag* ‘pine forest’, dial. ‘cemetery, burial place’; Kh.V *jaγəm* ‘heath (on sandy soil)’, Kh.D *jaχəm* ‘heath covered with pine forest’, Kh.Obd *jaχəm* ‘pines covered with reindeer moss’ < FU. **jakk3* ‘pine forest, spruce forest / Kiefernwald, Fichtenwald’ (Rédei 1986–88: 88), see also Cher. *jäktä, jakte* ‘spruce’ (from where vigil *jaχtā* ‘pine, *Pinus sylvestris* L.’). It cannot be ruled out that the FU. **jakk3* was created as a result of simplification of the Finno-Ugric proto-form **juwakk3* ‘conifer, especially pine’, cf. Fi. *juko* ‘yew’, *juko-puu* ‘yew-tree’, Liv. *jougūz* ‘yew’, Est. *juga, juga-puu*, dial. *juha, juha-puu* ‘common yew, *Taxus baccata* L.’ (Campbell 1990: 169).

COMMENTARY: The word Old Prussian *juwis* ‘common yew, *Taxus baccata* L.’ has not yet been seen as a possible Finno-Ugric loanword. What is noteworthy, however, is the phonological and somewhat semantic relationship between OPrus. *juwis* and Ur. **juw3* ‘conifer, esp. pine’. The Uralic word left some traces in West Finnic languages (including Finnish and Estonian) with the meaning of ‘yew’. This is why it cannot be ruled out that the Uralic term **juw3* assumed the specific meaning ‘common yew, *Taxus baccata* L.’ in an unknown Finno-Ugric substrate. The yew was exceptionally valuable and desirable, but at the same time a rarely encountered conifer in northeastern Europe.

2.10. OPrus. *kadegis* ‘juniper’.

ATTESTATION: OPrus. (EV 608) *Kadegis* – *Eynholcz* [= Germ. *Wacholder*] (Mažiulis 1993: 65–67).

BALTIC COGNATES: Lith. *kadagys*, dial. *kadugys*, *kaduogys* m. ‘juniper, *Iuniperus communis* L.’; Latv. *kadiķis*, dial. *kadēgs*, *kadags* m. ‘id.’ (Blažek 2001: 40).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: “Without good etymology” (Smoczyński 2018: 242). Comparison of the Baltic words with Gaulish *pados* ‘coniferous tree, pine / picea’ (Witczak 1999: 171) is phonologically and semantically possible, but the lack of motivation and lack of other Celtic and Indo-European cognates makes this conjecture quite poorly justified. Pol. dial. (North-East) *kaduk* m. ‘juniper’, Germ. dial. (Prussian) *Kaddig* are borrowings from a Baltic source (Liaučute 1982: 78). Latv. *kadiķis*, dial. *kadiģis* ‘juniper’ was borrowed back from German (← MLG. *kadik* or Germ. *Kaddig* ‘juniper’).

FINNO-UGRIC AND URALIC DATA: Numerous words resembling the Baltic terms meaning ‘juniper, *Iuniperus communis* L.’ appear in Western Finnic languages: Fi. *kataja*, dial. *katava*, *kataa* ‘juniper, *Iuniperus*’, Lud. *kadai*, Ol. *kadai*, Ingr. *kattaa* ‘id.’, Est. *kadak*, *kadakas* (gen. sg. *kadaka*) ‘juniper’, Võro *katai*, Liv. *kadāg*, *gadāg*, Vot. *katagō* (gen. *kataga*), Vp. *ka-dag* ‘id.’ (< BFi. **kataja* ‘juniper’). In other Finno-Ugric languages there are only complex forms with very similar semantics: Saa.N *gās’kās* ‘juniper’, Saa.S *gās’jēsē* ‘id.’, Saa.Kd, Saa.Nz *kəs-kas* ‘id.’, Saa.L *kas-kas* ‘juniper bush’; Cher. *lūme-kož* ‘juniper’; Zyr. *kač-pomel’* ‘small juniper tree’, (cf. Zyr. *pomel’* ‘young tree, shrub’); Vog.E *kās-pjiw*, Vog.W *kašā-pjiw* ‘id.’ (< FU. **kächz*: *kächä-jä* ‘juniper / Wacholder’; Rédei 1986–88: 133), they are motivated – as one might think – by the native term denoting the resin, cf. Mdv.M *käšä* ‘resin, tar’, Mdv.E *kekše* ‘resin’, Cher. *kiš* ‘resin’ (< FU. **käčä*). Karoly Rédei wrongly separates these two groups of words and alternatively combines Western Finnic juniper names with Saami-Vogul terms meaning coniferous tree or parts of it, which derive from FU. **koča* ‘species of coniferous trees / eine Art Nadelbaum’ (Rédei 1986–88: 165), see Saa.N *goac’ce* ‘pine needles’, Saa.Kd, Saa.Nz. *kuo_hhcev* ‘coniferous branch’, Saa.L *kāhttsē* ‘needles (coniferous)’; Vog.E *koš* ‘large coniferous tree’, Vog.W *koos-pəjuw* ‘wood (coniferous)’. What seems more likely from both the phonological (the root vowel: **a*) and semantic point of view (the juniper is a resinous

tree) is the relationship between the Western Finnic word **kata-ŋa* ‘juniper’ and the Finnish dialectal appellative *kata* ‘dry, resinous pine / trockene, harzige Kiefer’, *tervas-kata* ‘resinous tarry-pine / teerige Kiefer’ (< Ur. **kača* ‘resin’), see Saa.N *gačče*, *gac’ce* ‘resin’, Saa.L *kassē* ‘hard, partly molten resin’, Saa.T *kāššē*, Saa.Kd *kāššē*^E, Saa.Sko, Saa.Nz *kāššē*^E ‘ear wax; wood resin’; Nen. *χāde?* ‘resin, tar’, dial. *kātāes* ‘resin (larch resin)’; En. *kāde* ‘resin’ (Rédei 1986–88: 112). In other words, the Western Finnic term for ‘juniper’ has very good motivation and indisputable Uralic origin (BFi. **kata-ŋa* ‘juniper’ ← BFi. **kata* ‘resin tree; resin’ < Ur. **kača* ‘resin’).

COMMENTARY: A Finno-Ugric loanword in Baltic with a rather ancient (at least medieval) chronology. Numerous foreign and Polish scholars supported the Western Finnic etymology of the Baltic words (Diefenbach 1880: 225, 230; Setälä 1909: 126–128; Mikkola 1932: 442–443; Zeps 1962: 116–117; Kolbuszewski 1973: 150; Bednarczuk 1976: 48, 1993: 104; Rédei 1986–88: 165; Smoczyński 2000: 36–40; Blažek 2001: 40; Szcześniak 2014: 89–99; Wojan 2014: 123–124; Smoczyński 2018: 462). The reverse direction of influence, assumed, among others, by Donner (1884), Thomsen (1890: 116) and Collinder (1977: 95), seems unbelievable due to the Uralic motivation and etymology of the Western Finnic name of the juniper.

2.11. OPrus. *kaywe* ‘mare’.

ATTESTATION: OPrus. (EV 433) *Kaywe* – *Kobele* (Mažiulis 1993: 81–83).

BALTIC EQUIVALENTS: Lith. dial. (north) *kévė* f. ‘thin, weak, bad mare or cow’ and Latv. *ķēve* f. ‘mare, nag, jade’ (in a pejorative sense), also *kaive* f. ‘horse, mare’. Lith. *kėvinas*, *kėvinas* m. ‘miserable horse, nag, jade’ is secondary, as it is a derivative formed from the feminine *kévė* by means of the productive suffix *-inas*, identifying males.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: No reference.

FINNO-UGRIC AND URALIC DATA: Finno-Ugric material is limited only to Livonian and Saami forms: Liv. *kēu*, *kēv*, *keev* ‘mare’; Saa.Ko *giev-bielle* ‘female reindeer’, Saa.T *kiev* ‘female reindeer’, Saa.I *kieu^v* ‘female reindeer’, Saa.S *kiäka* ‘female reindeer / rangifer femina’, Saa.Kd *kieu^v*^(a), Saa.Nz *kieu^{vva}* ‘female wild reindeer’ < BF. **kēwe* ‘female animal’ (Rédei 1986–88: 152). The Finno-Ugric character of Livonian and Saami forms cannot be questioned, as the ancient status of the lexeme is con-

firmed by ample Samoyedic data, cf. Nen. *šibekü* ‘bird’s mother’; Slk.T *šyyma*, Slk.Ke *syywa*, Slk.Nar *šöwa* ‘female capercaillie’; Kam. *šejmuu*, *šejma* ‘mare’; Koib. *sjuima* ‘mare’, Mat. *keibe* ‘id.’; Tg. *kéibe* ‘id.’ < Ur. **käöwä* ‘female animal, esp. mare’ (Toivonen 1929: 144; Collinder 1977: 44; Rédei 1986–88: 152).

COMMENTARY: The lexical material of the Baltic languages contains multiple Finno-Ugric borrowings of different chronology. The older loan shows diphthong (OPrus. *kaywe*, Latv. *kaive*) and represents an evident lexical trace of an unknown Finno-Ugric substrate, while the younger documents vocalization [e:]. I can agree with the opinion of Junttila (2015: 24) that the Latv. *kēve* f. ‘mare, nag, jade’ and Lith. dial. *kėvé* f. ‘thin, weak, bad mare or cow’ are relatively late borrowings from the Livonian source, cf. Liv. *kēv*, *keev* ‘mare’ (Toivonen 1929: 144; Bednarczuk 1977: 101, 2016: 86). It is absolutely impossible to derive the indicated diphthongic forms from the Livonian source.⁴

2.12. OPrus. *kērdan* ‘time’.

ATTESTATION: OPrus. (C III 99) *en kērdan* ‘currently / zur Zeit’; (C III 88, III 97) *prei swaian kērdan* ‘in his time / zu seiner Zeit’; (C III 111) *enstan kērdan* ‘zu der Zeit’ (Mažiulis 1993: 163).

BALTIC COGNATES: In other Baltic languages, we encounter completely different appellatives, cf. Yatv. *ajki* (plurale tantum?) ‘time’ (see No. 2); Lith. *laikas* m. ‘time’; Latv. *laiks* m. ‘time, date, weather’.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: In Slavic languages, the word **čerda* f. has two meanings: (1) ‘order, series, variability, sequence’; (2) ‘a herd of domestic animals, especially cattle, sheep’ (Ślawski 1976: 150–151). Indo-European cognates above all confirm the second meaning, cf. Goth. *hairda* f. ‘flock, herd’, *hairdeis* m. ‘shepherd’, Germ. *Herde* f. ‘flock, herd; cluster, mass, crowd’, Lith. *keřdžius* m. ‘senior shepherd’ (cf., however, OHG *herta* ‘change, order’) – for a discussion of further Germanic and Indo-European cognates, see Rychło (2013). Smoczyński (2018: 527) rightly separates the Old Prussian appellative *kērdan* obl. sg. ‘time’ from the Lithuanian agent noun denoting ‘shepherd’ and expresses reasonable doubt whether the Old Prussian form should be

⁴ Euler (1985: 88) assumes that the source of the forms with diphthongs was the nowhere witnessed Lithuanian dialectal form ***kėvė*.

derived from the Proto-Indo-European archetype **kerd^h-eh₂* (f.) ‘herd, flock’.

FINNO-UGRIC DATA: Saa.N *goérde* ‘time; layer (clothing, thread); bunch; order, succession / time, layer, tuft, round’; Fi. *kerta* ‘once, order, set, jar, layer’ (see *kerran* adv. ‘once’, *kaksi kertaa* ‘twice’, *kolme kertaa* ‘three times’); Est. *kord*, *kõrd* ‘order, sequence, layer, floor’, SEst. *kõrd*, CEst. *kerd* ‘id.’; Mdv. *kirda* ‘time’; Cher. *kerδa* ‘time’ in common phrases of the type *pülä-yerδa* ‘long ago / vor Ziemlich langer Zeit’, *šukerδa* ‘long ago / schon längst, vorlängst’ (< FV. **kertä* ‘order, layer, sequence, time / Reihe, Schicht, Ordnung, Mal, Zeit’) (Rédei 1986–88: 659; EES 2012: 178). It seems that the Finno-Volgaic archetype **kertä* is an irregular transformation of the former FU. **kentä* ‘czas / Zeit’, cf. Zyr. *kad* ‘czas’, Zyr.P *sj kadę* ‘at this time / zu der Zeit’, Zyr.S *kežan-kad* ‘sowing time’ (cf. Zyr. *kež-* ‘to sow’); OHung. *kedig*, Hung. dial. *ekkédig* ‘so far’ < Proto-Hungarian **kéd-* ‘time’ < **kent3* ‘time / Zeit’ (Rédei 1986–88: 146).

COMMENTARY: Rédei (1986–88: 659) derives Finno-Volgaic words from a Baltic source, specifically Old Prussian. The wide distribution of the words in Finno-Ugric (from Saami to Finnish, Estonian, Mordvinian to Mari) seems to point to a different direction of borrowing. The lack of native motivation of the Old Prussian appellative also indicates its foreign origin. Slavic mediation (due to the semantics of the Old Prussian word) seems unlikely. In my opinion, OPrus. *kērdan* represents a prehistoric borrowing from an unknown Finno-Ugric substrate.

2.13. Yatv. *łausa* ‘will’.

ATTESTATION: PDN 32 *wola* (‘will’) – *łausa*.

BALTIC EQUIVALENTS: In East Baltic languages (and also in Slavic ones) we have adduced different forms: Lith. *valià* f. ‘will, the pursuit of something; free choice; power, strength, freedom’, Latv. *vaļa* f. ‘will, strength, order’, PSl. **volja* f. ‘will, desire’ (Zinkevičius 1985: 75, 1992: 114; Smoczyński 2018: 1597). Karulis (1987: 137) juxtaposes the Yatvingian word *łausa* with the Latv. *ļauja* f. ‘permission’ (cf. Latv. *ļaut* ‘to allow’), which is semantically close to the concept of ‘will’ (Schmalstieg 2015: 347).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: The Yatvingian word is considered etymologically vague (Zinkevičius 1985: 75, 1992: 114). Some scholars assume borrowings from Germanic **lausaz* adj. ‘free’ (Orel, Khelimskij

1987: 125) or from the Gothic *laus* adj. ‘empty, void, devoid’ (Orel 1986: 270; Regan 1974: 73), which seems semantically justified. Theoretically, it cannot be ruled out that the Yatvingian word *laus* ‘will’ (originally ‘freedom’) is cognate with the Germanic adjective.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *lausua* ‘to say, express, pronounce, recite’, *lausia* ‘swear, talk’, Est. *lausuda* ‘speak, say, swear, beg’, *laus* ‘ordering, spell, charm’, Vot. *lausua* ‘to speak, say’, Kar. *lausuo* ‘to say, to charm’ (Khelinskij 1985: 235, 2000: 403). These forms are semantically very distant from the Yatvingian appellative. On the other hand, Western-Finnic adjectives (cf. Fi. *lausas*, *laus* adj. ‘impermanent, fragile, weak, soft, delicate’, Est. *laus* adj. ‘sincere, free, clear, overt’) are considered to be Proto-Germanic loanwords (cf. Khelinskij 1987: 125; EES 2012: 231).

COMMENTARY: A doubtful Finno-Ugric loanword. Relationship between Yatv. *laus* ‘will’ and Est. *laus* ‘ordering, spell, charm’ seems superficial and illusory.

2.14. Yatv. *ławe* ‘boat’.

ATTESTATION: PDN 96 *lodź* (‘boat’) – *ławe*.

BALTIC COGNATES: Lith. *laivė*, dial. *laivė* f. ‘boat’, *laivas*, dial. *laivas* m. ‘boat, ship’, Latv. *laiva* f. ‘boat, ship’; Latg. *lāiva* f. ‘boat’.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Without native etymology. ORu. *лоўва* f., Ru. *лоўва*, *лаўба* f. ‘big two-masted boat’, Bel. *лаўба* f. ‘id.’, Ukr. *лаўба* f. ‘id.’ and Pol. *tajba* f. ‘a kind of big boat; poor, old ship’ are also borrowings from a Finno-Ugric source (Bańkowski 2000: 84).

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *laiva* ‘ship, steamer’; Kar. *laiva* ‘ship’, Ingr. *laiva* id.’; Liv. *lōja* ‘boat’; Est. *laev* ‘ship, big boat’, SEst. *laiv*, CEst. *laiva* ‘id.’; Võro *laiv*; Vot. *laivō* ‘ship, boat’, Vp. *laiva* ‘ship, vessel, (poor) boat’; Saa.S *lai’va* ‘boat’; Mdv.E *luv* ‘manger, crib’ < FU. **lajwa* ‘boat, canoe’ (Rédei 1986–88: 682–683; EES 2012: 220). The Finno-Ugric word is widely regarded as a Norse borrowing (cf. EES 2012: 220), see ON. *fley* n. ‘ship’, Norw. *fløy* ‘id.’, Far. *floy* ‘vessel, ship’ < PGmc. (North) **flauja-* ‘ship’ (Kroonen 2013: 145), see also OE. *floege* ‘small ship / navicula’ (Nordic borrowing).

COMMENTARY: Zinkevičius (1985: 75, 1992: 114) rightly assumes a Finno-Ugric borrowing both for the Yatvingian word and for Eastern Baltic terms (“it may be a Finnish loanword”). Similar conclusions are drawn

by some researchers with respect to the Lithuanian language (e.g. Fraenkel 1962: 335; Smoczyński 2018: 660). Junttila (2015: 24) also indicates a West Finnic borrowing, but due to the Lithuanian circumflex accentuation, he suggests its late and secondary origin (via the Latvian language). It should be noted, however, that Mikalojus Daukša (died in 1613) wrote the Old Lithuanian form *láiwe* with an acute (Fraenkel 1962: 335). Lithuanian dialects also show the expected acute intonation (dial. *láiwas* m. ‘boat, ship’, *láivé* f. ‘boat’; Kruopas 1966: 73, 74; Kurschat 1970: 1277; Bańkowski 2000: 84), which agrees with the Latvian accent. Literary forms with the circumflex probably come from a peripheral dialect, which has a different accent system. In this situation, all the Baltic appellatives (including the Yatvingian term) can successfully represent a prehistoric borrowing from some Finno-Ugric substrate.

2.15. OPrus. *malko* f. ‘timber, wood’.

ATTESTATION: OPrus. (GrG 18) *Malko*, gl. Holtz [= Holz] ‘timber’, *Malcko* ‘id.’ (GrC), *nalko* gl. *holtz* (GrA 43); *Nalco* (should be: *Malco*) gl. lignum ‘timber, wood’ (GrF 43) (Mažiulis 1996: 105–106).

BALTIC COGNATES: The Old Prussian word has exact cognates in East Baltic languages, cf. Lith. *málka* f. ‘firewood, logs; chopped wood stacked in layers, also a pile (of manure, soil, potatoes); group’, *málkos* f. Pl. ‘firewood’; Latv. *málka* f. ‘firewood, splinter’.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: According to Wojciech Smoczyński (2018: 746), the origin of the Lithuanian word is unclear (“Etymology uncertain”). For semantic reasons, it is not convincing to compare the word with PSl. **molka* f. ‘swamp, marsh’, cf. SCr. *mlàka* f. ‘marsh, wetland, boggy ground’, Bel. *мóлока* f. ‘boggy place in the meadow; wetland, quagmire, Pol. *pomłoka* f. ‘fog, rain cloud’. The Baltic and Slavic words do not have any obvious parallels within other Indo-European languages.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *malka* ‘strip of wood, wooden slat, timber’; Est. *malk* (gen. sg. *malga*) ‘stick, rod, pole’, Liv. *málka* ‘log, pole’, Vot. *malkka* ‘roof timber, pile timber’; Saa.N *mal’ga* ‘young pine-tree with a deal of sapwood’; Kh. *māyli* ‘common willow, *Salix alba* L. / Silberweide’, dial. *māxtə*, *mōχaa* ‘id.’; Hung. dial. *malágy* ‘broad-leaved willow flourishing in early August, fit for basketing / eine breitblättrige, Anfang August blühende Weidenart, zum Korbflechten sehr geeignet’, dial. *malát*,

molád ‘bushy place consisting of willows and shrubs / von Weiden, Sträuchern bestandener, buschiger Ort’, also ‘shrubs growing after a flood from muddy ground’, dial. *malász* ‘all kinds of weeds washed ashore or floating on the water surface’ < Ugric **malkz* ‘a species of willow / eine Weidenart’ (Rédei 1986–88: 866) < FU. **malka* ‘a species of willow’, secondarily ‘willow rod’, later ‘rod, stick, slat’.

COMMENTARY: In the literature on the subject, it is generally believed that Western Finnic (and Saami) forms were borrowed from a Baltic source (Donner 1984: 267; Raun 2000: 88; EES 2012: 274; Junttila 2012: 284). Karoly Rédei, the author of the Uralic etymological dictionary (*Uralisches etymologisches Wörterbuch*), reconstructs the Ugrian archetype **malkz* ‘a species of willow / eine Weidenart’ solely on the basis of Ugrian (Ostyak and Hungarian) forms. He rejects Baltic-Finnic and Saami data on the principle that “das ostseefinnische Wort ein baltisches, das lapp. ein finn. Lehnwort ist” (Rédei 1986–88: 866). The first argument is the dubious assumption that the unmotivated Baltic word is the source of the West Finnic words, which can be easily connected with the Saami, Khanty and Hungarian lexemes. The reverse direction of borrowing (OPrus. *malko*, Lith. *málka* ← BFi. **malka*, cf. Fi. *malka*, Est. *malk*) is definitely more likely. The second argument is very doubtful in terms of semantics. In my opinion, the Western Finnic and Saami words provide sufficient grounds for the reconstruction of FU. **malka* f. ‘a willow species’, with a secondary semantic development: ‘(young) willow rod’ > ‘rod, stick, slat’.

2.16. Yatv. *mard* ‘man’, *mort* ‘to die’.

ATTESTATION: PDN 133 *człowiek* (‘man’) – *mard*; PDN 123 *umrzeć* (‘to die’) – *mort*.

BALTIC COGNATES: The Yatvingian verb has close cognates in the East Baltic languages, cf. Lith. *miřti* ‘to die’, Latv. *mirt* ‘id.’ (Smoczyński 2018: 810–811). Yatv. *mard* ‘man’ (in the original sense ‘mortal’) therefore seems to be a fully motivated word, especially since semantically similar words can easily be found in other Baltic languages (e.g. Lith. *marùs* adj. ‘easily dying, mortal’, *miřtinas* adj. ‘mortal’, Latv. *miruonis*, m. ‘dead, corpse’).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Phonologically and semantically close comparanda of Yatv. *mard* ‘man’ can be found in other Indo-European languages, e.g. OInd. *márta-* m. ‘man’, *mártya-* adj. ‘mortal’; Av. *maša-*

m. ‘man’ (< Iran. **mīta-*), *marəta-* ‘lethal’; Arm. *mard* ‘man’, Gr. Hom. *βροτός* m. ‘mortal man’ (Pokorny 1959: 735). They are nominal derivatives formed from the verbal root **mer-* ‘to die’ with the suffix *-*to-*. Schmalstieg (1986: 59–61) assumes that the Yatvingian *mard* was inherited from Proto-Indo-European, just like Arm. *mard* ‘man’.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *marras* (~ *marta-*) ‘mortal, deceased; male’, Kar. *marras* ‘id.’ (< BFi. **martas*); Zyr. *mort* ‘man’; Udm. *murt* ‘man; nation, people’, also ‘stranger, alien’; Mdv.M *miṛde* ‘husband, man’ < FP. **mertā* (Collinder 1977: 143). All these words are widely recognized as prehistoric borrowings from an Indo-Iranian source (Holopainen 2019: 137–138; 143–146).

COMMENTARY: Not necessarily a Finno-Ugric loanword. The hypothesis of borrowing from an Iranian (or Finno-Ugric) source is completely superfluous. The Yatvingian word *mard* ‘man’ (originally ‘mortal’) is sufficiently motivated by the Yatvingian verbal form *mort* ‘to die’.

2.17. OPrus. **palwe* (in place names).

ATTESTATION: Germ. dial. (in Eastern Prussia) *palwe* (← OPrus. **palvē*) ‘wasteland; empty, swampy area overgrown with juniper’ (Bednarczuk 1977: 102, 2016: 87).

BALTIC COGNATES: Lith. *palvė* f. ‘coastal lowland, waste seashore’; Latv. *paleja* f. ‘lowland’.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Possible cognates in OInd. *palvala-* n. ‘puddle, pool’ and Lat. *palus* (gen. sg. *paludis*) f. ‘swamp, marsh’. Other Baltic cognates are also cited: Lith. *pālios* f. pl. ‘great swamp, bog’, Latv. *paļas*, *palas* f. pl. ‘muddy shore of the lake’, *paļi* m pl. ‘flood, spring or autumn flooding’ (Smoczyński 2018: 902).

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *palva* (in geographical names of the type *Palvajärvi* – a lake name, *Palvala* – a place name); Kar. *palvi* ‘inhabited place, living place, flat’; Kh.V *puyəl*, Kh.Obd *poχəl*, Kh.D *puχət* ‘Ostyak village’; Vog.S *pawəl*, Vog.W *pēwəl*, *pēl* ‘village’; Hung. *falu* ‘id.’ < FU. **palʏz* ‘village / Dorf’ (Collinder 1977: 94; Rédei 1986–88: 351), see also Est. *palu* ‘brushwood, clearing in the woods; sandy coniferous forest; dry plain overgrown with bushes’ (Raun 1958: 30).

COMMENTARY: Probable Finno-Ugric loanword of substrate origin (Bednarczuk 1976: 51, 1977: 102; 1993: 107; Wojan 2014: 116–117). The Baltic languages generally indicate flood plains, muddy areas, generally unin-

habited. A similar term, though not semantically identical, can only be found in Estonian (Bednarczuk 1976: 51). The sense ‘village’ is mainly documented by Ugric languages, although Western Finnic appellatives also denote a residential place. It is possible that the word entered the Baltic lexis when Western Finnic peoples were still leading a nomadic (hunter-gatherer) lifestyle.

2.18. OPrus. *pusne* ‘(knee-high) boot’.

ATTESTATION: OPrus. (EV 499) *Pufne* – *Stefel* [= Germ. *Stiefel*] ‘(knee-high) boot’.

BALTIC COGNATES: Lith. *pušnis* f. ‘(knee-high) boot’, pl. *pūšnys* ‘high legged boots’, also ‘fisherman’s waders’.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: “Hard to explain” (Smoczyński 2018: 1047). It is impossible to distinguish any related words in the Indo-European languages.

FINNO-UGRIC DATA: Cher. *pušam* ‘cloth hem, wrapper or hem of the shoe’; Zyr.P *pičjn* ‘seam, rim on the upper of the shoe’, also *pōčon* ‘the edge, rim of the shoe’; Vog. *pāšən* ‘a double piece of fabric sewn to the upper edge of fur boots’; Kh.D *pešən*, Kh.Kaz *pāšnji* ‘hem, cloth edge of the rim of women’s shoes’ < FU. **pučn3* ‘shoe upper / Rand, Verbrämung am Schuh’ (Rédei 1986–88: 739). The above Finno-Ugric words should not be separated from the Finnish appellative *ponsi* ‘end of the upper; shoe upper’ and Kh.Kaz *pošəχ*, Kh.Obd *posəχ* ‘instep; tip (of a shoe or footwear)’ (< FU. **pōnči*), and especially from numerous Samoyedic forms: Nen. *peana* ‘leg warmer / Beinling’; En. *fedda* ‘id.’; Ngan. *fantu* ‘id.’; Slk.T *puondš* ‘leg warmer’, Slk.Ke *póns*, *poonds* ‘ts.’, Slk.Ty *pōnč* ‘leg warmer, reindeer leg skin, shoe upper / Beinling, Haut der Rentierfüße, Schaft’; Kam. *phana* ‘predator’s paw, leg warmer / Tatze, Beinling’ < Ur. **ponča* ‘reindeer leg skin used in the form of a leg warmer or boot-leg’ (Collinder 1977: 69; Rédei 1986–88: 394).

COMMENTARY: The word is well attested not only in Finno-Ugric languages (FP. **pučn3*), but also in Samoyedic. The comparison of cognates shows that in Finno-Ugric the metathesis of consonants *-nč- > *-čn- took place. Rédei (1986–88: 394), based on Samoyedic cognates, reconstructs the original meaning of ‘skin from reindeer legs; (leather) leg warmer / Haut der Rentierfüße, Beinling’. There is no doubt that the boot tops were originally made of reindeer leg skin or other large game

or farm animals. This is evidenced by the Selkup forms showing the meaning of ‘leg warmer, reindeer leg skin, shoe upper / Beinling, Haut der Rentierfüße, Schaft’. It seems that in Finno-Ugric the original meaning changed and initially began to mean ‘the upper of the shoe’, and then ‘the edge, the outer edge of the upper (protected or decorated with fabric)’. The Finnish language retains both of these meanings and the form without metathesis, cf. Fi. *ponsi* (gen. sg. *ponnen*) ‘end of the upper; the upper / Ende des Schafts; Schaft’. The Baltic words are reminiscent of the secondary form **pušni* (< FU. **pučni*), attested, among others in Mari, Vogul and Ostyak. It should be thought that the Old Prussian word *pusne* f. ‘(knee-high) boot’, similarly to Lith. *pušnìs* f. ‘id.’, represents an ancient borrowing obtained from an unknown Finno-Ugric substrate. It is impossible to derive Baltic words from a Western Finnic source, because the Finnish words show a different form (see Fi. *ponsi*).

2.19. OPrus. **salavō* f. ‘island’.

ATTESTATION: The Old Prussian proper name *Solovo* (documented as early as 1263) refers to Żuławy. The following appellatives come from an Old Prussian source: Germ. dial. (Gołdap) *sulava* ‘island’; Pol. *żuława* f. ‘fertile ground, flooded or situated near water’, Kash. *zława* ‘low-lying area, wetland’ (Bednarczuk 1993: 81–84, 1999: 32). The discussed term can hardly be related to OPrus. (EV 63) *Salus* gl. *Reynflis* ‘rain stream’, which is a derivative noun of the verb **salti* ‘to flow’, cf. Lith. *salti* ‘to flow, to run, to spill’

BALTIC COGNATES: Lith. *salà* f. ‘island (on a river, lake, sea); dry hill climb; muddy river bank’, (obsolete) *salava* f. ‘sandbar or island on the river’, *salijà* f. ‘riverside meadow’; Latv. *sala* f. ‘island; elevated spot on the swamp’, also ‘a wood’.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: The Baltic words for ‘island’ have no convincing explanation (Jakob 2024: 123). Neither comparison with the Latin appellative *insula* ‘island’ (< **en-salā* f. ‘located at sea’), nor with the Lithuanian verb *salti* ‘to flow, run, spill’ is not convincing (Bednarczuk 1976: 52; 1993: 103).

FINNO-UGRIC AND URALIC DATA: Fi. *salo* ‘an island overgrown with trees; woodland, wilderness, backwoods, forest’; Kar. *šalo* ‘id.; a large uninhabited forest’; Est. *salu* ‘hill, grove, dry place in the swamp’; Liw. *sala*

‘island’; Saa.N *suolo* ‘island, dry place in the swamp’, Saa.L *suoloi* ‘island’, Saa.T *sjelaj* ‘id.’; Kh. *sot* ‘cape, place in a bend of the river’; Nen. *sale*, *saľaku* ‘cape’ (Collinder 1977: 73). Recently, there has been a suspicion that the Finno-Saami words are borrowed from an unknown substrate (Saarikivi 2004: 208; Aikio 2004: 24; Häkkinen 2009: 48; De Smit 2018: 108–109). The above hypothesis does not take into account the possible Khanty and Samoyedic cognates.

COMMENTARY: Collinder (1977: 73) reserves that Western Finnic terms may be a Baltic loan word. Other researchers show skepticism about the Baltic borrowing (Aikio 2004: 24; Saarikivi 2004: 204). Bednarczuk (1976: 52, 1977: 102; 1999: 33; 2016: 87) is in favor of the reverse direction of borrowing, rightly noting that the Baltic nouns are completely isolated on Indo-European grounds, while Finno-Ugric terms have their equivalents in Samoyedic languages. This is why the Finno-Ugric loanword (of substrate origin) in Baltic seems certain.

2.20. Yatv. *sini* ‘mushrooms’.

ATTESTATION: PDN 145 *grzyby* (‘mushrooms’) - */ini*.

BALTIC COGNATES: The closest equivalent is Latv. *sēne* f. ‘mushroom’, pl. *sēnes* ‘mushrooms’ (this word is widely recognized as a Finno-Ugric loanword, cf. EES 2012: 464). In Lithuanian, on the other hand, there is a Slavic borrowing, *grįbas* m. ‘mushroom’ (Smoczyński 2018: 384), see also Latv. *grība* f. ‘cep, penny bun, porcino, porcini, *Boletus edulis* L.’, *grības* f. pl. ‘inedible mushrooms’. The Old Prussian term for ‘mushroom’ is not mentioned in the sources (Zinkevičius 1985: 79; 1992: 119).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Attested exclusively in Latvian and Yatvingian. The discussed Baltic words for ‘mushroom’ have no Indo-European cognates.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *sieni*, dial. *siena* ‘mushroom’, *sieni-eläin* ‘sponge’; Est. *seen* ‘mushroom’, Liv. *sēņ* ‘mushroom’, Ingr. *seeni*, Vot. *siini*, Ol. *sieni*, Lud. *šień*, Vp. *seń* ‘id.’ (< BFi. **sēne*); Saa.N *čadna* ‘bracket fungus growing on a birch’, Saa.L *tjatnā* ‘id.’; Cher. *šin*, *šen* ‘wood mushroom, bracket fungus’; Udm.S *senki*, *šeńki*, Udm.K *senka*, *senkâ*, *senkâ*, Udm.G *šeńki* ‘tinder; bracket fungus; callus’; Kh.Vas *sāṇəγ*: *sāṇəγ nōŋis* ‘bracket fungus growing on a tree’, Kh.D *sānə*, Kh.Obd *sān* ‘wood mushroom’; Vog.S *šinə-w*, Vog.E *šenəj*, Vog.W *šenəγ*, Vog.N *šēniy* ‘tree-growing fun-

gus' < FU. **čänä* 'bracket fungus, tree fungus / Zunder, Baumschwamm' (Collinder 1977: 127; Rédei 1986–88: 494–495, s.v. **šöne*; EES 2012: 464; Aikio 2020: 113–114, s.v. **čänä*).

COMMENTARY: A certain Finno-Ugric loanword, which is universally accepted (Zinkevičius 1985: 79, 1992: 119; Bednarczuk 1992: 106, 1999: 68; EES 2012: 464; Schmalstieg 2015: 351).

2.21. Yatv. *sjałe* 'elder, elderberry, *Sambucus* L. (tree species)'

ATTESTATION: PDN 48 *bez* ('elder, *Sambucus* L.') – *sjale*. The context of the record shows that the Polish term *bez* represents a dendronym, cf. PDN 49 *sosna - puše* ('pine, *Pinus* L. '), PDN 50 *jodłowiça – egłe* ('fir, *Abies* L. '). Theoretically, the Polish lexeme *bez* may refer to several different plants, e.g. (1) 'black elder, *Sambucus nigra* L. ', (2) 'danewort, *Sambucus ebulus* L. ', (3) 'red elderberry, *Sambucus racemosa* L. '; (4) 'lilac, *Syringa vulgaris* L. '.

BALTIC COGNATES: Lith. *šeivā-medīs*, *šeiv-medīs* m. 'elder-tree, *Sambucus nigra* L. ' (also 'lilac, *Syringa vulgaris* L. ') is a complex formation containing the Lithuanian noun *mēdis* m. 'tree' (Witczak 1992: 201).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: The Baltic plant names (Yatvingian and Lithuanian) have been compared with the following dendronyms: Dac. *σέβα* f. 'black elder, *Sambucus nigra* L. ', Gr. *ἀκτέα*, Att. *ἀκτῆ* f. 'black elder, *Sambucus nigra* L. ' and on this basis the Indo-European archetype was reconstructed: **ǵk̑péuā* < PIE. **h₂k̑péueh₂* f. 'black elder' (Witczak 1992: 201–211). It has also been admitted that the names of other plants should be derived from the same Indo-European proto-form, e.g. Arm. *hac'i* 'ash', Bessan *ἄσᾱ* f. 'coltsfoot, *Tussilago farfara* L. ', Alb. *ashë* f. 'holly, *Ilex aquifolium* L. ; coltsfoot, *Tussilago farfara* L. '. Anikin (1994: 155) questions the Indo-European origin of the Baltic lexemes.

FINNO-UGRIC DATA: Mdv.E *čevgel', čavdił*, Mdv.M *čevgä, čivgä* 'Maßholder-beere'; Udm.S *šu* 'guelder-rose berry', *šu-pu* 'red elderberry, *Sambucus racemosa* L. ; guelder-rose, *Viburnum opulus* L. ', Udm.G *šu* 'guelder-rose, *Viburnum opulus* L. ; guelder-rose berry', *šu-pu* 'guelder-rose, *Viburnum opulus* L. '; Zyr.P *žu* 'guelder-rose, *Viburnum opulus* L. ', Zyr.S *žo-pu* 'id.', also *žol-pu, žov-pu* 'id.' < FU. **šewä* or **šejwä*, also **še(j)wä-puwi* 'red elderberry; guelder-rose' (Rédei 1986–88: 784). The Finnish term *heisi*, *heisi-puu* 'guelder-rose, *Viburnum opulus* L. ' (< BFi. **šejti* / **šejti-puwe*) is built a somewhat differently.

COMMENTARY: If we reject the Indo-European origin of the Baltic dendronyms, then an alternative option may be the provenance from an unknown Finno-Ugric substrate. The Yatvingian plant name *sjałe* ‘elderberry, *Sambucus*’ can be successfully combined with the FU archetype **še(j)wä* ‘red elderberry, *Sambucus racemosa* L.; guelder-rose, *Viburnum opulus* L.’, from where Mdv. *čev-* ‘red elderberry’; Udm. *šu* ‘red elderberry’; guelder-rose (tree and fruit); Zyr. *žu* ‘guelder-rose’, *Viburnum opulus* L.’ The Lithuanian dendronim *šeivā-medis*, *šeiv-medis* m. ‘black elder, *Sambucus nigra* L.’ can be a partial calque of FU. **še(j)wä-puwi* ‘red elderberry’; guelder-rose’ (cf. Udm. *šu-pu*, Zyr. *žov-pu*, *žol-pu*, *žo-pu*), based on full equivalence between Lith. *mēdis* m. ‘tree’ and FU. **puwi* ‘id.’, see Fi. *puu* ‘tree, wood’, Est. *puu* ‘id.’; Cher. *pu* ‘firewood, wood, tree’; Udm. *pu* ‘tree, wood’; Zyr. *pu* ‘id.’, Hung. *fa* ‘id.’; En. *fe* ‘tree’; Slk. *pô* ‘tree, wood’; Kam. *pa* ‘tree, forest’; Koib. *pa* ‘tree’ (Collinder 1977: 71; Rédei 1986–88: 410; EES 2012: 396–397). It is worth noting that the Baltic dendronyms cannot be derived from the Western Finnic form **šejti* ‘guelder-rose’, so the borrowing must come from an unknown Finno-Ugric substrate.

2.22. Yatv. *suła* ‘hole’.

ATTESTATION: PDN 149 *dziura* – *fuła*.

BALTIC EQUIVALENTS: No words with similar semantics. Terms appearing in other Baltic languages have completely different meanings: Lith. *sulà* f. ‘sap, sweet wood juice secreting in the spring after cutting the bark’, Latv. *sula* f. ‘tree juice, esp. birch sap’, OPrus. (EV 693) *Sulo* gl. *Matte* ‘sour milk’ (Zinkevičius 1985: 79, 1992: 119; Derksen 2015: 434–435; Smoczyński 2018: 1325). Reference to Lith. *šulė* f. ‘beer or wine barrel’ or OLith. *šulinis* f. ‘well’, Lith. *šulinys* m. ‘id.’ (in the sense of ‘hole in the ground’), proposed as a possible alternative by Zinkevičius (1985: 79, 1992: 119), is impossible to accept in terms of semantics. These words are obvious derivatives from Lith. *šūlas* m. ‘wooden pole, wooden stave’, see *šūlnio šulaĩ* ‘well casing’ (Derksen 2015: 454–455; Smoczyński 2018: 1423, 1424).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Provenance of Yatv. *suła* f. ‘hole’ from the Indo-European root **seu-* ‘press, squeeze (juice)’ seems unbelievable. Karulis (1987: 138) attempts to explain the Yatvingian semantics by referring to the Latvian phrase *urbt bērza sulas* ‘to make a hole in the birch for juice’.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *sula* ‘a hole in the ice (on the frozen part of the lake), natural blowhole, полынья’ derives from the verbal root **sula* ‘thaw’, cf. Fi. *sulaa-* ‘thaw, melt’; Saa.N *šql’gi-* ‘to melt’; Mdv. *sola* ‘thaw’, Cher. *šule-* ‘thaw’; Zyr. *syl-* ‘thaw’; Vog. *tol-* ‘thaw’; Kh.Vas *jöl-*, Kh.V *löl-*, Kh.D *tät-* ‘id.’; Hung. *olvad-* ‘to melt; thaw’ < FU. **sula* ‘thaw’ (Collinder 1977: 129; Rédei 1986–88: 450–451; EES 2012: 487). The Proto-Uralic origin of the discussed item seems to be confirmed by Yuk. *alaa-* ‘to melt’ (Blažek, Piispanen 2024: 43–44).

COMMENTARY: Uncertain Finno-Ugric borrowing. Khelimskij admits that his Finnish-Yatvingian comparison seems unlikely in semantic terms (Khelimskij 1985: 235, 2000: 403). His semantic change: ‘blowhole’ > ‘hole in ice’ > ‘every hole’ > ‘hole’, however, is acceptable.

2.23. OPrus. *sylecke* ‘Baltic herring, *Clupea harengus membras* L.’

ATTESTATION: OPrus. (EV 575) *Sylecke* gl. *Hering* (Trautmann 1910: 426).

BALTIC COGNATES: Lith. *siļkė* f. ‘herring, sea fish *Clupea harengus*, esp. Baltic herring’, Žem. *sėlkė* f. ‘id.’; Latv. *siļķe* f., *silkis* m. ‘Baltic herring; salted fish’, Kur. *šilēke* f. ‘Baltic herring’ (Blažek, Čeladín, Běťáková 2004: 120).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: It is generally assumed that the Baltic terms are borrowed from a North Germanic (Nordic) source, cf. ON. *sild*, *sild* ‘herring’, OSwed. *sildi*, Swed. *sill* ‘id.’ (Smoczyński 2018: 1168). This reasoning does not explain the occurrence of the consonant group **lk* in the Baltic languages. Borrowing from the Swedish appellative of *sil-laka* ‘Baltic herring’ is assumed by Czech researchers (Blažek, Čeladín, Běťáková 2004: 120), which Schmalstieg notes carefully (2015: 277).

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *silakka*, dial. *sillahka*, *silhakka* ‘Baltic herring, *Clupea harengus membras* L.; any salted fish’, Ingr. *silakka* ‘salted fish; salty mushroom dish’, Lud. *silak* ‘salted fish’, Ol. *silakka* ‘salted fish, salted meat, salted mushrooms’, Est. *silk* (gen. *silgu*) and (obsolete) *silakas* ‘herring’, Liv. *siļk* (pl. *siļkōd*) ‘herring’ (< BFi. **silakka* ‘Baltic herring’, originally ‘fat fish’); Saa.N *salled*, Saa.L *sallēt* ‘herring’ (< PSaa. **sēlēte* < **silā-tā* ← Ur. **silā* ‘fat, especially fish fat’). The original meaning is perfectly preserved in the following languages: Fi. *silava*, dial. *silevā* ‘bacon, fat’; Vog. *šilt* ‘bear fat / Fett des Bären’; Ngan. *séla* ‘molten fish fat’; Slk. *siil3*, *siileng* adj. ‘fat, obese’; Kam. *śəl*, *śil* ‘fat, tallow, suet’, Koib. *syl* ‘fat’ < Ur. **silā* ‘fat [adj.]; (fish) fat’ (Collinder 1977: 74; Rédei 1986–88: 478–479).

COMMENTARY: Junttila (2015: 21) rejects the thesis on substrate (Finno-Ugric) or Balto-Finnic borrowing, based on another, highly uncertain hypothesis that the Finnish term for ‘Baltic herring’ was taken from a Scandinavian source. In other words, borrowings cannot be returned to the pre-Baltic era. The author refers to Smoczyński’s (2018: 1168) approach, which derives the Baltic fish names in question from a Nordic source, adopting a native (allegedly Baltic-wide) phonetic change **-lt- > -lk-*, which is extremely difficult to prove (cf. Jakob 2024: 96). In this situation, an argument from a Balto-Finnic source seems highly likely. It should be emphasized that the native character of the Scandinavian herring name is by no means certain. Many Germanists derived this lexeme from some unknown substrate source. In my opinion, the Nordic noun **sild-* ‘herring’ comes from a Saami source, specifically from the archetype **silä-tä* ‘herring’, originally ‘fat fish’ (Witczak 2020a: 12).

2.24. Yatv. *tuolis* ‘devil’.

ATTESTATION: PDN 128 *diabał* (‘devil’) - *tuolif*.

BALTIC COGNATES: Other Baltic languages have introduced different terms for the ‘devil’: OLith. *velinas*, Lith. *vėlnias*, Latv. *vēl̃ns* vs. OPrus. *cawx*, *pickuls*. Zinkevičius (1985: 80, 1992: 120) suggests a juxtaposition of the Yatvingian word denoting ‘devil’ with the Old Prussian theonym *Patollus*, meaning the lord of the underworld. The name of the Old Prussian god of the underworld consists of the prefix *pa-* and the appellative (EV 207) *talus* (gl. Böne) ‘floor in a room’, cf. OLith. *patalas* m. ‘sleeping bed’, Lith. *pātalas* m. ‘bed covering, bedding, bed’, Latv. *pataļs* m. ‘pillow’ (Běřaková, Blažek 2012: 148; Schmalstieg 2015: 353).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: OPrus. *talus* ‘floor in the room’ and the Lithuanian composite form *pātalas* m. ‘bedding’ comes from PIE. **telh₂-* ‘spread, lie in bed’, cf. OInd. *talam* n. ‘plane, level, sole’, OCS. *tbla* n. pl. ‘ground, floor’, Rus. *tlo* n. ‘ground’ (Smoczyński 2018: 923). It should be emphasized, however, that the above juxtapositions do not explain the Yatvingian word *tuolis* ‘devil’, for which a different etymology should be sought. One of peer reviewers suggests that Yatv. *tuolis* represents a borrowing from an East Slavic source, cf. Russ. *дьявол* m. ‘devil’ (← OChSl. *дѣволѣ* ‘id.’ ← Gk. *διάβολος* m. ‘slanderer, enemy, devil’; cf. Orel 2011: 332). In fact, this hypothesis is ingenious, al-

though the adaptation of the voiced consonant [d] as the voiceless stop [t] in Yatvingian is hardly explainable, as well as the syncope of the initial and stressed syllable.

FINNO-UGRIC AND URALIC DATA: Fi. *tuli* (gen. *tulen*) ‘fire’; Est. *tuli* ‘id.’, Liv. *tu’l* ‘fire, flamme, firelight’; Saa.N *dollâ* ‘id.’; Mdv. *tol* ‘fire, spark’; Cher. *tōl*, *tul*; Udm. *tyl* ‘id.’; Zyr. *tyl-kōrt* ‘poker’ (literally ‘iron for fire’, cf. Zyr. *kōrt* ‘iron’) < Ur. **tuli* ‘fire’, cf. Nen. *tū* ‘fire’, Ngan. *tui* ‘id.’, En. *tū*, *tu* ‘id.’, Slk. *tüü* ‘id.’; Kam. *šü* ‘fire’; Koib. *siu* ‘id.’; Mat. *tuek* ‘id.’, Karag. *dui* ‘id.’; Tg. *tui* ‘fire’ (Collinder 1977: 80; Rédei 1986–88: 535; EES 2012: 553).

COMMENTARY: Bednarczuk (1992: 106; 1999: 68) juxtaposes the Yatvingian name of the devil with the Finnish and Estonian word *tuli* ‘fire’. If we assume that the Yatv. *tuolis* originally meant ‘fiery’, hence later in Christian terms ‘devil’, its comparison with Uralic appellative **tuli* ‘fire’ would be perfectly justified. It should be noted, however, that the Yatvingian language also preserved the native formation *ugne* in the secondary sense of the ‘bonfire’ (PDN 69 *ognisko* – *ugne*), cf. Lith. *ugnīs* f. ‘fire’, Latv. *uguns* f. ‘fire’. The semantic change of ‘fire’ > ‘bonfire’ in the Yatvingian word *ugne* could have been triggered by the alleged competition of the native form with the Finno-Ugric borrowing.

2.25. Yatv. *wa* ‘it’s necessary to, one must’.

ATTESTATION: PDN 204 *trzeba* - *wa* ... (*wa*?) (Zinkevičius 1985: 80, 1992: 104).

BALTIC COGNATES: Latv. *wajaga* ‘it’s necessary to, to need’ (a West Finnish loanword).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: Without any certain cognate and explanation in Indo-European.

FINNO-UGRIC DATA: Est. *vaja* ‘necessary’, Liv. *vajāg* ‘id.’, Vot. *vajaa* ‘necessary; lacking, missing, required’, Fi. *vajaa* ‘wanting, in need of; not full; partial; incomplete’, Ingr. *vaijaa* ‘necessary; lacking’, Ol. *vajai* ‘incomplete, partial; in need of’; Lud. *vajag* ‘incomplete, lacking’, Vp. *vajag* ‘incomplete, insufficient’ (EES 2012: 586–587) < BFi. **wajaka* (adv.) ‘necessary, needed’, also (adj.) ‘incomplete, partial’.

COMMENTARY: The provenance from the Finno-Ugric source is highly probable, even if the Yatvingian record contains only two initial sounds (Zinkevičius 1985: 80, 1992: 121; Bednarczuk 1992: 106, 1999: 68; Schmalstieg 2015: 353).

2.26. Yatv. *wał* ‘was’.

ATTESTATION: PDN 155 *było* - *wał*.

BALTIC COGNATES: None.

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: No cognates.

FINNO-UGRIC DATA: Fi. *ol-i* ‘there was’; Est. *oli* ‘id.’; Liv. *vol* ‘id.’; Zyr. *vel-i* ‘id.’; Udm. *val*, dial. *vau* ‘was’; Hung. (former) *val-a* ‘was’ (< FU. **wol-*, a stem of historical tense with the meaning ‘to be’). The present tense form is based on the suppletive form of the Finno-Ugric root **won-* ‘to be’, cf. Fi. *on*, Hung. *van*, Udm. *vañ* (Khelinskij 1985: 234, 2000: 402).

COMMENTARY: The Yatvingian verbal form is quite commonly derived from the Finno-Ugric source (Khelinskij 1985: 234, 2000: 402; Orel, Khelinskij 1987: 127; Zinkevičius 1992: 121; Bednarczuk 1992: 106; 1999: 68). The hypothesis about borrowing the Yatvingian word from the Germ. *war* ‘was’ seems less likely, cf. Karulis (1987: 138), who requires the adoption of an unusual phonetic change *r* > *ł*. In this situation, the hypothesis about the borrowing of the Yatvingian verbal form *wał* ‘was’ from some unknown Finno-Ugric substrate should be taken into account. The borrowing of the verb with the meaning of ‘to be’ testifies to very intensive linguistic contacts between Yatvingian and an unknown people of Finno-Ugric origin.

2.27. OPrus. *wargien* n. ‘copper’.

ATTESTATION: OPrus. (EV 525) *Wargien* [= *warjen*] – *Kupper* [= *Kupfer*].

BALTIC COGNATES: OLith. *vārias* m. ‘copper, *Cuprum*’, Lith. *vāris* m. ‘id.’, Latv. *varš* m. ‘id.’ (< PB. **warjan* n. ‘copper’).

INDO-EUROPEAN ETYMOLOGY: The word has no obvious cognates in other Indo-European languages. In addition, it remains etymologically unclear (Smoczyński 2018: 1607: “No etymology”).

FINNO-UGRIC DATA: Cher. *wūryeñe*, *wəryeñə* ‘copper’; Udm.K *ârgon*, Udm.S *îrgon*, Udm.G *îrgon* ‘copper’; Zyr.S *îrgen* ‘id.’; Vog.E *äryən*, Vog.N *aryin* ‘copper’. Rédei (1986–88: 628) derives the above words from the Finno-Permian protoform **iry3n3* (or **ury3n3*) ‘copper’, but at the same time recognizes the Cheremissian word as a possible Permian loanword. He strongly rejects the hypothesis about the Iranian or Caucasian borrowing.

COMMENTARY: The Baltic words can be derived from the uniform Baltic archetype **varjan* n. ‘copper’. Bednarczuk (1976: 54, 1977: 103, 1993: 110, 2016: 87) explains their origin as from some Finno-Ugric substrate (or source), at the same time emphasizing the alleged Iranian genesis of the above-mentioned words. Junttila (2015: 22) rejects the hypothesis about Finno-Ugric substrate borrowing and, in opposition to Rédei (1986–88: 628), is of the opinion that the above Uralic expressions cannot be reduced to a uniform Finno-Ugric archetype. He also emphasizes that none of the Baltic forms certifies the consonant [ɣ], but only [j]. It should be noted, however, that the phonetic change [ɣ] > [j] is documented in some Finno-Ugric languages, including the Mordvinian language. It can therefore be assumed that a similar phonetic process also took place in an unknown Finno-Ugric substrate on which the Baltic peoples had once accumulated. It seems that the analyzed Finno-Ugric loanword was acquired in the Proto-Baltic era. The reverse direction of borrowing is completely ruled out both for phonological reasons (the change [j] > [ɣ] is unlikely) and for geographical reasons.

3. Conclusions

This paper reviews possible Finno-Ugric borrowings in West Baltic languages. In total, twenty-seven lexical items have been discussed. Five previously postulated juxtapositions have been rejected, including No. 3, 4, 5, 13, 16.

The following entities documented in Old Prussian have been recognized as early Finno-Ugric borrowings of substrate origin: (No. 8) OPrus. *jūri* ‘sea’ ← FV. **järwä* ‘lake’, see also Ur. **jurma* ‘deep water’; (No. 10) OPrus. *kadegis* ‘juniper’ ← BFi. **katana* < FU. **kačana* ‘id.’ ← Ur. **kača* ‘resin; resin tree’; (No. 11) OPrus. *kaywe* ‘mare’ ← BFi. **kēwe* ‘female horse or reindeer’ < Ur. **käōwä* ‘female animal’; (No. 12) OPrus. *kērdan* ‘time’ ← FV. **kertä* ‘succession, order, time’ ← FU. **kentä* ‘time’; (No. 15) OPrus. *malko* ‘wood’ ← FU. **malka* ‘willow species’, secondarily ‘willow rod’; (No. 17) OPrus. **palwe*, whence Germ. dial. *palwe* ‘wasteland; the empty, swampy area overgrown with juniper’ ← FU. **palyz* ‘village’; (No. 18) OPrus. *pusne* ‘(knee-high) boot’ ← FU. **pučni* ‘shoe upper’ < Ur. **ponči* ‘reindeer leg skin used as a leg warmer or a bootleg’; (No. 19) OPrus. **salavō* ‘island’, whence Germ. dial. *sulava* ‘id.’ ← FU. **salaw* ‘island; dry place in the swamp’ < Ur. **sala* ‘island; peninsula, cape’; (No. 23) OPrus. *sylecke* ‘Baltic herring’ ←

**siläkkä* ‘id.’ (originally ‘fat fish’) ← Ur. *šilä* ‘fat, especially from fish’; (No. 27) OPrus. *wargien* [warjen] ‘copper’ ← FU. **würɣɜnɜ* ‘copper’.

From a Finno-Ugric source the following Yatvingian words should also be derived: (No. 1) Yatv. *aiga* ‘end’ ← BFi. **akja* ‘the end’; (No. 2) Yatv. *ajki* ‘time’ ← BFi. **ajka* ‘time’ ← FU. **jikä* ‘age, year’; (No. 6) Yatv. *fala* ‘meat’ ← FU. **pala* ‘a bite; to eat’; (No. 14) Yatv. *lawe* ‘boat’ ← FU. **lajwa* ‘boat, canoe’; (No. 20) Yatv. *sini* ‘mushrooms’ ← BFi. **sēne* ‘mushroom’ < FU. **čänä* ‘bracket fungus’; (No. 24) Yatv. *tuolis* ‘devil’ ← FU. **tuli* ‘fire’ < Ur. **tuli* ‘id.’; (No. 25) Yatv. *wa* ‘it’s necessary to’ ← BFi. **wajag* ‘id.’; (No. 26) Yatv. *wał* ‘was’ ← FU. **wol-* ‘id.’.

Some West Baltic appellatives have uncertain or controversial origins. The Old Prussian noun *gentars* ‘amber’ (No. 7). may be regarded as a standard example. Other words of uncertain origin include OPrus. *juwis* ‘yew’ (No. 9), Yatv. *sjałe* ‘elderberry, lilac’ (No. 21), Yatv. *suła* ‘hole’ (No. 22). In the case of West Baltic words, their Finno-Ugric origin or Finno-Ugric intermediary in their adaptation cannot be ruled out.

It seems that the greater part of Finno-Ugricisms in the West Baltic languages was borrowed in the prehistoric era through an unknown Finno-Ugric substrate, e.g. OPrus. *jūrī* ‘sea’, OPrus. *pusne* ‘shoe upper’. It is very likely that West Baltic languages have absorbed a Finno-Ugric substratum of a similar nature to Balto-Finnic languages, cf. Yatv. *ajga* ‘end’, *ajki* ‘time’, *sini* ‘mushrooms’; OPrus. *kadegis* ‘juniper’, *sylecke* ‘herring’.

Acknowledgements

The present article is part of the research project entitled *Prehistoric contacts between Indo-European and Uralic*, financed by the scholarly development fund of the Faculty of Philology, University of Lodz. I am very grateful to thank Loviisa Mänd, Katarzyna Wojan, Elwira Kaczyńska, Sampsa Holopainen, Ante Aikio and Mikołaj Rychło and two peer reviewers for their help, valuable comments and useful suggestions. As regards the final conclusions, I remain solely responsible.

Abbreviations

Sources

C – Catechism; E – Enchiridion; EV – Elbing Vocabulary; GrA, GrC, GrF, GrG – Simon Grunau's vocabulary (copies A, C, F, G); PDN – Pagan Dialects of Narew (i.e. Polish-Yatvingian Glossary).

Languages

Alb. – Albanian; Arm. – Armenian; Av. – Avestan; BFi. – Balto-Finnic (West Finnic); Bel. – Belorussian; Bret. – Breton; CEst. – Coastal Estonian (north-eastern dialect of Estonian); Cher. – Cheremis or Mari; Chuv. – Chuvash; Cur. – Curonian; Cz. – Czech; Dac. – Dacian; Dig. – Digoron (dialect of Ossetian); E. – English; En. – Enets or Yenisei Samoyed; Est. – Estonian; Far. – Faroese; Fi. – Finnish; FP. – Finno-Permic; FU. – Finno-Ugric; FV. – Finno-Volgaic; Germ. – German; Gr. – Greek (dialects: Att. – Attic; Hom. – Homeric; Ion. – Ionian); Hung. – Hungarian; IE. – Indo-European; Ingr. – Ingrian or Izhorian; Iran. – Iranian; Kam. – Kamassian Samoyed; Kar. – Karelian; Karag. – Karagassian; Kash. – Kashubian; Kh. – Khanty or Ostyak (dialects: Kh.D – Demianka Khanty, Kh.Kaz – Kazym Khanty; Kh.Obd – Obdorian Khanty, Kh.V – Vach Khanty; Kh.Vas – Vasyugan Khanty); Koib. – Koibal Samoyed; Kur. – Kuronian; Lat. – Latin; Latg. – Latgalian; Latv. – Latvian; Lith. – Lithuanian; Liv. – Livonian; Lud. – Ludic; Mat. – Mator Samoyed; MBret. – Middle Breton; MDu. – Middle Dutch; Mdv. – Mordvin (dialects: Mdv.E – Erzya Mordvin; Mdv.M – Moksha Mordvin); MHG. – Middle High German; MLG. – Middle Low German; Morav. – Moravian; MWel. – Middle Welsh; Nen. – Nenets or Yurak Samoyed; Ngan. – Nganasan or Tavgi Samoyed; Norw. – Norwegian; OChSl. – Old Church Slavic; OCorn. – Old Cornish; OCz. – Old Czech; OE. – Old English; OFr. – Old French; OFris. – Old Frisian; OHG. – Old High German; OHung. – Old Hungarian; OInd. – Old Indian; OIr. – Old Irish; Ol. – Olonets; OLith. – Old Lithuanian; ON. – Old Norse; OPol. – Old Polish; OPrus. – Old Prussian; ORu. – Old Russian; OSax. – Old Saxon; Oss. – Ossetian; OSwed. – Old Swedish; Ott. – Ottoman Turkish; PB. – Proto-Baltic; PC. – Proto-Celtic; Pers. – Persian or Farsi; PGmc. – Proto-Germanic; PIE. – Proto-Indo-European; Pol. – Polish; PSaa. – Proto-Saami; PSl. – Proto-Slavic; Ru. – Russian; Saa. – Saami or Laponian (dialects: Saa.I – Inari; Saa.Kd – Kildin; Saa.Ko – Kola; Saa.L – Lule Saami; Saa.N – North Saami; Saa.Nz – Notozersko Saami; Saa.S – South Saami; Saa.Sko – Skolt Saami; Saa.T – Ter Saami); SCR. –

Serbo-Croatian; SEst. – South Estonian; SLiv. – Salaca Livonian; Slk. – Selkup Samoyed (dialects: Slk.Ke – Ket Selkup; Slk.Nar – Narym Selkup; Slk.MOb – Middle Ob Selkup; Slk.T – Taz Selkup, Slk.Tur – Turukhan Selkup; Slk.Ty – Tym Selkup); Swed. – Swedish; Tat. – Tatar; Tg. – Taigan Samoyed; Udm. – Udmurt or Votyak (dialects: Udm.G – Glazov Udmurt; Udm.K – Kazan Udmurt; Udm.S – Sarapul Udmurt); Ukr. – Ukrainian; Ur. – Uralic; Wa. – Wakhi; Vp. – Veps; Vog. – Vogul or Mansi (dialects: Vog.E – Eastern Vogul or Konda; Vog.N – Northern or Sosva Vogul; Vog.S – Southern Vogul or Tavdin, Vog.W – Western or Pelym-Vagilsk Vogul); Vot. – Votic; Yagn. – Yagnobi; Yatv. – Yatvingian; Yazg. – Yazghulami; Yuk. – Yukaghir; Zyr. – Zyrian (dialects: Zyr.P – Permic Zyrian or Komi-Permic; Zyr.S – Sysola Zyrian); Žem. – Žemaitian or Samogitian.

References

- Aikio, Ante (2004) “An essay on substrate studies and the origins of Saami”, in Hyvärinen, Irma, Kallio, Petri and Korhonen, Jarmo (eds.) *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen: Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag*, Helsinki: Société Néophilologique, 5–34.
- Aikio, Ante (2020) *Uralic Etymological Dictionary* (draft version of entries A-Ĉ, opened for comments and discussion on <academia.edu>, 1/17/2020).
- Anikin, Alexandr E. (1994) “Review of *Linguistica Baltica. International Journal of Baltic Linguistics*, Vol. 1, Warszawa: Omnitech Press, 1992”, *Voprosy Jazykoznanija* 6: 152–156.
- Bańkowski, Andrzej (2000) *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Vol. 2, Warszawa: PWN.
- Bartholomae, Christian (1904) *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Baskakow, Nikoła A., Szapszał, Seraja M. and Zajączkowski, Ananiasz (eds.) (1974) *Słownik karaimsko-rosyjsko-polski*, Moskwa: Wydawnictwo “Russkij Jazyk”.
- Bednarczuk, Leszek (1976) “Zapożyczenia ugrofińskie w językach bałto-słowiańskich”, *Acta Baltico-Slavica* 9: 39–64.
- Bednarczuk, Leszek (1977) “Finno-Ugric Loans in Baltic”, *Journal of Baltic Studies* 8(2): 99–104.

- Bednarczuk, Leszek (1992) “Konwergencje między językami bałtosłowiańskimi a ugrofińskimi w aspekcie strukturalnym i arealnym”, in Smoczyński, Wojciech and Holvoet, Axel (eds.) *Colloquium Pruthenicum Primum. Papers from the First International Conference on Old Prussian held in Warsaw, September 30th – October 1st, 1991*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 99–119.
- Bednarczuk, Leszek (1993) *Języki Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle porównawczym*, Wilno: Uniwersytet Polski w Wilnie.
- Bednarczuk, Leszek (1999) *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Edukacja.
- Bednarczuk, Leszek (2013) “Languages in Contact and Conflict on the Territory of the Grand Duchy of Lithuania (GDL)”, *Acta Baltico-Slavica* 37: 19–39.
- Bednarczuk, Leszek (2016) *Celtic and Other Indo-European Languages*, Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Bednarczuk, Leszek (2017) “Kontakty językowe w przedhistorycznej Europie środkowo-wschodniej”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 93: 175–193.
- Běťáková, Marta Eva and Blažek, Václav (2012) *Encyklopedie baltské mytologie*, Praha: Nakladatelství Libri.
- Blažek, Václav (2001) “Old Prussian Arboreal Terminology”, *Linguistica Baltica* 9: 29–61.
- Blažek, Václav, Čeladín, Jindřich and Běťáková, Marta Eva (2004) “Old Prussian fish-names”, *Baltistica* 39(1): 107–126.
- Blažek, Václav and Piispanen, Peter (2024) *Yukaghir and Uralic*, Piscataway: Gorgias Press.
- Boryś, Wiesław (2005) *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bouda, Charles (1950) “L’Euscaro-caucasique”, in Larronde, Jean-Claude (ed.) *VIIème Congrès d’Etudes Basques, Biarritz, [12-19 septembre] 1948*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 663–672.
- Campbell, Lyle (1990) “Indo-European and Uralic Tree Names”, *Diachronica* 7/2: 149–180.
- Collinder, Björn (1977) *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*, Hamburg: Helmut Buske Verlag.

- Derksen, Rick (2015) *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*, Leiden-Boston: Brill.
- De Smit, Merlijn (2018) “Insular Etymologies: Indo-European and substrate coastal terminology on Finnic and Saami“, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 41: 103–129.
- Diefenbach, Lorenz (1880) *Völkerkunde Osteuropas insbesondere der Haemoshalbinsel und der unteren Donauegebiete*, vol. 2, Darmstadt: L. Brill.
- Dini, Pietro U. (2014) *Foundations of Baltic Languages*, Vilnius: Eugrimas.
- Donner, Otto (1874) “Über den Einfluss des Litauischen auf die finnischen Sprachen“, *Techmers Internationale Zeitschrift für allgemaine Sprachwissenschaft* 1: 257–271.
- Edel'man, Džoj I. (2011) *Ėtimologičeskij slovar' iranskikh jazykov*, vol. 4, Moscow: Izdatel'skaja Firm “Vostočnaja Literatura”.
- EES (2012) = Metsmägi, Iris, Sedrik, Meeli and Soosaur, Sven-Erik (2012) *Eesti etümoloogiasõnaraamat*, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Euler, Wolfram (1985) “Tiernamen im Altpreußischen“, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 98/1: 84–98.
- Fraenkel, Ernst (1962) *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, vol. 1. Heidelberg: Carl Winter.
- Gerullis, Georg (1922) *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin-Leipzig: Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger.
- Häkkinen, Jaakko (2009) “Kantauralin ajoitus ja paikannus: perustelut puntarissa“, *Journal de la Société Finno-Ougrienne / Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 92: 9–56.
- Holopainen, Sampsa (2019) *Indo-Iranian Borrowings in Uralic. Critical Overview of the Sound Substitutions and Distribution Criterion*, unpublished doctoral dissertation, Helsinki: University of Helsinki.
- Holst, Jan Henrik (2015) “On the theory of a Uralic substratum in Baltic“, in Junttila, Santeri (ed.) *Contacts between the Baltic and Finnic languages*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 151–173.
- Horn, Paul (1893) *Grundriß der neupersischen Etymologie*, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Jakob, Anthony (2024) *A History of East Baltic through Language Contact*, Leiden-Boston: Brill.

- Junttila, Santeri (2012) “The prehistoric context of the oldest contacts between Baltic and Finnic languages”, in Grünthal, Riho and Kallio, Petri (eds.) *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 261–294.
- Junttila, Santeri (2015) “Proto-Finnic loanwords in the Baltic languages?”, in Junttila, Santeri (ed.) *Contacts between the Baltic and Finnic languages*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 12–37.
- Kalima, Jalo (1936) *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*, Helsinki: Finnish Literature Society.
- Karulis, Konstantins (1987) “K jatvjažskomu slovariku”, in Ivanov, Vjačeslav V. (ed.) *Balto-slavjanskije issledovanija 1985*, Moscow: “Nauka”, 134–140.
- Khelimskij, Evgenij A. (1985) “*Fenno-Ugrica* v «jatvjažskom» slovarike?”, in *Tarptautini baltistų konferencija. Pranešimų tezės*, Vilnius: University of Vilnius, 234–235. (reprinted in: Khelimskij 2000: 402–403).
- Khelimskij, Evgenij A. (2000) *Komparativistika. Uralistika. Lektsii i stat'i*, Moscow: Jazyki Russkoj Kultury.
- Kolbuszewski, Stanisław Franciszek (1973) “Nowe prace w badaniach nad pożyczkami fińskimi w językach bałtyckich”, *Acta Baltico-Slavica* 8: 145–150.
- Kowalski, Andrzej Piotr, Rychło Mikołaj and Witczak Krzysztof Tomasz (2020) “Is Old Norse *gammi* an inherited or a borrowed word?”, *Scandinavian Philology* 18 (1): 72–84.
- Kroonen, Guus (2013) *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden-Boston: Brill.
- Kruopas, Jonas (ed.) (1966) *Lietuvių kalbos žodynas*, vol. 7, Vilnius: Lietuvos Mokslų akademija.
- Kurschat, Alexander (1970) *Litauisch-Deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituanicae*, vol. 2, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Liaučute, Jurate A. (1982) *Slovar' baltizmov v slavjanskich jazykakh*, Leningrad: “Nauka”.
- Mańczak, Witold (1990) “La communauté balto-slave a-t-elle existé?”, *Baltistica* 36: 29–38.
- Mańczak, Witold (2008) *Linguistique générale et linguistique indo-européenne*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

- Matasović, Ranko (2009) *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*, Leiden–Boston: Brill.
- Mažiulis, Vytautas (1988) *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, vol. 1, Vilnius: “Mokslas”.
- Mažiulis, Vytautas (1993) *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, vol. 2, Vilnius: “Mokslas”.
- Mažiulis, Vytautas (1996) *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, vol. 3, Vilnius: “Mokslas”.
- Mikkola, Jooseppi Julius (1932) “Paikannimien alalta III”, *Virittäjä* 36: 442–443.
- Montanari, Franco (2018) *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Leiden–Boston: Brill.
- Orel, Vladimir E. (1986) “Marginalia to the Polish-«Jatvingian» Glossary”, *Indogermanische Forschungen* 91: 269–272.
- Orel, Vladimir E. (2011) *Russian Etymological Dictionary*, vol. 1, Calgary: Theophania Publishing.
- Orel, Vladimir E. and Khelimskij, Evgenij A. (1987) “Nabljudenija nad baltijskim jazykom pol’sko-«jatvyazhskogo» slovarika”, in Ivanov, Vjačeslav V. (ed.) *Balto-slavjanskije issledovanija 1985*, Moskva: “Nauka”, 121–134.
- Pokorny, Julius (1959) *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern–München: Francke Verlag.
- Raun, Alo (1958) “Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen”, *Ural-Altische Jahrbücher* 30: 30–34.
- Raun, Alo (2000) *Eesti keele etümoloogiline teatmik*, Tartu: Maarjamaa.
- Rédei, Karoly (1986–88) *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest: Akademiai Kiadó.
- Regan, Brian (1974) *Dictionary of the Biblical Gothic Language*, Phoenix: Wellspring Books.
- Rychło, Mikołaj (2013) “English *herd* and Polish *trzoda*: How the two words developed from one Proto-Indo-European root”, *Acta Neophilologica* 15(1): 155–166.
- Saarikivi, Janne (2004) “Is there Palaeo-European substratum interference in the western branches of Uralic?”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 90: 187–214.

- Sabaliauskas, Algirdas (1993) *We, the Balts*, Vilnius: Science and Encyclopedia Publishers.
- Schmalstieg, William R. (1986) “Armenian and Jatvingian *mard*: A Shared Lexical Item”, *Annual of Armenian Linguistics* 7: 59–61.
- Schmalstieg, William R. (2015) *Studies in Old Prussian. A Critical Review of the Relevant Literature in the Field from 1975 until 2005*, ed. by Pietro U. Dini, Vilnius: Vaga Publishers.
- Setälä, Emil Nestor (1909) “Beiträge zur finnisch-ugrischen Wortkunde (9. Fi. *kataja* ‘Wacholder’)”, *Finnisch-ugrische Forschungen* 9: 126–128.
- Sevortjan, Ėrvand V. (1974) *Ètimologičeskij slovar’ tjurkskikh jazykov*, vol. 1, Moscow: “Nauka”.
- Sławski, Franciszek (1952–56) *Słownik etymologiczny języka polskiego*, vol. 1, Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sławski, Franciszek (ed.) (1976) *Słownik prastłowiański*, vol. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Smit, Merlijn de (2017) “Insular Etymologies: Indo-European and substrate coastal terminology on Finnic and Saami”, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 41: 103–129.
- Smoczyński, Wojciech (1989) “Èlbingskij slovar’: èmendatsii, čtenija i ètimologii”, in Ivanov, Vjačeslav V. (ed.) *Balto-slavjanskije issledovanija* 1987, Moscow: “Nauka”, 13–42.
- Smoczyński, Wojciech (2000) *Untersuchungen zum deutschen Lehngut im Altpreussischen*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Smoczyński, Wojciech (2018) *Lithuanian Etymological Dictionary*, vol. 1–5, Berlin: Peter Lang.
- Szcześniak, Krystyna (2014) “Kadyk, czym jest i na jakich obszarach jest?”, *Studia Rossica Gedanensia* 1: 89–99.
- Thomsen, Vilhelm (1890) *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog: en sproghistorisk undersøgelse*, København: Lunos (reprinted in 2011 in Charleston: Nabu Press).
- Toivonen, Yrjö Henrik (1929) “Wortgeschichtliche Streifziige”, *Finnisch-ugrische Forschungen* 20(1): 136–144.
- Trautmann, Reinhold (1910) *Die altpreussische Sprachdenkmäler*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Witczak, Krzysztof Tomasz (1992) "Indo-European *ǵ₂képēwā 'elder, *Sambucus nigra* L.' and its Baltic descendants", *Linguistica Baltica* 1: 201–211.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (1999) "Gaulish *pados* 'pitch-pine' and Lithuanian *kadagys* 'juniper'", *Studia Indogermanica Lodziensia* 2: 171.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (2004) "Linguistic calques in the Old Prussian and Yatvingian toponymy", *Baltistica* 39(2): 309–313.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (2015) "Węgra – dawny hydronim jaćwieski", *Onomastica* 59: 271–280.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (2019) "Hipoteza Witolda Mańczaka o ugrofińskim substracie w językach bałtyckich", *LingVaria* 14(2): 43–53.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (2019a) *Słowniczek polsko-jaćwieski w świetle onomastyki*, in Rutkowski, Krzysztof and Rygorowicz-Kuźma, Anna (eds.) *Nazwy własne w języku, literaturze i kulturze. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Zofii Abramowicz*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 633–661.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (2020) "Ugrofinizmy w języku jaćwieskim", *Acta Baltico-Slavica* 44: 142–167.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (2020a) "Dwie germańskie nazwy śledzia", *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica* 15: 9–18.
- Witczak, Krzysztof Tomasz and Rychło, Mikołaj (2022) "Soot in the Saami and Germanic Languages", *Scandinavian Philology* 20 (2): 269–287.
- Wojan, Katarzyna (2014) "Jałowiec/kadyk w świetle etymologii globalnej", *Studia Rossica Gedanensia* 1: 100–141.
- Zeps, Valdis (1962) *Latvian and Finnic Linguistic Convergence*, Bloomington: Indiana University Press.
- Zinkevičius, Zigmas (1985) "Lenkų-jotvingių žodynėlis?", *Baltistica* 21(1): 61–82 and 21(2): 184–194.
- Zinkevičius, Zigmas (1992) "A Polish-Yatvingian Vocabulary?", *Linguistic and Oriental Studies from Poznań* 1: 99–133.

SAŽETAK

Krzysztof Tomasz Witczak

UGROFINSKE POSUĐENICE U ZAPADNOBALTIČKIM JEZICIMA

U ovome se radu raspravlja o 27 zapadnobaltičkih posuđenica za koje se vjeruje da su posuđene iz ugrofinskog izvora. Za pet leksičkih jedinica utvrđeno je da ne pripadaju ovoj kategoriji, dok se status još nekoliko njih smatra nesigurnim. Za brojne je riječi potvrđeno da su ugrofinske posuđenice. Među njima se nalaze fiziografski termini, npr. st. prus. *jūri* 'more' (← f.-v. **jārwā* 'jezero, more'); st. prus. **salavō* 'otok' (← u.-f. **salaw* 'otok; suho mjesto u močvari' < ur. **sala*), kao i nazivi korisnih vrsta drveća i biljaka, npr. st. prus. *kadegis* 'borovica' (← balto-fi. **kataja* 'id.' ← ur. **kača* 'smola'); st. prus. *malko* 'suma' (← u.-f. **malka* 'vrsta vrbe', sekundarno 'vrbov štap'); jatv. *sini* pl. 'gljive' (← balto-fi. **sēne* 'gljiva' < u.-f. **čänä* 'Polypore'). Tu su i leksičke jedinice koje označavaju životinje, meso i kožu koje se dobivaju od njih, npr. st. prus. *sylecke* 'baltička haringa' (← **siläkkä* 'id.' ← ur. **šilä* 'salo'); st. prus. *kaywe* 'kobila' (← balto-fi. **kēwe* 'ženka konja ili soba' < ur. **kādōwä* 'ženka'); jatv. *fała* 'meso' (← u.-f. **pala* 'gristi; jesti'); st. prus. *pusne* 'čizma (do koljena)' (← u.-f. **pučni* 'gornjište' < ur. **ponči* 'koža na sobovoj nozi'). Intenzivni jezični kontakti zapadnih Balta i nepoznatoga naroda ugrofinskoga podrijetla potvrđeni su i u glagolskim oblicima, npr. jatv. *wał* 'bio' (← u.-f. **wol-* 'bio'); jatv. *wa* 'potrebno je' (← balto-fi. **wajagz* 'id.').

Ključne riječi: *Baltik; posuđenice; ugrofinski; jezični kontakt; staropruski; substrat; jatviški*

II

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.8>

Krystyna Pieniążek-Marković

**„KAO KAKVE VISEĆE BAŠČE” – SRBIJA U
HRVATSKIM PUTOPISIMA IZ DOBA
ROMANTIZMA (*Dopis iz Banata*, 1841.
i *Misli o putovanju našem*, 1847.)**

dr. sc. Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań
krypien@amu.edu.pl orcid.org/0000-0002-5005-6374

izvorni znanstveni rad

UDK 821.163.42.09”18”-992

rukopis primljen: 29. prosinca 2024; prihvaćen za tisak: 4. svibnja 2025.

*Rad je prilog proučavanju hrvatskih putopisa (dopisa s puta) iz doba romantizma kojima je cilj putovanja Kneževina Srbija ili prostori nastanjeni (i) srpskim stanovništvom (Banat). Budući da u dosadašnjim istraživanjima putopisa toga doba tekstovi posvećeni Srbiji nisu bili predmet istraživanja, rad donosi nove spoznaje. Od pronađenih pet tiskanih od početaka hrvatskog preporoda do 1860. godine u radu su predmet istraživanja dva prva, potpisana pseudonimima (Rusan: *Dopis iz Banata*, 1841. i *Bratoljub*: *Misli o putovanju našem*, 1847). Oni su snažnije nego ikoji drugi putopisi prožeti ilirskim idejama zajedništva. U konstruiranju slike složne i srodne braće Srba i Hrvata – kao i u programskim spisima toga doba – u prvom se redu poseže za zajedništvom jezika i narodne pjesme. Ali na poetiku (poiesis) utječe i geografija, posebna uloga rijeka i „nepostojećih”/nevidljivih granica. Reprezentacija Srbije u ta dva teksta govori o rajskom prostoru s visećim baščama.*

Ključne riječi: ilirizam; putopisi; Srbija; imaginarna geografija; geopoetika

Ovaj rad skreće pozornost na neistraženi dio hrvatskih putopisa doba romantizma kojima su cilj putovanja ili predmet opisa bili srpski prostori te na njihovu putopisnu teritorijalnu imagologiju, reprezentaciju prostora, deskripciju mjesta.¹ Posežem za pojmom romantizam da zbog zadanih okvira rada ne ulazim u detalje vezane s ilirsko-preporodno-romantičarskom raščlambom i lokalnom karakteristikom hrvatskog romantizma kao sastavnice europskog pokreta. Vremenske okvire hrvatskih putopisa doba romantizma određujem 1839. godinom – kada Ivan Trnski u *Danici* objavljuje „dopise s puta”,² prve putopise toga doba proizašle iz hrvatske, domorodne ruke i na hrvatskom (ilirskom) – i 1860. godinom koja po nekim hrvatskim književnim povjesničarima znači ujedno kraj romantizma i apsolutizma te početak Šenoinog doba.³

Putopisi su toga perioda podređeni *domorodskoj* didaktično-poučno-političkoj misiji, kolektivnim ideološkim koncepcijama sloge i sjedinjenja bilo u ilirskoj, bilo u južnoslavenskoj varijanti. Mogućnosti sjedinjenja provjeravani su u fizičkom kontaktu s određenim područjem i njegovim stanovnicima; trebalo je otići, upoznati se, vidjeti, inventarizirati, zabilježiti, pružiti etnoobraz (ethnoscape, Anthony Smith).⁴ Kako su se izborom štokavskoga ilirci usmjerili prije svega prema Srbiji i Srbima, moglo bi se očekivati da je i ona (ili prije svega ona) cilj putovanja i tema putopisa i da

¹ Hrvatskim putopisima toga doba bavim se u knjizi *Smak drogi. Podróże chorwackiego romantyzmu (1839–1860)* (Poznań, 2023) DOI: 10.14746/amup.9788323242017, *The Flavour of the Road. Travels in Croatian Romanticism (1839–1860)* (Brill, 2025) gdje objašnjavam pojmove i karakteristiku hrvatskog romantizma prožetog nacionalnim preporodom i ilirsko-južnoslavenskim idejama zajedništva, zato ovdje ne ponavljam te podatke želeći što više mjesta posvetiti tom dijelu putopisne baštine koji govori o Srbiji i koji nije dodirnut u knjizi.

² Trnski Ivan, 1839, *Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacie I, Danica*, br. 35, 31. kolovoza, str. 137–138; *Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacie II, Danica*, br. 38, 21. rujna, str. 150–152; *Dopis iz Dalmacie, Danica*, br. 44, 2. studenoga, str. 173–175; *Dopis iz Tërsta, Danica*, br. 48, 30. studenoga, str. 193–195.

³ U hrvatskoj književnoj historiografiji prisutni su i drugi prijedlozi vremenskog određivanja granica romantizma, čak i uključivanja u romantizam Šenoinog doba pod imenom kasnog romantizma i predrealizma (vidjeti npr. Coha: 2023). Kako me zanimaju putopisi koji nisu u znaku predrealizma prihvaćam 1860. godinu. Ona je i najbliža kraju europskog romantizma.

⁴ Etnoobraz (ethnoscape) je prema Anthonyju Smithu (1999: 149–159) skup kolektivnih predodžbi, mitova, simbola, sjećanja i kulturno-povijesnih narativa koje etnička zajednica dijeli te koji oblikuju njezin identitet, osjećaj pripadnosti i povezanosti s prošlošću, teritorijem i zajednicom. Etnoobraz je često idealiziran kulturni imaginarij koji se koristi u diskurzivnim procesima stvaranja nacije.

su ti putopisi predmet proučavanja. Međutim, autori hrvatskih putopisa toga doba najčešće su putovali po domaćem itinerariju,⁵ u Bosnu (od poznatijih: Matija Mažuranić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Adolfo Veber Tkalčević, Kliment Božić, Mihovil Pavlinović) i Italiju (Ivan Kukuljević Sakcinski, Adolfo Veber Tkalčević, Antun Nemčić Gostovinski). Fizičko putovanje u određenom zemljopisnom pravcu nije se poklapalo s imaginarnom geografijom.⁶ Put u Bosnu, iz Zagreba zemljopisno na jug, imaginarno je vodio na Istok,⁷ put u sjevernu Italiju zemljopisno na zapad, ali imaginarno na romantični Jug, izvore kulture i civilizacije i drevne slavjanske prostore, put u Rusiju⁸ – na sjever a imaginarno u srce slavjanstva (Albert Ognjan Štriga⁹), put u „gornje strane“ značio je posjet uskocima (Stanko Vraz¹⁰), a put u Dalmaciju, gdje se uputio Trnski, usmjeren je bio na potragu za Ilirima¹¹.

⁵ „Dominacija domovinskog itinerarija u putopisima hrvatskog romantizma posve je razumljiva posljedica ideološkog povijesnog okvira. Zanimanje za jezik, običaje i svakodnevni život naroda, izgled domaćega krajolika, kulturnu baštinu i nacionalnu povijest započinje neposrednim iskustvom, a nastavlja se posredovanjem stečenoga znanja na hrvatskom jeziku“ (Duda 1998: 103).

⁶ *The Dictionary of Human Geography* imaginarnu geografiju definira kao “[r]epresentations of other places – people and landscapes, cultures and ‘natures’ – that articulate the desires, fantasies and fears of their authors and the power grids between them and their ‘Others’” (Johnston et al. 2009: 369–370). Sam pojam imaginarne geografije preuzet je od Edwarda Saida koji je o njoj pisao u kontekstu kolonizacijskih postupaka.

⁷ Taj pogled na Bosnu uvriježio se u imaginarnoj geografiji. O Bosni kao najbližem, domaćem Istoku pisao je znatno kasnije (1929.) Tin Ujević (2001: 74–75) kada se prvi put obreo u Sarajevu.

⁸ Nemčić je zapravo ostvario domestikalno putovanje (*peregrinatio domestica*), u gradove koji nisu tako južno od Zagreba i koji su tada pripadali Austriji (Trst, Venecija, Padova, Verona) kao i sjeverna Hrvatska, gdje je sam živio (Ludbreg i Koprivnica), no on govori o putovanju na romantični Jug (Nemčić 1998: 39).

⁹ Štriga, operni pjevač, uvjerava čitatelja da je zbog financijske nedaće otputovao po pomoć (1858. godine preko Pruske, Varšave i Beča) „u staru stričevinu Rusiju“ (Štriga 1983: 269), odakle se vraća priznat i obogaćen, s novčanim dokazom da se na Rusiju i Ruse može računati (Štriga, 1983, 269–270).

¹⁰ Vraz (Jakob Frass) odustao od svog materinskog slovenskog narječja, prihvatio štokavski, doduše nikada ga nije svladao do kraja, ali s uskocima je mogao razgovarati. Područje na hrvatskom sjeverozapadu u koje se zaputio ne samo da je bilo hrvatsko-slovensko pograničje (u ilirsko-preporodnim koncepcijama važnija je bila razlika između slavensko-njemačkog etnitetu od etničke hrvatsko-slovenske podjele) nego je i unutar njega značajna (konfliktna) bila prisutnost uskočkoga etnitetu.

¹¹ Trnski je naglašavao potrebu uspostavljanja komunikacijske ilirske zajednice, u jeziku je vidio temelj ujedinjenja. Komunikaciju u ilirskom jeziku poistovjećivao je s dijeljenjem istih

Putovanje oko svijeta koje se dogodilo Tomi Skalici bilo je rezultat igre slučaja u bijegu pred policijom Bachova apsolutizma.

Prva su se preporodna putovanja odvijala po „našim“ ilirskim zemljama, Dalmaciji, Gornjim stranama, Bosni – zemlji pradjedova u kojoj žive braća Iliri, po Italiji koja je smatrana dvostruko svojom kao civilizacijski i kulturni dom te kao prostor iz kojega su (u skladu s ilirskom imagologijom) snagom rimskog oružja izgnani miroljubivi Slaveni Veneti, kako piše, na primjer, Nemčić. Semantičko polje „našega“ širi se poput koncentričnih krugova. Posjećivane prostore moguće je podijeliti na nekoliko kategorija. Prvo, bliski i vlastiti prostori Trojedne Kraljevine koje je trebalo otkriti za širi krug čitatelja. Drugo, prostori zajedničkog područja južnih Slavena. Treće, neslavenski prostor smatran zajedničkim kulturnim i/ili političkim područjem u kojem su putnici domoroci tražili otiske slavljanstva, četvrto, daleke slavenske zemlje važne zbog panslavističkih ideja.

Urednici *Danice*, koja je bila mjesto objavljivanja prvih putopisa (često u obliku dopisa s puta), nastojali su približiti Srbiju hrvatskim čitateljima posredstvom putopisa putnika iz Europe (tiskani su između ostalog tekstovi Alphonsa de Lamartinea i Věnceslava Staněka) i preko (auto)balkanizacijskog/(auto)balkanističkog diskursa u kojemu dolazi do identifikacije sa Srbima, Crnogorcima ili šire južnim Slavenima i njihovom sudbinom, prvenstveno u borbi s Turcima. Lamartine u svojoj reprezentaciji Srbije koristi romantičarske klišeje idealizacije i idilizacije. Srbija je predstavljena kao zemlja vjerna tradiciji, junačka i postojbina Rousseauovih „dobrih/pitomi divjaka“ (Coha 2015: 466–518). Književna djela hrvatskih autora (fragmenti *Osmana* Ivana Gundulića, *Jurana i Sofije* Ivana Kukuljevića Sakcinskog, *Smrti Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića) naglašavala su ulogu Srbije u borbi s Turcima, unatoč tome što u to doba Turska za Hrvatsku nije predstavljala opasnost (Coha 2015: 496–497), ali se na taj način postizala priča o zajedničkoj sudbini. U prilogima hrvatskih i srpskih autora (Miloš Popović, Dimitrija Demeter i nekoliko anonimnih ili potpisanih inicijalima) pozornost je skrenuta na beogradsko kazalište, književnost, Maticu srpsku i sam Beograd (na primjer: Stjepan Marjanović *Běograd*, *Opis běogradske varoši*, *Opis běogradskih predgradjah*). Zanimljivo je da je prvi putopis objavljen u *Danici* (1837.) posvećen upravo Srbiji: *Sěrbia. Pismo iz Zemunskog lazareta*.

uvjerenja. Na kraju je sa satisfakcijom izjavio: „ilirski se razgovaralo a i ilirski se mislilo“ (Trnski 1839: 195), što je imalo posebno značenje u kontekstu otpora sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.

Od S. (Iz Humoriste), a njegov je autor Francuz koji se potpisao inicijalom S. (Coha 2015: 386, 496).

U tom kontekstu iznenađuje mali broj putopisa ili dopisa s puta hrvatskih autora koji bi nastajali iz potrebe verificiranja slike zapadnih putopisaca i fikcijskih kreacija visoke književnosti. Istražujući literaturu posvećenu hrvatskim putopisima 19. stoljeća, nisam naišla na studiju o hrvatskim susretima sa Srbima i Srbijom, ali u potrazi za izvorima otkrila sam sljedeće dokaze hrvatsko-srpskih susreta i izvještaja o njima:

1. 1841. godine, br. 33 *Danica* je objavila *Dopis iz Banata*, koji potpisuje Rusan (Rusan /Dragić/ Ferdo iz okolice Vrija, selo Šemovci blizu granice s Mađarskom), str. 133–135);
2. 1847. godine, u dva broja *Danice* izlaze *Misli o putovanju našem*, potpisane pseudonimom Bratoljub (br. 40, str. 158–160, br. 41, str. 161–163);
3. 1848. i 1849. godine anonimno u *Danici* izlaze *Pisma iz Sàrbie prijatelju G. u Zagreb* (pet dopisa tiskanih u deset brojeva: 1848 br. 8, str. 30–31; br. 9, str. 34–37; br. 19, str. 78–80; 1849. br. 20, str. 117–119; br. 21, str. 126–127; br. 22. str. 133–136; br. 23, str. 141–143; br. 24, str. 150–151; br. 25, str. 158–159; br. 26, str. 165–167);
4. 1848. godine *Zora dalmatinska* objavljuje *Putovanje u Srem i Bačku Arkimandrita manastira Krupe u Dalmaciji* Gerasima Zelića iz 1774;
5. 1855. godine u *Nevenu* tiska se *Pogled u Banat* ljeta 1855. Rodoljuba Sriemca (pseudonim?).¹²

U taj se popis može dodati i odlomak, objavljenog 1842. godine, *Pogleda u Bosnu* Matije Mažuranića u kojem opisuje dio svog puta koji je vodio preko Srbije. U ovome radu posvećujem pozornost dvama prvim dopisima s puta koji su tiskani u *Danici*.

Vrlo je različita estetska vrijednost hrvatskih putopisa 19. stoljeća općenito, s nekim iznimkama poput *Putositnica* Antuna Nemčića za koje Mirko Tomasović (1991: 77) tvrdi da su najbolje prozno ostvarenje toga doba ili spomenutoga putopisa *Pogled u Bosnu* M. Mažuranića. Ostali putopisi imaju prije svega značenje u projektiranju i ostvarivanju hrvatske kulture, zamišljene zajednice i teritorijalne imagologije. Iz današnje per-

¹² Autor koji se potpisivao pseudonimom Rodoljub Sriemac vjerojatno je bio hrvatski književnik Mijat Stojanović (Orešković: 1978, 266).

spektive oni su izvor za bolje razumijevanje njihova doba i procesa kulturnog razvoja te stoga zaslužuju pozornost neovisno o estetskom i književnom nivou. Upoznavanje, a prije svega opis upoznatoga, viđenoga, posjećenoga značilo je uključivanje određenog područja u vlastiti kulturni prostor.

Čitanje putopisa hrvatskog romantizma i ispitivanje tadašnje imaginarne geografije neminovno je vezano uz fokus prostornih istraživanja (*spatial turn*), kulturnog krajolika, kulturne reprezentacije, geopetike u shvaćanju i Kennetha Whitea¹³, i Elżbiete Rybickie¹⁴. White u geopoetici vidi prije svega vrstu lirskog (poetskog) bivanja/prisutnosti-u-svijetu. Prisutnost u svijetu se prema njemu realizira kroz kretanje u prostoru i traženje takvih mjesta u kojima je moguće iskusiti jedinstvo univerzuma, pjesničku (tekstualnu) moć prirodnih i zemljopisnih pojava koje u procesu čitanja probuđuju estetske doživljaje (White 2011). Geopoetika Rybickie više je povezana s poetikom. Zadatak geopoetike autorica vidi ne toliko u promatranju reprezentacija geografskih prostora u književnosti, koliko u pitanjima što to književnost čini – u okviru poetike i *poiesis* – s određenim mjestom ili prostorom. Geopoetiku zanima međuprostor, između „geo” i poetike, između geografskog prostora i književnosti, *pojetičnost* geografije i geografičnost *poiesis* (Rybicka 2014: 93). U čitanju hrvatskih putopisa toga doba, osim različitih geo- pristupa, neophodna je svijest ideološkog i političkog preporodnog konteksta koji „upravlja” putopišćevim pogledima i zaključcima.

Rusanov je *Dopis iz Banata* vjerojatno prvi izvještaj hrvatskog autora o boravku među Srbima (1841), prva hrvatska kulturna reprezentacija prostora na kojem žive (i) Srbi. Banat je u to vrijeme dio Ugarske, Rusan dakle u samu Srbiju ne ulazi. Putopis je sastavljen u Temišvaru 5. srpnja, a putovanje se odvijalo „kroz Daljek, Batinu, Zombor, Šivac, Kulu, sv. Tomaš, stari i novi Bečej, Karlovo, Kikindu” (134). Cilj putovanja može se naslutiti već prema motu (citat) koji otvara dopis: „Složno, složno, rode mili / Trublja

¹³ U koncepciji inicijatora Kennetha Whitea, geopoetika je vrsta ekokritike i svakako je blizu ekopoetike, ali i šire. White povezuje upoznavanje geografskih mjesta i prostora s estetskim i emocionalnim doživljajima koje pobuđuju, meditacijom i intelektualnom refleksijom (White 2010: 34–35; zob. Konończuk 2011: 43, Kronenberg 2014a; Kronenberg 2014b).

¹⁴ Rybicka, *Geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia* (2011); *Literatura, geografia: wspólne terytoria* (2012); *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich* (2014).

zove proti sili“. U prvoj rečenici putopisac kaže da mu nikada putovanje nije bilo tako ugodno i milo, mada je prošao „veći dio austrijskoga carstva i nekoje manje inostrane države, kao prošasti mjesec kroz plodonosnu Bačku i ravni Banat“ (133). Iskusni putnik-izvjestitelj počinje od iskazivanja emocija i političkog mišljenja, ali ih temelji na iskustvu vlastitog oka i tijela. Naglašavanje činjenice da je vlastito tijelo alat za postizanje znanja jedno je od stalnih mjesta putopisa i autorskih deklaracija. Senzorička i emotivna književna geografija (Rodaway 1994; Howes 2005; Rembowska-Pluciennik 2010; Rybicka 2014: 247–277), koja nerijetko bilježi iskustva graničnih situacija, neizostavni je dio spacijalne imagologije. Matija Mažuranić kaže da čitajući njegova „izvještja“ domoroci: „kod kuće sedeći, bez truda, muke i pogibelji barem onoliko saznadu, koliko sam se ja tamo s očevitom pogibelju života naučio“ (*Pogled u Bosnu*, str. XIV). Smisao putovanja u poznavanju vidi i Rusan, ali naglašava posebnost i neponovljivost pojedinog putovanja. A to jest zadatak svakog domoroca i rodoljuba

da [putnik] s pravom željom poznavanja okolica putuje i vrēme besposleno netrati. Ja sam svu pomnju na to obratio, da u mnogovrstne predmete, koji se mojoj pozornosti ponudjahu, dobro oči uprem, i nemogu propustiti, da vam uspeh mojih iskušanjah kratko i prosto neopišem (133–134).

Navedeni je dio tipičan okvir¹⁵ tadašnjih putopisa, a Rusanov je jedan od prvih (nakon Trnskog i Kukuljevićevog *Dopisa iz Milana*, br. 13, 30, 31 te dva Vrazova: *Dopis prijateljski iz Kranjske*, br. 25, 26, 28 i *Dopis prijateljski iz Mlětačkoga*, br. 29) pa bi zapravo pripadao primjernima. Od vrsta senzoričkih iskustava Rusan najviše vjeruje svome oku, u njegovu tekstu dominira dakle vizualna geografija (Rodaway 1994: 116) karakteristična za 19. stoljeće, „oko« geografa bilo je tada još tjelesno, subjektivno, nekako uronjeno u opisivani prostor (...), pogled su pratila druga osjetila, a osjetila su pratile emocije“ – piše poljska istraživačica, autorica knjige *Geopoetika*, Elżbieta Rybicka (2014: 257). U Rusana su ipak neprisutne reakcije drugih osjetila, on se usmjerava na vizualnu i intelektualnu percepciju koje su mu temelj za (opravdane) emocije.

Unatoč tvrdnji da namjerava uprti oči u mnogovrsne predmete, iz fokusa interesa isključuje (zapisujem u originalu): poljodjelstvo, kućevno

¹⁵ U okviru ili obrazloženju putopisac objašnjava razlog nastanka teksta, njegovo razumijevanje načina putopisnog posredovanja ili poetike i funkcije žanra, vidjeti Duda 1998: 93.

gospodarstvo, obètnosti, umètnosti i ina blagostanja naroda „samo ću vam nèkoja vèrhu žiteljah i duha medju njimi sada vladajućeg – u obziru narodnosti – priobćiti“ (133–134). Autor ide vidjeti situaciju na licu mjesta. Kako gleda kroz ilirske naočale, vidi „skoro sve samo Sèrbo-Ilire“ (134). Oduševljen je postojanjem posebnih učionica, a prije svega time da se djeca podučavaju u materinskom/ilirskom (koristi oba pojma) jeziku: „moje udivljenje biaše neizkazano, čuvši, da se u *Zomboru* i *Kikindi* ne samo temelji ilirskoga jezika, čitati, pisati i računati uči, nego takodjer da se i znamenitie znanosti u istom jeziku jur predaju“ (134). U Starom Bečeju posjećuje čitaonicu (sastojeća od samih Sèrbo-Ilirah) s knjigama i časopisima na slavenskim jezicima o kojoj se brine gosp. Joanović – „tamošnji stup ilirske narodnosti – nežali truda ni troška, nego žètrvuje sva moguća na korist ilirskoga jezika i knjižestva“ (134). U Somboru posjećuje kuću „prijatelja i velikog Ilira g. P.....ća“, sudjeluje u općinskoj – ilirskoj zabavi, gdje sluša ilirske narodne gudbe i prekrasne ilirske pjesme, gleda ilirsko kolo, prazni čaše „na zdravlje svih vèrnih Ilirah i Ilirkinjah“, u Novom Bečeju susreće Ilire iz Hrvatske i Slavonije koji tamo stižu radi trgovine, a „na trgovištu gospoduje ilirski jezik, trgovački stališ svoj ilirski jezik cèniti i ljubiti razumie – U Kikindi opet ponajviše Serboilirah i mada trguju Nèmcii, Vlasi, Židovi i Magjari – posve se ilirski govori“ itd. Nabrajam fragmente u kojima progovara iliromanija da se osjeti redundancija, snažno inzistiranje na ideji i kreiranje slike u kojoj je ideja zapravo već realizirana, utjelovljena: „Tamošnji su Serboiliri gostoljubivi, družbeni, veseli i nadahnuti čistim narodnim duhom.“¹⁶ Pitanje je koliko Rusan bilježi faktografiju a koliko stvara izmaštanu idilu. Kako je primijetio White (2011: 11) komentirajući otkrivanje svijeta s druge strane Atlantika: „lakše je nametnuti nepoznato-me to, što je poznato, nego otvoriti sebe na nepoznato. (...) Novi Svijet nikada nije bio doista novi, predstavljao je naduvanu karikaturu nekoliko dijelova Starog Svijeta“. Moguće je dakle da se u susretu Rusana sa Srbima dogodio isti proces. Maciej Czerwiński podsjeća da je Hrvate i Srbe povezivalo štokavsko narječje, ali dijelilo skoro sve drugo. Različitosti su se očitovale prije svega u konfesiji, a tragom toga u kulturno-civilizacijskom pripadanju. Srbi su pripadali univerzumu *Slavia Orthodoxa*, Hrvati – *Slavia Romana*. Cijela povijesna Srbija preko četrsto godina bila je pod osman-

¹⁶ Doduše Rusan primjećuje „u svakom žitu ima kukolja, imade oskvèrnenih i podlih dušah, koji iz bludnih načelah i neznanosti čovjekoljuba gaze“, ali ne navodi detalje, teško je odgonetnuti o čemu se radi.

skom vladavinom, dok neke hrvatske pokrajine samo sto pedeset, a neke uopće. Srpska kultura imala je snažno konstituiranu i centraliziranu povijesno-političku osobnost koja se naslanjala na crkvenu tradiciju i zlatno doba srednjovjekovne državnosti. Hrvatska – iznimno jezično raznorodna, kulturno i politički razbijena – razvijala se u različitim regionalnim središtima (Czerwiński 2020: 341–342). Rusan naglašava isključivo srodnosti, razlike ne primjećuje.

Ilirski ambijent, okruženje i duh podloga su za pokretanje naracije o rajskoj sredini, rajskom prostoru, rajskom veselju autora. Ali je doživljaj idile obasjane zlatnim trakama zalazećeg sunca, narodne svijesti, sloge naroda i prirode zapravo neiskazan (nemogućnost opisivanja također je stalno mjesto putopisa). Estetsku vrijednost Rusanova dopisa bolje je ostaviti po strani.¹⁷ Snažni ilirofilski doživljaj dovodi putnika u stanje opijenosti ilirskom ambrozijom ili ilirskim pričestima: „U celom ovom cvjetnjaku cvatiaše samo ilirsko cvetje, koje me svojim ambrozinskim miriosm tako napoji, da sam na glad, koi me prie došastja u Zombor malo moriaše – sa svime zaboravio. »Čovjek neživi samim hljebom,« veli sveto pismo“ (134). Idilična slika ilirskog raja pogodna je pozadina za upućivanje na to što u domovini nije još savršeno, na nedovoljno *domorodstvo* Hrvatica koje zapostavljaju narodni jezik u korist njemačkoga, što je dokaz njihova otuđivanja, nemara i neodgovornosti.

U Temišvaru se putopisac razboli i mora prekinuti putovanje koje je vodilo „proti turskoj granici“. U tekstu na prvom mjestu iznosi vrijednosti i činjenice snažno povezane s umom, znanjem, mudrošću, prosvjetiteljstvom, pravim izborom – postizanja znanja na ilirskom jeziku. Na sljedećem se mjestu pojavljuje podatak o zabavi koja je u tom kontekstu poput zasluženog užitka nakon posla, užitak u kojem se na drugi način prenose iste preporodno-ilirske ideje. Prirodnim se rezultatom sklada u promišljenom radu na poučavanju djece u školama i sebe u čitaonicama čini rajska slika, *locus amoenus*, cvjetnjak, u kojem se komunikacija odvija na ilirskom. Ilirski je medij komunikacije za Ilire, ali i *lingua franca* u trgovini (za Nijemce, Židove, Mađare, Vlahe). Ilirski sklad prati božji blagoslov. Disonanca su u toj harmoniji „serboilirskih mjesta“ natpisi na mađarskom i podlost koja je najčešće rezultat neznanja. Rusanov *Dopis iz Banata* spada u dio putopisa

¹⁷ Primjer opisa i sentimentalističke, pastoralno-idilične stilizacije: „tu je šumica, žarko sunaše i umiljno povjetarce koje nosi od stabla do stabla ponovljeni jek ilirske gudbe i pjesme, čutjenja rodoljubna neiskazanom nasladnostju ublažujući“ (134).

ilirskog perioda koji u kulturnu baštinu unose nova područja u kojima – kako se pokazuje – žive istomišljenici, osviješteni i preporođeni domorodci Iliri. Rusan nije nomadski subjekt o kojem piše White u svojoj lirsko-filozofskoj geopoetici, on je društvena osoba – nakupina nasljeđa, kodiranih emocija i fantazije. Osoba je identitet/sebstvo, subjekt je energetska polje (White 2011: 12).

Šest godina poslije Rusanova *Dopisa iz Banata* (1847.) *Danica* objavljuje *Misli o putovanju našem*. Anonimni autor, potpisan Bratoljub,¹⁸ isključuje svoj rad iz žanra upozoravajući:

Opis putovanja našeg po susjednim zemljama slavjanskim nespada u red onih opisih, koji ime nose vojažerah ili političnih ili beletrističnih ili pako spekulativnih. Put naš biaše prosto jedno posjetjenje susjedno; neimadjaše inoga značaja do prostote, nemadješe ine svrhe nego doprineti jednosrdnačno pozdravljenje bratji, susjednim Slavjanom od čelog našeg hrvatskog roda, i opet povratiti se u svoju postojbinu s otpozdravom od bratje naše dunavske i savske (158–159).

Dok je Rusanov dopis primjer izvještaja o zatečenom stanju, *Misli o putovanju našem* su primjer izvještaja „s posla” osviještenih domorodaca koji se uključuju u širenje preporodnih ideja kroz kulturu i umjetnost. U tekstu se eksplícitno govori o djelovanju na narodnom polju, obraća se posebna pozornost na zajednički jezik („narječje naše već jedan slovar”, 159) kao uvjet za izniknuće i porast ilirske književnosti¹⁹ i kao ključ otvaranju narodnih uspomena, kao mjesto pamćenja, *lieux da mémoire* (Pierre Nora). Polazeći sa stanovišta po kojemu je doma u radu na narodnom polju učinjeno sve, autor smatra da je vrijeme za odlazak susjedima, kako bi i oni osjetili što „imamo u njedrima”, „da bi skrito povetarce zemlje naše zadahnuli” i sjedinili njihovo „nadahnutje” s našim (159). Napuštanje *mile domovine* u većini

¹⁸ Ante Franić (1983, 28) kaže da ga je napisao Vatroslav Lisinski, Dean Duda (1998: 93) smatra da je autor Ljudevit Pihler, a Marijana Kokanović Marković (2021: 121) da je autor Ognjan Štriga. Međutim, Franje Kuhač u knjizi *Vatroslav Lisinski i njegovo doba* (1904, 78) navodi da je autor Ljudevit Pihler. Kuhač bio je suvremenik Vatroslava Lisinskog, Alberta Štrige i Ljudevita Pihlera i poznavao ih je osobno pa se stoga čini pouzdanim izvorom informacije o autorstvu. Na Kuhačevu knjigu uputio me recenzent/recenzentica ovoga članka.

¹⁹ Godine 1845. izlaze *Putositnice* Antuna Nemčića u kojima (aludirajući na *Planine Petra Zoranića*) kaže da plod svojih putovanja objavljuje isključivo radi preporodne obaveze povećavanja korpusa književnih djela zato što se „naše knjižestvo” još slabo zeleni. Dvije godine nakon toga autor *Misli o putovanju našem* optimistički izvješćuje o poboljšanju situacije i porastu „ilirskog knjižestva”.

tadašnjih putopisa i dopisa s puta nije emocionalno neutralno, prekoračivanja hrvatskoga praga i ovdje je tematizirano i povezano s mukom na odlasku te s velikim veseljem na povratku. Taj je tekst ilustracija procesa kojemu je cilj prevladavanje lokalizma i regionalizma zamišljene zajednice, njezina kulturna homogenizacija na kojoj svjesno rade mobilizirani pojedinci koji uspostavljaju „horizontalnu“ (prostornu) i kulturnu vezu (usp. Gross 1981), mada liminalni doživljaj na pragu svjedoči o nemogućnosti potpunog sjedinjenja. *Misli o putovanju našem* objavljene su 1847., četiri godine nakon službene zabrane ilirskog imena. Moguće je da je i ta činjenica utjecala na korištenju terminologiju koja postaje preciznija pa se stoga govori o hrvatskom narodu, o susjednim Slavljanima (ne više o Ilirima), dunavskoj i savskoj braći, a zajednički jezik nije imenovan i jedino je književnost ostala ilirska. Blago koje putnici-posjetitelji žele podijeliti jesu narodne pjesme. Radi se naime o gostovanju Vatroslava Lisinskog i članova muškog kvarteta (Franjo Stazić, prvi tenor, Ljudevit Pihler, drugi tenor, Albert Štriga, bariton, Kamilo Livadić, bas) u Beogradu, Pančevu, Novom Sadu i Sremskoj Mitrovici, koje se uklapalo u rad na narodnom preporodu i buđenju nacionalne svijesti s jedne i druge strane granice.²⁰ Važan dio društvenog života bili su balovi, javni koncerti i kućne zabave.

Takve javne i privatne manifestacije bile su osjetljiv barometar društveno-političkih događanja. U prvim desetljećima 19. stoljeća u Novom Sadu su priređivani koncerti na kojima su uglavnom izvođena djela stranih skladatelja i pjevane pjesme pretežito na njemačkom jeziku. Četrdesetih godina 19. stoljeća mladež se snažno suprotstavila stranim utjecajima, a val izvođenja narodnih pjesama i plesova »zapljusnuo« je balske dvorane i koncertne podije, u čijim je programima tražena potvrda nacionalnog identiteta. Akademska mladež suprotstavila se dominaciji stranih plesova na balovima, zalažući se za srpske narodne plesove, kao i za tiskanje pozivnica na srpskom jeziku. Do tada uobičajena konverzacija na njemačkom jeziku sve je više potiskivana upotrebom srpskog jezika. I u koncertnim programima obrade narodnih i građanskih pjesama i plesova, kao i budnica, dobile su istaknuto mjesto. Promjene redoslijeda i vrste plesova u plesnoj knjižici na balovima ili favoriziranje izvođenja narodnih

²⁰ O nastupu se u hrvatskim i srpskim novinama pisalo s oduševljenjem. Marijana Koka-nović Marković piše o tome na primjeru Novog Sada gdje je 1824. osnovan *Letopis Matice srpske*, 1838. Leteće diletantsko pozorište (gostovali su u Zagrebu i izvodili dramu *Juran i Sofija ili Turci kod Siska* Ivana Kukuljevića Sakcinskog), a 1845. otvorena je Srpska čitaonica.

pjesama i plesova na koncertima, kao i umetanje budnica u dramske komade (s čijim sadržajem često nisu imale veze) bili su jasni indikatori aktualnih političkih događanja (Kokanović Marković 2021: 114–115).²¹

Misli o putovanju našem pisane su s nastojanjem približavanja književnom/pjesničkom stilu, koji je poistovjećen s uzvišenim tonom (patetikom?), a to se postiže opisivanjem ushićenja, ali tijesno povezanoga s rodoljubnim osjećajem („sve što smo vidjeli, uzhitavaše nas, jerbo sve, pak i sama travčica sjaše se domorodnom lëpotom“, 159). Predstavljeni svijet živi, primjer je romantičarskoga organicizma. Antropomorfiziran je i u rodbinskim je odnosima prostor kojim se putnik kreće, njegove sastavnice, pa čak i vremenske pojave: Hrvatska je sestra Slavonije, Srijema, Banata i Srbije, sestre su također rijeke, one su pune osjećaja i svijesti. Kupa je ponosna zbog svoje moći, lađu nosi na prsima i drži se „pod pazuh“ sa Savom, zahvalna je što sjedinjena s njom rasprostire moćna ramena i dalje može cjelivati obale kao što je dosad cjelivala obale Slavonije i hrvatskog Banata. Taj „vodeni narativ“ uklopljen je u nadređenu ideju o sjedinjavanju i bliskim odnosima, rijeke ne samo da pokazuju tečno kretanje kroz prostor i nepostojanje barijera nego i unose dodatne vrijednosti porodične intime. Kupa i Sava – kojima se odvija putovanje zagrebačkog pjevačkog društva od Siska do Beograda – nisu *limes* (mada autor izvještaja postavlja pitanje domaćeg praga), nisu granice. S obje njihove strane ista „svjedočanstva obdjelavanja zemlje trudoljubivim rukama“ (159). Una je pak oživljena tuga, koja umjesto vode toči vlastite suze i primjer je pravog limesa – „razstavlja“ Hrvatsku i Bosnu, „objedjelano“, preporođeno vlastito i zapušteno tuđe. Na mjestu gdje Una dijeli Hrvatsku i Bosnu autor bilježi slike i osjećaje koje su prije i poslije njega zapisivali Mažuranić, Sakcinski, Pavlinović. Ovaj dio je poput lamentacije na rijekama Babilona i kao lamentacija same rijeke (Psalam 137)

Odatle smatrali smo s velikom tugom baščama i šumama obastertu Bosnu, tužni izraz ove pokrajine! Još žalostnia sela, u kojima bratja naša obitavaju – smutnu Unu, koja žuboreći tiho u svom koritu,

²¹ Na zabavu u Beogradu došao knez s cijelom porodicom i kapelnikom knjaževsko-dvorske kapele Josifom Šlezingerom koji je ovako ocijenio nastup: „Pod ravnanjem Lisinskoga pjevala su četiri pjevača, samo lijepi i otmjeni ljudi sa još ljepšim grlima (...) priznajem rado da tako divnih popjevaka i tako umjetnički savršeno pjevati nisam nikada u svom životu čuo (...) Općinstvo je bilo usplamćeno, knjaz Aleksandar začaran, blažen, a ja (Šlezinger) poražen do crne zemljice“ (prema Kokanović Marković 2021: 116).

rekao bi, ne da vode, nego iztočene suze za sobom povlači: Ah Uno!
Dokle ćeš suzama bratje naše napitavati vode tvoje i savske. Tako
promišljavajući o nesreći bratje naše Bošnjakah, približavali smo se
granicam Srbije (159).

Autor prikazuje rijeke kao povezane s karakterom kulture koja nastaje na obalama (neobrađena priroda je također oblik kulture), prikazuje dakle povezanost čovjeka i rijeke. Rijeka donosi (unos) određene vrijednosti i prenosi dalje (u-tječe i is-tječe). Rijeka – piše Tadeusz Sławek (2013: 120) – kad nas nosi iz domaćeg mjesta, prouzrokuje da se to mjesto ne gruš a u svojoj odvojenosti, brutalno odsječeno granicama od drugih mjesta, nego postaje propustljivo. Isplivavši iz određenog mjesta, nosi njegove vrijednosti i glatko utječe na sljedeća mjesta. Takve su rijeke u analiziranom tekstu Kupa i Sava, dok su Una i Drina rijeke koje dijele. Putnici koračaju / kreću se / brode rijekama koje povezuju, ali kao da ne primjećuju njihovu materijalnost, tjelesnost rijeke same, gledaju u daljinu i uvis. Neprimijećena materijalnost mijenja značenje, remeti ili mijenja prihvaćeni način poimanja i uređenja svijeta (Sławek 2013: 121). Kupa i Sava ne predstavljaju obilježja tipična za rijeku (zaboravlja se na njih), ne dijele, dok je rijeka uvijek pukotina u zbijenoj materiji, procijep u neprekinutosti zemlje i zbog toga remeti našu egzistenciju. Rijeka uvijek dijeli, čak i ako se ta istina ne primjećuje. Rijeka također ima dva kraka, dvije obale, dvije struje (kada se spoji s ostalima), lekcija/učenje rijeke je: „jedinstvo i identitet mogu se zamisliti samo kao put do jedinstva i identiteta koji vodi kroz stalno multipliciranje razdvajanja“ (Sławek 2013: 122). Sa strujom rijeke pjevači svojom pjesmom nose tekuću priču, pjesma fluidno teče i utječe, spaja razdvojeno i, kao i rijeka, „ujedinjuje u multipliciranju razdvojenosti“.

Prvi pogled skladatelja ili opernog pjevača (Lisinskog, Pihlera ili Štrige) na Srbiju (u blizini Mitrovice i mjesta gdje se Drina ulijeva u Savu) budi ushićenje. Promatrač diže pogled na planine i gorja obrasle „gorostasnim“ šumama, a podizanje pogleda prati zanos – podizanje osjećaja. Nedostupne planine u romantizmu su povezivane s kategorijom sublimnoga i doživljavane kao zapanjujući spektakli (Thompson 2005: 558, prema: Cođa 2015: 435). Uznesen pripovjedač uznosi (podizē) svijet koji gleda i konstruira krajolik pokrajine koja je „kao u zraku stojeća“ a gorostasne šume pretvaraju se u viseće bašte. Emotivna geografija kaže da su emocije tekuća, fluidna stanja koja se smještaju u prostoru između ljudi i mjesta, fluktuiraju između njih, ustanovljuju prolaz između subjekta koji doživljava i prostora (Rybicka 2013: 267). U dopisima, uspomenu, dnevnicima, putopisima

lakše je vidljiva nego u drugim žanrovima veza između *geo* i *poetike*, stvaralački proces povezan s emocionalnim doživljajem mjesta/prostora (Rybicka 2013: 269). *Misli o putovanju našem* primjer su emotivne topografije, emotivne naracije koja pokušava emocije (nikad neiskazive ili teško iskazive) racionalno poduprijeti usporedbom. Čudesan krajolik natopljen je slavenstvom i romantikom s kojom se ne mogu usporediti ni Švicarska ni Tirol. Autor uspoređuje, cijeni, hvali, a razlog tome su i ljepota prirode i činjenica da je Kneževina u to vrijeme autonomna, mada i dalje u okviru osmanskog imperija. Putnik je stavlja na razinu drugih slobodnih europskih država, a snagu oslobođenja vidi kao još jedan plod prirode i plod žrtve pradjedova.

Kao što je svakom čovjeku drago gledati po širokom svētu čudesa naravi, po sto putah je milie Slavjaninu gledati ove srodne Slavjanah zemlje. Stani Švajceru sa tvojom romantičkom zemljom, i ti Tirolče s tvojim snježnim gorama, zastukni zvuk tvoje frulice, jer ti nisi nigda gledao Sèrbiju, niti ti pada na pamet, da je prije 40 godina jedan dio slavjanskih zemaljah – Sèrbia strèsla sa sebe jaram, i u osobi male kneževine stupila u jedan red kraljestvah i carstvah europskih i da je danas u sebi neodvisna dèržava. – Kaži Sèrbio, da li tvoje prirodno uznosito obličje dopomoglo ti samo, što više ne nosiš okove turskoga robstva? Da li tvoja sila vlastita, da li duh kraljevića Marka u tebi sačuvani? Srećno kao zvèzda na nebu sinula je na zorniku slavjanskom Sèrbia, o! ne zašla nam nikad više, mi smo svagda gotovi gledati na tebe, sunce uzajemne slobode (159–160).

Kneževina nije zauzimala veliki prostor, ali u putopiščevoj reprezentaciji krajolika ona je gotovo bez granica, rasprostire se (barem u ovoj kulturnoj i ideološkoj imaginaciji) do Krima i Kavkaza ili čak u beskonačnost:

Kad se još popneš na visinu beogradsku (...) i sagledavši na podnožju Sèrbie raspostèrte ravnice Srèma i Banata, kao u Oceanu izgubi se oko tvoje neimajući nigdè pristanka; – dakle kamo proliće tvoj umoreni pogled, možebiti jedva bi se zaustavio na kaukazkom i krimskom vèrhu iliti pak u prostranstvu mèsta i vremena izgubio bi se bez svakoga traga (160).

U putopisnoj reprezentaciji jednoga od članova pjevačkog društva Srbije raste vertikalno i horizontalno, rasprostranjuje se i bezgranična je. Tautološki rečeno: granica ograničava, zatvara, isključuje, razlikuje. „Bratoljublje” osviještenog preporoditelja, koji putuje da susjedima prenese plod preporoda, nužno briše granice. Imagologija hrvatskog romantizma nato-

pljenoga idejama zajedništva crta kartu slobodne slavenske zemlje bez graničnih linija. Granica kao fizička činjenica, manje ili više izrazita linija podjele, nosi neobičnu simboličku moć (Sawicka-Mierzyńska 2015: 202). Tu moć ima i nevidljiva granica ili nevidljivost granice. Rijetko kada su se granice poklapale s prirodnim razvojem, prirodnom/imanentnom razlikom, najčešće su bile dokaz snage i rezultat osvajanja, uspostavljene su tamo gdje se zaustavila nečija vojska. Romantičarska je mašta davala izraz suvišnosti granice, svakakvih granica: vidljivog i nevidljivog, jave i sna, dana i noći, kozmosa i zemlje, govorila je o beskonačnosti, o otvorenom prostoru (Bieńczyk 2006: 54). U Bratoljuba ta je imaginacija ideološki potkrijepljena. I dok je na snazi ideja ilirskog i južnoslavenskog zajedništva, pitanje granice hrvatstva neće se pojavljivati.

Putnik koji osjeti granicu pokreće mišljenje mapom, kartografijom. Delimitacijska linija poticaj je za razlikovanje, uspoređivanje, taj postupak se odnosi na granicu s Bosnom na Uni i na neslavenske pokrajine (Tirol i Švicarska). Svijet gledan s beogradskih visina oslobođen je granica, barem među Slavenima, na što je snažno utjecao zanos slobodnom Srbijom. Pjevači su iz Beograda Dunavom otplovili prema Pančevu pjevajući tobože „staru poljsku pjesmu“. Citiram u obliku iz hrvatskog teksta:

Zawcześnie, kwiatku, zawcześnie!
Jeszcze północ śniegom dmucha,
Z gor białe nie zeszyły pleśnie,
Dabrawa jeszcze nie sucha! –

u originalu:

Za wczześnie, kwiatku, za wczześnie,
Jeszcze północ mrozem dmucha,
Z gór białe nie zeszyły pleśnie,
Dąbrowa jeszcze nie sucha. (*Pierwiosnek, Ballady i romanse*)

u mom prijevodu:

Prerano, cvjetiću, prerano,
Još sjever mrazom puše
S planina bijela nije sišlo plijesan
Dubrava nije još suha (*Primula/Jaglac, Balade i romance*)

i u prijevodu tiskanom u putopisu:

Za rano, cvětku za rano!
Jošte sèver sněgom duva,
S gorah nie spao jošte plėsak,
Dubrava još nije suha.

Međutim nije to stara poljska pjesma, njezin je autor Adam Mickiewicz, napisana je 1820. i otvara *Balade i romance* (1822), njegovu debitantsku zbirku. Bratoljub citira drugu strofu, u kojoj subjekt govori jaglacu (lat. *primula*) da je prerano procvjetao. U interpretacijama se najčešće govori da pjesma/jaglac simbolizira rođenje nove poezije koja prekida s preporoditeljskim idejama i rođenje novog doba u poljskoj književnosti – romantizma. Citirana u tekstu, pjesma unosi notu neizvjesnosti u opstojanje nezavisne Kneževine. Mraz koji puše sa sjevera i snijeg na vrhovima metaforički predstavljen kao plijesan koja još nije sišla s gora (ostaci staroga) prijetnje su za prerano rascvjetali cvijet i za primulu-slobodnu Srbiju.²²

Misli o putovanju našem prepune su uzvišenosti/sublimnog (u tekstu se koristi riječ uznesenje), možda čak više uzvišenog nego sublimnog, koje podrazumijeva i strašno. Romantičko sublimno bilo je najčešće utjelovljeno u krajolik, opis prirode (lijepa i zastrašujuća istovremeno), ovdje je uzvišenost, uznesenje povezano s osjećajima, zapravo patetikom uzajamnog oduševljenja drugim (drugim ja, sebstvom u drugome) i oduševljenja snagom narodne pjesme, ona je najbolji oblik prijenosa ideja, emocija i domoljublja: „pèsme narodne odgojene najsvetiim čuvstvom ljubavi prema domovini neponjatni radjaju na slušaoce utisak“ (162). Stupanj patosa i oduševljenja iz današnje perspektive djeluje barem pretjerano. Riječi kojima opisuje uzajamne hrvatsko-srpske odnose su: bratoljublje, gostoljubivost, skopčanost vezom slavjanske ljubavi koju nikakva sila nije u stanju raskinuti.

Autore ovih dvaju putopisnih tekstova ne zanima sveobuhvatan pogled na Srbiju, iz fokusa ogleđa izostavljaju materijalnu i gospodarsku sferu. Iako Rusan govori o trgovini, koncentrira se na jezik kao komunikacijski medij. Zajednički jezik u upotrebi u svim područjima života donosi radost

²² Tri tradutološke opaske vezane uz naslov i prijevod citirane strofe koji je ponuđen u fusnoti: 1. poljski naziv za jaglac (*pierwiosnek* – prvi u proljeće) bolje naglašava pitanje početka, 2. u prijevodu sjever puše snijegom umjesto mrazom, 3. plijesan (polj. pleśń) prevedeno je kao plėsak. Jesu li izvodači bili svjesni svih značenja Mickiewiczzeve pjesme?

jer je sredstvo savršenog sporazumijevanja na najintimnijim, duševnim nivoima. U skladu s romantičarskim (herderovskim) koncepcijama, konstatacije o jednom jeziku govore o pripadanju jednoj naciji. U tekstovima se naglašavaju srodnosti, rodbinski odnosi, bliskost, oduševljenje, a u proces konstruiranja takve poruke uključena je konstrukcija prostora. Sjedinjavanje u idejama podupire priroda, posebnu ulogu u tom procesu imaju rijeke kao stvorene za protok kulture, ideja za povezivanje. U analiziranim tekstovima, a naročito u Bratoljuba, *geo* i *poeisis* (Rybicka) dijalogiziraju u stvaranju izmaštanog krajolika koji je u skladu s u to doba prevladavajućom romantičarsko-ilirsko-preporodnom konstrukcijom kulture, jezika, zajednice. Bezgraničnost, uzvišenost i uvećanost male kneževine ima simboličku snagu, ona je kao jaglac iz citirane Mickiewiczzeve balade i kao zvijezda Danica. Granice između domovine i Srbije su nepostojeće (nevidljive) poput otvorenih vrata – za Hrvate da uživaju u rajsko-čarobnoj zemlji višećih bašta, za Srbe da primijene duševne plodove narodnog preporoda.

Literatura

- Bieńczyk, Marek (2006) „Granica romantyczna – Rekonesans“, *Romantycy i Europa. Marzenia, doświadczenia, propozycje*, ur. Marta Piwińska, Warszawa: IBL PAN, 42–60.
- Coha, Suzana (2015) *Medij, kultura, nacija. Poetika i politika Gajeve „Danice“*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet – Periodica Croatica.
- Coha, Suzana (2023) „Representation of the Croatian National Revival and Romanticism in Croatian Literary Historiography“, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, br. 25, str. 91–110.
- Czerwiński, Maciej (2020) *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Duda, Dean (1998) *Priča i putovanje. Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Franić, Ante (1983) *Hrvatski putopisi romantizma*, Zadar: Narodni list.
- Gross, Mirjana (1981) „O integraciji hrvatske nacije“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Howes, Dawid (ur.) (2005) *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*, New York–Oxford: Berg.

- Johnston, Ron J., Gregory Derek, Pratt Geraldine, Watts Michael, Whatmore Sara (editor) (2009) *The Dictionary of Human Geography*, Malden: Wiley-Blackwell.
- Kokanović Marković, Marijana (2021) “Vatroslav Lisinski u Novom Sadu 1847. Godine”, *Lisinski / Jelačić. Glazba, umjetnosti i politika: revolucije i restauracije u Europi i Hrvatskoj 1815. – 1860.*, ur. Stanislav Tuksar – Vjera Katalinić – Petra Babić – Sara Ries, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za povijest hrvatske glazbe – Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 113–124.
- Konończuk, Elżbieta (2011) „O poetyckim zamieszkiwaniu świata według Kennetha White’a”, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, br. 2, str. 41–55.
- Kronenberg, Anna (2014a) „Geopoetyka jako przykład zielonego czytania i pisania”, *Teksty Drugie*, br. 5, 294–320.
- Kronenberg, Anna (2014b) *Geopoetyka. Związki literatury i środowiska*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kuhač, Franjo (1904) *Vatroslav Lisinski i njegovo doba*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Nemčić, Antun (1998) *Putositnice*, prir. Goran Pavošević, Vinkovci: Riječ.
- Nora, Pierre (1989) “Between Memory and History. Les lieux de memoire”, *Representations*, Spring, br. 26, 7–24.
- Orešković, Marko (1978) „Anonimi, pseudonimi, inicijali i šifre hrvatskih književnika i drugih kulturnih radnika u knjigama i periodičkim publikacijama”, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, br. 32, 1978. <https://dizbi.hazu.hr/?pr=i&id=178776>
- Popović, Miodrag, (1973) *Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić*, Radovi, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973, 3, 93–110.
- Rembowska-Płuciennik, Magdalena (2010) „Dlaczego warto wrócić do zmysłów? Wokół literaturoznawczych inspiracji antropologią zmysłów”, *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, ur. Przemysław Czapliński, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, 129–138.
- Rodaway, Paul (1994) *Sensuos Geography*, London: Routledge.
- Rybicka, Elżbieta (2011) „Geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia. Analiza porównawcza pojęć”, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, br. 2, 27–39.

- Rybicka, Elżbieta (2012) „Literatura, geografia: wspólne terytoria“, *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, ur. Elżbieta Konończuk, Elżbieta Sidoruk, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 11–25.
- Rybicka, Elżbieta (2014) *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków: Universitas.
- Sawicka-Mierzyńska, Katarzyna (2015) „Granica w doświadczeniu romantycznych podróżników“, *Georomantyzm. Literatura, miejsce, środowisko*, ur. Elżbieta Dąbrowicz, Marcin Lul, Katarzyna Sawicka-Mierzyńska, Danuta Zawadzka, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 201–215.
- Sławek, Tadeusz (2013) „rzekibrzeg/rzekibieg. Rzeka i jej opowieści“, *Urzeczenie. Loce literatury i wyobraźni*, ur. Mariusz Prochemczyk i Miłosz Piotrowiak, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 115–142.
- Smith, Anthony D. (1999) „Nation and Ethnoscape“, *isti Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press, New York, 149–159.
- Štriga, Alberto O. (1983) *Put u Rusiju*, Ante Franić, *Hrvatski putopisi romantizma*. Zadar: Narodni list, 269–274.
- Thompson, Carl (2005) „Travel writing“, *Romanticism. An Oxford Guide*, ur. Nicholas Roe, Oxford University Press, New York, 555–573.
- Tomasović, Mirko (1991) „Još jedan primjer recepcije Osmana u hrvatskom romantizmu: Nemčićeve »Putošitnice«“, *Poeti i začinjavci*, Dubrovnik: Matica hrvatska, 76–82.
- Ujević, Tin (2001) *Putopisi*, Zagreb: Dom i svijet.
- White, Kenneth (2010) *Poeta kosmograf*, prev. Kazimierz Brakoniecki, Olsztyn: Centrum Polsko-Francuskie Côtes d’Armor.
- White, Kenneth (2011) „Zarys geopoetyki“, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, br. 2, str. 7–25.

SUMMARY

Krystyna Pieniążek-Marković

“LIKE SOME HANGING GARDENS” – SERBIA IN CROATIAN
TRAVELOGUES FROM THE ROMANTICISM*(Dopis iz Banata, 1841 and Misli o putovanju našem, 1847)*

This paper is a contribution to the study of Croatian travelogues (letters from the road) from the Romantic era dealing with the Principality of Serbia, or areas also inhabited by the Serbian population (the Banat). As texts dedicated to Serbia have not been the focus of previous studies of travelogues of this period, the paper brings new insights. Of the five travelogues describing journeys to Serbia found from the beginning of the Croatian revival until 1860, the first two, signed with pseudonyms (Rusan *Dopis iz Banata*, 1841 and Bratoljub *Misli o putovanju našem*, 1847) are analysed. They are more strongly imbued with Illyrian ideas of community than any other travel diaries. In constructing a picture of compatible and related Serb and Croatian brothers – as in the programme writings of the time – the unity of language and folk song is used above all. But the poetics (poiesis) are also influenced by geography, with rivers and ‘non-existent’/invisible borders playing a special role. In these two texts, Serbia is represented as a paradisiacal space with hanging gardens.

Keywords: *ilyrism; travelogues; Serbia; imagined geography; geopoetics*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.9>

Sang Hun Kim, Hyeon Jeong Lee

MEMORY, MIGRATION, AND POSTNATIONALISM: A COMPARATIVE STUDY OF KOREAN AND CROATIAN DIASPORIC NARRATIVES¹

dr. sc. Sang Hun Kim, Hankuk University of Foreign Studies, Republic of Korea
minadir@hufs.ac.kr orcid.org/0009-0004-5998-6270

dr. sc. Hyeon Jeong Lee, Yonsei University, Republic of Korea
jayhera@hanmail.net orcid.org/0000-0001-7031-0723

izvorni znanstveni rad

UDK 821.163.42.091:821.531

821.531.091:821.163.42

rukopis primljen: 24. travnja 2025; prihvaćen za tisak: 13. lipnja 2025.

This article presents a comparative analysis of the representative works of Croatian author Dubravka Ugrešić and Korean American writer Min Jin Lee, examining how diasporic literature narrates memory, migration, and postnationalism. Situated in contrasting geopolitical contexts – post-Yugoslav Eastern Europe and postcolonial East Asia – these authors deconstruct nation-state-centered identity narratives and explore the literary and ethical possibilities of border-crossing subjectivities. Their texts foreground the dissolution of national boundaries and articulate a literary imagination rooted in postnational ethics and diasporic consciousness.

Ugrešić critically dismantles nationalist discourse through linguistic dislocation and fragmented memory, representing the existential condition of the exiled subject and the instability of language as a medium of belonging.

¹ This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund of 2025.

In contrast, Lee reconstructs a diasporic ethics based on familial memory and emotional solidarity, narrating the historical legacy of colonialism and racial marginalization. While employing different narrative strategies, both authors challenge fixed identity models and offer narratives that envision hybrid and plural subjectivities grounded in memory, migration, and linguistic multiplicity.

Grounded in theories of diaspora, cultural memory, and postnationalism, this study explores how the works of Ugrešić and Lee construct alternative ethical and aesthetic imaginaries. Through their depictions of border-dwelling identities and transnational conditions, this article argues that diasporic literature constitutes a critical site for rethinking global literary discourse and imagining new modes of subject formation beyond the framework of the nation-state.

Keywords: *Diasporic Literature; Postnational Identity; Memory and Migration; Dubravka Ugrešić; Min Jin Lee; Cultural Hybridity; Intergenerational Narrative*

1. Introduction

In the twenty-first century, diasporic literature has evolved beyond the simple representation of national identity to construct a complex narrative terrain centered on migration, memory, and cultural boundaries. This body of literature deconstructs the classical narrative frameworks of “settlement” and “root-seeking” by weaving together personal experiences, collective memory, linguistic hybridity, and the scars of history to envision new forms of identity. In particular, diasporic narratives arising from the distinct cultural and regional contexts of Croatia and Korea are noteworthy for their disruption of traditional identity categories – such as nation, language, and ethnicity – and for their active engagement with postnationalist imagination.

This study builds on this critical framework by conducting a comparative analysis of the representative works of Dubravka Ugrešić, a Croatian exile writer, and Min Jin Lee, a Korean American author residing in the United States. Ugrešić gives literary form to the stateless subjectivity and linguistic alienation that emerged following the dissolution of Yugoslavia, using her work to critique nationalism and explore the potential for post-national modes of writing. In contrast, Min Jin Lee narrates the intergenerational experiences of Korean diasporic families in Japan, focusing on the transmission of memory and the tension between cultural

continuity and disruption. Both authors engage core themes of diasporic literature – memory, migration, and identity – while traversing the borders between homeland and hostland, center and periphery, offering valuable grounds for comparison from a postnationalist perspective.

This research is structured around three central questions. First, how do Croatian and Korean diasporic literatures narrativize the issues of memory and migration? Second, in what ways do these literary works critique the nation-centered model of identity and propose alternative postnational perspectives? Third, what similarities and differences emerge in the diasporic subjectivities represented by these two authors, who write from vastly different cultural and historical positions?

To address these questions, the study draws on key theoretical frameworks from diaspora studies (James Clifford, Robin Cohen), theories of cultural memory (Jan and Aleida Assmann, Marianne Hirsch), and postnationalist discourse (Homi Bhabha, Arjun Appadurai). Through close readings of the authors' major works, the analysis explores their narrative structures, modes of representing memory, dynamics of migration, and models of identity formation. Ultimately, this paper seeks to illuminate the significance of postnationalist diasporic literature within contemporary literary discourse, and to examine the ethical and aesthetic potential of literature to reconfigure the boundaries of identity and belonging.

2. Conditions for the Formation of Diasporic Identity

The concept of “diaspora” refers not merely to the technical phenomenon of overseas migration or residence abroad, but to a complex socio-cultural condition operating at the boundaries of identity, memory, belonging, and language. While the term originally described the exile of Jewish communities, its contemporary usage in the humanities has been extended to encompass issues of colonialism, racialization, state violence, and the politics of memory.

For example, James Clifford defines diaspora as an existence marked by both “roots” and “routes,” emphasizing that diasporic identity is not characterized by rupture but rather by complex interconnectivity (Clifford 1994: 304). Khachig Tölölyan further describes diaspora as a “memory-based community not assimilated into state-centered narratives,” locating diasporic identity in a marginal space that resists national storytelling (Tölölyan 1996: 15). Such definitions provide crucial insight into the ways

in which diasporic subjects are represented in literature, and suggest that diasporic literature functions not as a passive outcome of displacement, but as a politically situated and culturally active space of engagement.

In this light, analyzing the works of diasporic writers from two regions where state identity and linguistic hierarchy have played a pivotal role – Korea and Croatia – offers a valuable opportunity to reflect on literary resistance to nationalist paradigms and the articulation of postnationalist consciousness.

This chapter draws upon the theoretical backdrop described above to examine the diasporic conditions reflected in the works of Dubravka Ugrešić and Min Jin Lee, as well as the sociohistorical contexts that inform their writing. These authors are not simply writers who have experienced spatial displacement; rather, they are authors who have constructed new literary identities through experiences of political violence, cultural othering, and linguistic loss. Their narratives subvert established notions of nation, ethnicity, and language through the mediating lenses of memory and migration.

Dubravka Ugrešić, a prominent intellectual witness to the dissolution of Yugoslavia – a pivotal political event in late 20th-century Europe – emerged as a writer of exile, alienation, and statelessness. The collapse of Yugoslavia as a multiethnic state did not merely entail territorial fragmentation, but also the disintegration of identity, language, collective memory, and community bonds. Branded as an “unpatriotic intellectual” in the wake of nationalist fervor, Ugrešić departed her homeland and began exploring themes of identity and memory under siege. Her literature interrogates how nationalist language systems disassemble personal memory and subjectivity. In *The Ministry of Pain*, for instance, she demonstrates that the “home of language” is no longer a safe haven. Her exiled characters cannot find belonging in any language; instead, language becomes a volatile reminder of loss. She deconstructs nationalist language and assembles fragments of memory to create a literary space of resistance. This is not only a critique of Benedict Anderson’s concept of the “imagined community” and its inherent violence (Anderson 1983: 145), but also an embodiment of Homi Bhabha’s theory of cultural hybridity and liminality (Bhabha 1994: 219).

Ugrešić thus constructs the condition of diaspora within the framework of political exile, using the dismantling of language, the fragmentation of memory, and the ambiguity of belonging as strategies to contest state-centered identity. Her writing represents both political resistance and

aesthetic experimentation, providing a compelling example of postnational literature emerging from within Europe itself. This can be read as a cultural realization of Arjun Appadurai's notion of the "postnational condition" (Appadurai 1996: 158).²

In contrast, Min Jin Lee, a Korean American writer, foregrounds in her fiction the experiences of colonialism, migration, and racial exclusion that unfold within Asia itself. Her acclaimed novel *Pachinko* narrates the lives of four generations of Zainichi Koreans³ in Japan, revealing how migration is not a singular act of relocation but a generational accumulation of structural marginalization and resistance.⁴ Lee presents diasporic identity as multiple, unstable, and perpetually negotiated, exploring how it is shaped by family, language, religion, and economic conditions. Notably, in *Pachinko*, memory functions not simply as nostalgic recall but as cultural memory transmitted and reconfigured across generations (Assmann 2011: 111). Her narratives interrogate how memory extends beyond the individual and implicates the ethical responsibility of community. Although the

² In *Modernity at Large* (1996), Arjun Appadurai defines the "postnational condition" as a state in which identities and communities are no longer exclusively determined by the nation-state, particularly in a global era marked by the waning of state-centered political and cultural control. This condition arises from the transnational flows of media, migration, and capital, which together generate environments in which individuals and communities inhabit multiple identities and cultural hybridity beyond national boundaries.

³ The term *Zainichi* refers to ethnic Koreans residing in Japan, including both those who migrated during the period of Japanese colonial rule and their descendants. Unlike general foreign residents, the *Zainichi* community emerged from a complex set of historical conditions – including forced migration, colonial domination, the postwar liberation, and the legal fragmentation of national identity. The designation *Zainichi Korean* encapsulates not a legal nationality but a sociopolitical positionality shaped by a history of structural discrimination, cultural hybridity, and contested belonging within Japanese society. In the fields of literature and cultural studies, the concept of *Zainichi* serves as a critical framework for analyzing the formation of transnational identity, the intergenerational transmission of memory, and the politics of cultural liminality beyond the boundaries of the nation-state.

⁴ Min Jin Lee conceptualizes her literary endeavor as a "diaspora trilogy," aiming to narrate the lived experiences of Asian American immigrants in the United States through the intersecting lenses of migration, race, class, and gender. The trilogy consists of *Free Food for Millionaires* (2007), *Pachinko* (2017), and the forthcoming novel *American Hagwon*. Among these, *Pachinko* is widely regarded as the most compelling representation of diasporic ethics and conditions, as it intricately explores the multigenerational memory and survival strategies of *Zainichi* Koreans, situating their history within a transnational diasporic framework.

protagonists become increasingly estranged from the language and history of their homeland, it is precisely this remembered homeland that provokes deeper existential and identity-related anguish.

Min Jin Lee centers her literature on the history of migration shaped by colonial and imperial forces, closely attending to the lived experiences of subjects who have been othered by the state. Her portrayal of Koreans in Japan – permanently excluded from full assimilation – highlights the disjunction between citizenship, identity, and language, and renders visible the “liminal condition” of diasporic existence (Hall 1990: 226).

Despite their divergent backgrounds, Ugrešić and Lee both question the concept of the nation-state. Ugrešić writes from the ruins of a dissolved state, questioning national belonging, while Lee writes from within the legacy of colonialism and postcolonial displacement, exploring the pain of a diasporic subject never fully free of imperial structures. Both authors reject a singular, fixed identity, and instead explore hybridity, duality, and the fluidity of selfhood through literature. Their work challenges the imaginative hold of nationalism and experiments with the construction of postnational subjects. These are not merely stories of immigrants leaving home; rather, they interrogate and unsettle the core notions of language, memory, and belonging, offering an ethical and aesthetic vision for the future direction of diasporic literature. The historical and sociopolitical contexts explored in this chapter serve as the groundwork for subsequent analyses of memory, migration, and postnational narratives in the chapters that follow.

3. Narratives of Memory: Loss, Representation, and Family

In diaspora literature, “memory” functions not merely as a device for recalling the past, but as a core narrative strategy that culturally reconstructs and redefines the experience of loss. Such memory often exceeds the realm of personal recollection, entailing political configurations and ethical responsibilities surrounding communal history and identity. Jan Assmann defines *cultural memory* as “socially transmitted and institutionalized memory,” through which communities reorganize past events within the value system of the present (Assmann 2011: 37). This concept plays a crucial role in understanding the politics of memory, particularly within diasporic contexts.

In the works of Dubravka Ugrešić, memory is directly connected to the disintegration of symbolic structures and collective narratives that were ruptured by the collapse of Yugoslavia and the surge of nationalist violence.

Her fiction constructs fragmented spaces of memory that oppose state-sanctioned narratives. *The Museum of Unconditional Surrender* exemplifies this formal dismantling of memory by utilizing photographs, fragments, and meta-narratives rather than conventional plots to depict the disintegration of recollection (Ugrešić 1998: 21). Here, memory is not a stable recollection but a fractured, incomplete reconstruction of loss. Ugrešić's literary style exposes how memory is readily ensnared by the politics of language. The "sites of memory" in her work are often unstable linguistic domains subjected to state censorship and manipulation. In this regard, her fiction reflects what Aleida Assmann calls the erasure of *lieux de mémoire* under historical violence (Assmann 2016: 94). Through this process, Ugrešić resists state-enforced amnesia, exploring the potential of exile literature to perform memory as political resistance.

In contrast, Min Jin Lee's *Pachinko* constructs memory through a multigenerational transmission mediated by family. In this work, memory is not confined to the past but is inherited and transformed through experiences of migration and discrimination. Marianne Hirsch's concept of *postmemory* describes how subsequent generations form what feels like lived memory of events they did not experience directly (Hirsch 2008: 107).⁵ In *Pachinko*, although the characters inherit memories of Japanese colonial rule and ethnic discrimination, they reconstruct them differently across generations, thereby shaping new forms of diasporic identity.

Through the protagonist Sunja's life, Lee captures both the continuity and rupture of memory. While Sunja remains silent about her traumatic experiences to protect her family's honor and survival, her son Mozasu and grandson Solomon choose to express or sometimes reject these memories in order to endure life in Japanese society. This suggests that memory is not linearly transmitted but constantly recontextualized based on historical, generational, and cultural positions (Halbwachs 1992: 52). Lee further places memory within the female body – through physical suffering, child-

⁵ *Postmemory* is a term coined by cultural theorist Marianne Hirsch to describe the phenomenon in which members of the second or subsequent generations internalize and embody the traumatic experiences of their parents or grandparents – such as suffering, displacement, and forced migration – as if these were their own memories. The concept is particularly effective in explaining how collective traumas like the Holocaust, colonialism, and diaspora are culturally and emotionally transmitted across generations, becoming central to the formation of diasporic identity and memory narratives in literature. See: Hirsch, M. (2008). "The Generation of Postmemory." *Poetics Today*, 29(1), 103–128.

birth, and labor – demonstrating how memory merges with embodied experience. Sunja's experiences illustrate how private recollections of marginalized women can become politicized and historically significant through literature (Chakrabarty 2000: 93).

The differences between Ugrešić and Lee are evident in the spatial and narrative forms through which memory operates. Ugrešić deliberately embraces fragmentation and dissonance, inviting the reader to experience rupture and absurdity. Lee, on the other hand, adheres more to conventional narrative forms to reconstruct the flow of memory and establish a genealogical lineage of identity and community. Nevertheless, both authors refuse to reduce memory to nationalist or ethnocentric discourses. Rather, they illuminate plural and heterogeneous identities through memory, aligning with the aesthetics of postnationalism.

Furthermore, both authors conceptualize memory not as a mere recollection of the past, but as a political act constituted through language. Ugrešić's characters oscillate between their native tongues and the languages of exile, experiencing identity confusion as language becomes a source of instability rather than belonging. Similarly, Lee's characters inhabit multilingual environments – Korean, Japanese, and English – where linguistic boundaries often mirror the boundaries of memory. In this way, memory is not a psychological phenomenon alone, but a discursive practice embedded in linguistic politics and cultural power structures (Hall 1990: 224).

Ultimately, memory functions as both a consequence of migration and a driving force in the reconstruction of identity in the literature of both authors. It calls forth a narrative ethics that reclaims lost worlds and reshapes the self. In diaspora literature, memory does not serve to recover a fixed origin, but rather to generate new subjectivities from scattered fragments. Ugrešić and Lee, despite their differences in style and context, deconstruct state-organized narratives of memory and envision non-national networks of remembrance. Their works embody the ethics of memory while exposing its aesthetic and political roles at the heart of the diasporic condition.

4. Narratives of Migration: Borders, Language, and Culture

Migration in diaspora literature functions as a key narrative device that drives the fundamental transformation of identity and culture. In contemporary humanities discourse, migration is understood not as a simple act of physical relocation but as an event that reorganizes linguistic and

cultural boundaries while producing multilayered identities. Stuart Hall conceptualizes diasporic identity as a “constantly shifting subject constructed in the space of difference and border” (Hall 1990: 235). Migration narratives thus visualize issues of boundary and belonging, center and periphery, and translate migratory experience into an aesthetic of *hybridity* and *heterogeneity* in literature (Bhabha 1994: 38).

Dubravka Ugrešić’s works represent a literary enactment of such border consciousness. She portrays migration not merely as political exile or voluntary relocation, but as an existential rupture that dismantles the very foundation of language and identity. In *The Ministry of Pain*, Yugoslav refugees gather in a language class in Amsterdam, no longer able to use their native tongue and yet not fully assimilated into a new one – thus rendering them “linguistic stateless subjects” (Ugrešić 2005: 56). The protagonist, Tanja, teaches in a fictitious language she calls “Slocroserbian,” a satirical invention that critiques the nationalistic fragmentation of Serbo-Croatian into politically separated languages – Serbian, Croatian, and Bosnian – following the collapse of Yugoslavia (Greenberg 2004: 20). This linguistic division signifies more than grammatical change; it marks the enforced dissolution of identity. Ugrešić renders this condition with irony and empathy, highlighting the pain of dislocated individuals caught on the border of language and self.

Moreover, Ugrešić resists romanticizing the destination space. Western Europe, the place of exile, is portrayed not as a haven but as a site of indifference, normative coldness, and cultural exclusion. Her migration narratives are thus not centered on the loss of homeland alone, but also on the alienation and othering in foreign lands. Through her portrayal of non-belonging, language dispossession, and permanent marginality, Ugrešić interrogates the very conditions of postnational identity.

On the other hand, Min Jin Lee’s migration narratives exhibit a multi-generational and culturally layered structure. Writing not as a direct immigrant but as a descendant of immigrants, she frames migration as a historical continuum shaped by family lineage and structural oppression. Her novel *Pachinko* begins with a Korean family’s departure for Japan during the Japanese colonial occupation in the 1910s and traces four generations of their diasporic life. Migration here is not a singular event but an enduring condition that crosses temporal and systemic boundaries (Lee 2017: 13).

Min Jin Lee particularly highlights the intersections of gender, labor, and migration through the protagonist Sunja, who becomes a factory work-

er, raises a biracial son, and sustains her family. Her narrative shows how migration is not only spatial displacement but also an emotional and ethical act that reshapes bodies, relationships, and memory (Chuh 2003: 75). Furthermore, Lee demonstrates that Japan is not a passive host society; her characters are deeply marginalized and excluded from institutions such as schools, employment, and citizenship. She portrays this condition of exclusion as a layered system of legal, cultural, and linguistic violence (Lie 2008: 109).

Language is a critical site in Lee's portrayal of migration. Her characters navigate between Japanese, Korean, and English, often struggling with conflicting linguistic and cultural codes. This multilingual existence does not stabilize identity but rather intensifies self-questioning and a heightened awareness of boundaries (Hall 1996: 18). Language thus becomes a terrain of memory and identity formation, rather than a mere medium of communication.

Both Ugrešić and Min Jin Lee present migration as a structural coercion rather than a voluntary pursuit. For Ugrešić, it is driven by nationalist oppression and intellectual exile; for Lee, it is a consequence of colonial exclusion and racial marginalization. Yet their literature does not stop at depicting victimhood – it experiments with transnational identity formation at the threshold of belonging. Migration in their works is not about “where” one migrates but “how” one survives and evolves through shifting subjectivities (Appadurai 1996: 175). Migration becomes a liminal space of hybridity and transformation, where meaning is perpetually reconstituted.

The narrative strategies of migration examined in this section are directly connected to the postnational perspective explored in the following chapter.

5. The Dissolution of the Nation-State and the Reconstruction of Community: Two Modes of Postnational Narrative

Contemporary diaspora literature has actively dismantled nation-state-centered identity models, instead constructing heterogeneous and fluid subjectivities that reflect a postnational consciousness. Homi Bhabha suggests that modern identity is formed “at the borders, in hybridity, and in incompleteness” (Bhabha 1994: 113), while Arjun Appadurai conceptualizes postnationalism as “a new mode of imagining community beyond the decline of nation-centered order” (Appadurai 1996: 158). These discourses

are powerfully embodied in diaspora literature, which enables the imagination of communities beyond political boundaries through the lives and narratives of non-state-affiliated subjects.

Dubravka Ugrešić's work engages in a radical deconstruction of the nation-state. After the disintegration of Yugoslavia, she resisted the exclusive identity regimes and linguistic violence instituted by emergent nationalist states. Branded as an "unpatriotic intellectual" in Croatia, she declared herself a "stateless writer" and "exile," literary identities through which she explored the alienation and linguistic displacement of individuals removed from the nation.

In *The Museum of Unconditional Surrender*, Ugrešić portrays the "nation" as a mechanism of linguistic and mnemonic oppression. Her characters relinquish or evade national affiliation, finding instead a higher degree of ethical autonomy in the life of the outsider. The novel imagines an alternative community grounded not in state-centered identity but in shared loss and memory (Ugrešić 1998: 88). Her fiction subverts Benedict Anderson's notion of the "imagined community" by envisioning communities constructed through language and memory rather than through national institutions (Anderson 1983: 145). Moreover, Ugrešić depicts migrant existence not as a path to cultural integration but as a permanent condition of liminality. Having been alienated from the nation, her characters are paradoxically liberated from the violence of nationalism, revealing the potential for border subjectivity to form an alternative identity. This aligns closely with Bhabha's theory of the "Third Space," in which hybridity and liminality become generative sites for identity formation (Bhabha 1994: 56).

In contrast, Min Jin Lee maintains a more traditional narrative structure while internalizing a postnational perspective. Her characters in *Pachinko* either fail to acquire or actively reject Japanese citizenship, yet they establish unofficial identity communities through familial and communal ethics. Lee portrays the lives of Zainichi Koreans – Koreans residing in Japan without formal citizenship – and how they maintain dignity and ethical integrity outside the formal nation-state structure (Lee 2017: 287). In *Pachinko*, community is constructed not through state mechanisms but through networks of care. Though Sunja and her family remain marginalized within Japanese society, they build solidarity through mutual care, silent resistance, shared meals, and religious rituals. In this way, Lee envisions a postnational ethic grounded in the imagination of community at the borderlands of the state (Chuh 2003: 94).

Lee's notion of postnationalism is not overtly oppositional but is instead an ethical practice reconstructed through the conditions of everyday life. Her literature exemplifies what Appadurai calls the "postnational condition" realized in the intimate spaces of family, neighbors, and daily survival (Appadurai 1996: 176).

While both authors articulate narratives that transcend national borders, their literary strategies and critical emphases diverge. Ugrešić exposes the ideological violence of national language through textual deconstruction, while Lee quietly reveals the dignity and resilience of minority subjects living outside the state's purview. Ugrešić's is a writing of deconstruction, whereas Lee's is a narrative of reconstruction. Both, however, work toward deterritorializing identity and envision new cultural topographies formed by border-dwelling subjects. Their literature interrogates not only political communities but also the possibility of emotional and mnemonic communities, redefining identity as a narrative structure to be constructed rather than a fixed attribute. This suggests that diaspora literature is not merely a peripheral discourse but a viable alternative narrative to the dominant nation-centered literary canon (Hall 1996: 21).

Ultimately, Ugrešić and Lee represent two dominant tendencies in postnational literature: one that dismantles the signifiers of the nation-state through radical critique of language and state structures, and another that builds non-state identities grounded in ethical memory and relational belonging. Both transcend the modern literary tradition centered on the nation-state, offering new directions for contemporary literature that embrace border subjectivity, polyvocal aesthetics, and ethical community beyond national allegiance.

6. Comparative Discussion and Literary Implications

In the preceding chapters, this study has analyzed the narratives of memory, migration, and postnationalism in the works of two diaspora writers – Dubravka Ugrešić and Min Jin Lee – who hail from distinct regional, cultural, and historical backgrounds. This chapter synthesizes those findings from a comparative perspective to evaluate the literary strategies and discursive positions adopted by each writer.

Foremost among their commonalities is their shared critique of nation-centered identity narratives through diaspora literature, and their efforts to propose new modes of subjectivity and community. Ugrešić, having directly

experienced the dissolution of a nation-state, exposes the violence embedded in the signifiers of language, memory, and nationhood. In contrast, Min Jin Lee, writing as a second-generation diasporic subject shaped by the legacies of colonialism and racism, articulates an alternative ethics and community outside the framework of the state. Both authors deconstruct nationalist discourses of language and memory while exploring new ethical foundations for belonging (Appadurai 1996: 163; Hall 1996: 21).

In terms of memory, the two authors pursue divergent strategies. Ugrešić undermines nationalist historiography through fragmentation, anti-narrativity, and repetition. In her fiction, memory is dispersed and irretrievable, a space of oblivion and loss (Assmann 2011: 38; Ugrešić 1998: 45). Min Jin Lee, on the other hand, portrays the intergenerational transmission of memory through family narratives, attempting to restore community lineages. Though fractured, her representation of memory remains anchored in familial continuity (Hirsch 2008: 117; Lee 2017: 211).

Migration, too, is configured differently. Ugrešić's narratives emerge from the context of political exile and linguistic disintegration, portraying her characters as border subjects who belong nowhere (Bhabha 1994: 112). Migration for her becomes an experience of perpetual instability and dislocation. Conversely, Min Jin Lee contextualizes migration within structural discrimination and strategic survival, portraying the affective and historical labor of Zainichi Koreans living in Japan (Lie 2008: 109; Chuh 2003: 88).

From the perspective of postnationalism, both authors interrogate the legitimacy of the nation-state while seeking possibilities for alternative community formation. Ugrešić experiments with the idea of a "community of memory" beyond political affiliation, while Min Jin Lee suggests the dignity of diasporic life through an invisible communal ethic, not dependent on legal citizenship. Ugrešić neutralizes the national language through deconstructive writing, and Lee ethically reclaims marginalized lives through affective and communal practices (Anderson 1983: 144; Bhabha 1994: 57).

A key comparative insight lies in their shared narrative focus on "subjects at the border." This border position is not merely one of marginalization, but rather a space of emergent perception and identity. Being outside the center enables a heightened awareness of multiplicity, multilingualism, and hybridity (Hall 1990: 236; Bhabha 1994: 120). In literary form, Ugrešić adopts experimental narrative techniques to deconstruct the very form of literature, employing fragments, photographs, recollections, and polyvocal

storytelling to emphasize the fractured nature of memory and elicit imagined solidarities. Min Jin Lee, while preserving conventional narrative frameworks, intricately weaves diasporic histories and ethics through multi-generational characters and complex plot structures. Their divergent styles demonstrate that diaspora literature resists reduction to a single mode and instead embraces layered forms of aesthetic practice (Ugrešić 2005: 78; Lee 2017: 304).

Both writers reject fixed identity frameworks and conceptualize identity as a process of *becoming*. This aligns with Gilles Deleuze and Félix Guattari's philosophy of "becoming," which emphasizes openness and the ethical enactment of identity formation (Deleuze & Guattari 1987: 291).⁶

Ultimately, Dubravka Ugrešić and Min Jin Lee embody two distinct yet interrelated trajectories within diaspora literature. They span the dialectic between critique and ethics, deconstruction and recovery, fragmentation and continuity. Their works transcend nationalist literary paradigms to articulate the ethical transformation of literature in a globalized world marked by decentered, plural identities and liminal boundaries. In an era when the order of the nation-state is increasingly destabilized, their literature offers both a diagnosis and a proposal for imagining multiplicity and belonging beyond national borders.

7. Conclusion

This study has comparatively examined the multilayered characteristics of diaspora literature through the representative works of Croatian writer Dubravka Ugrešić and Korean American author Min Jin Lee, focusing on the themes of memory, migration, and postnational narratives. Despite writing under vastly different cultural and political conditions, both authors engage in a literary critique of national boundaries and iden-

⁶ The concept of *becoming*, introduced by Gilles Deleuze and Félix Guattari in *A Thousand Plateaus* (1987), challenges the essentialist notion of identity by proposing that subjectivity is constituted through continuous processes of transformation and differentiation. Rather than being fixed or coherent, identity emerges through encounters with alterity and is shaped in peripheral, liminal, and relational spaces. This philosophical framework reconceptualizes identity as dynamic and non-totalizing – always in a state of becoming rather than being. In the context of diaspora literature, *becoming* serves as a critical lens through which to examine how diasporic subjects negotiate hybrid, multiple, and fluid identities beyond the boundaries of nation, ethnicity, or language.

tity discourses, while imagining alternative forms of community that transcend the framework of the nation-state.

Ugrešić, in her representation of memory, deconstructs nationalist narratives through a non-linear and fragmented portrayal of language and remembrance, revealing memory itself as a site of violence and resistance. In contrast, Min Jin Lee expands memory into an ethical practice by depicting its intergenerational transmission through familial relationships, thereby transforming wounds and identities into sites of continuity. Both authors propose memory as a critical and ethical conduit between the past and present of the diasporic subject.

Regarding the narratives of migration, Ugrešić portrays the existential void created by linguistic collapse and ontological exile, whereas Lee focuses on the affective labor and survival strategies of marginalized subjects under colonial and racial oppression. Their works demonstrate that migration is not merely a spatial movement but a complex condition involving sociopolitical boundaries, linguistic alienation, and institutional exclusion.

Most notably, both authors offer postnational perspectives as a means of critiquing and reimagining the dominant national order. Ugrešić performs a radical dismantling of the violent linguistic systems of the nation-state, while Lee narrates the possibility of ethics and dignity outside the state through invisible networks of emotional and communal solidarity. Their literary worlds explore new forms of subjectivity – unbound by state affiliation, shaped by linguistic hybridity, and situated on the peripheries.

Such literary practices reposition diaspora literature beyond “immigrant stories” to a central discursive arena within contemporary world literature – where issues of center and margin, nation and postnation, memory and power are actively contested. In particular, the works of Ugrešić and Lee demonstrate both the ethical sensibility and the political radicalism of diaspora literature, affirming its potential to envision identities beyond the nation.

References

- Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Appadurai, Arjun (1996) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Assmann, Aleida (2016) Spaces of Memory. In Assmann, Aleida, & Shortt, Linda (Eds.), *Memory and Political Change*. Palgrave Macmillan, pp. 89–106.
- Assmann, Jan (2011) *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhabha, Homi K. (1994) *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Chakrabarty, Dipesh (2000) *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Chuh, Kandice (2003) *Imagine Otherwise: On Asian Americanist Critique*. Durham: Duke University Press.
- Clifford, James (1994) "Diasporas". *Cultural Anthropology*, 9(3), pp. 302–338.
- Deleuze, Gilles, & Guattari, Félix (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Trans. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Greenberg, Robert D. (2004) *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and its Disintegration*. Oxford: Oxford University Press.
- Halbwachs, Maurice (1992) *On Collective Memory*. Ed. and trans. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.
- Hall, Stuart (1990) *Cultural Identity and Diaspora*. In Rutherford, J. (Ed.), *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence & Wishart, pp. 222–237.
- Hall, Stuart (1996) *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE.
- Hirsch, Marianne (2008) "The Generation of Postmemory". *Poetics Today*, 29(1), 103–128.
- Lee, Min Jin (2017) *Pachinko*. New York: Grand Central Publishing.
- Lie, John (2008) *Zainichi (Koreans in Japan): Diasporic Nationalism and Postcolonial Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Tölölyan, Khachig (1996) "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 5(1), pp. 3–36.
- Ugrešić, Dubravka (1998) *The Museum of Unconditional Surrender*. Trans. Celia Hawkesworth. New York: New Directions.
- Ugrešić, Dubravka (2005) *The Ministry of Pain*. Trans. Michael Henry Heim. New York: Ecco.

SAŽETAK

Sang Hun Kim, Hyeon Jeong Lee

PAMĆENJE, MIGRACIJA I POST-NACIONALIZAM:

KOMPARATIVNO ISTRAŽIVANJE KOREJSKIH I HRVATSKIH
NARATIVA IZ DIJASPORE

U radu se donosi komparativna analiza reprezentativnih djela hrvatske spisateljice Dubravke Ugrešić i američke spisateljice korejskoga podrijetla Min Jin Lee te se ispituje kako književnost nastala u dijaspori pripovijeda o pamćenju, migraciji i post-nacionalizmu. Smještene u kontrastne geopolitičke kontekste – post-jugoslavensku istočnu Europu i postkolonijalnu istočnu Aziju – ove spisateljice dekonstruiraju narative o identitetu usmjerene na naciju-državu i istražuju književne i etičke mogućnosti subjektivnosti koje prelaze granice. Njihovi tekstovi u prvi plan stavljaju rastapanje nacionalnih granica i artikuliraju književnu imaginaciju ukorijenjenu u postkolonijalnoj etici i svijesti dijaspore. Ugrešić kritički rastavlja nacionalistički diskurs kroz jezičnu dislociranost i fragmentirano pamćenje koji predstavljaju egzistencijalno stanje prognanoga subjekta i nestabilnost jezika kao medija pripadanja. Nasuprot tomu, Lee rekonstruira etiku dijaspore utemeljenu na obiteljskome pamćenju i emocionalnoj solidarnosti pripovijedajući o povijesnome nasljeđu kolonijalizma i rasne marginalizacije. Premda koriste različite narativne strategije, obje spisateljice propituju fiksne modele identiteta i nude narative koji predviđaju hibridne i višestruke subjektivnosti utemeljene u pamćenju, migraciji i jezičnoj višestrukosti.

U ovome se radu utemeljenome na teorijama dijaspore, kulturnoga pamćenja i post-nacionalizma propituje kako se u djelima Ugrešić i Lee konstruiraju alternativne etičke i estetske predodžbe. Na temelju njihovih opisa identiteta koji obitavaju na granici i trans-nacionalnih uvjeta u radu se iznosi mišljenje da književnost u dijaspori čini ključno mjesto za promišljanje globalnoga književnoga diskursa i osmišljavanje novih načina formiranja tema izvan okvira nacije-države.

Ključne riječi: *književnost u dijaspori; postnacionalni identitet; pamćenje i migracija; Dubravka Ugrešić; Min Jin Lee; kulturna hibridnost; međugeneracijski narativ*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.10>

Maja Zovko

KULTURNE REFERENCE I PITANJE IDENTITETA U DJELU NAJAT EL HACHMI

dr. sc. Maja Zovko, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
mzovko2@ffzg.unizg.hr *orcid.org/0009-0005-6397-1028*

pregledni rad

UDK: 821.134.2(64).09El Hachmi, N.

rukopis primljen: 24. rujna 2024; prihvaćen za tisak: 4. srpnja 2025.

U radu se analizira uporaba kulturnih referenci u prozi katalonske književnice marokanskog podrijetla Najat El Hachmi. U tu svrhu odabrana su tri romana, L'últim patriarca, La filla estrangera i Mare de llet i mel, gdje je jasno prikazan susret i sudar različitih svjetova i težnja junakinja da u njima izgrade vlastiti identitet, hibridan, jedinstven, slobodan. Osobita pažnja daje se proučavanju intertekstualnih elemenata u prikazu nastanka i razvijanja kompleksnog identiteta homodijegetičkih pripovjedačica čija je karakterizacija obilježena autoreferencijalnošću.

Ključne riječi: *migrantska književnost; Najat El Hachmi; kulturne reference; identitet; intertekstualnost*

1. Najat El Hachmi: mnogo više od predstavnice književnosti migranata

Književni debi Najat El Hachmi¹ spisateljice marokanskog podrijetla koja se s osam godina s područja Rifa preselila u grad Vic nedaleko od Bar-

¹ Najat El Hachmi rođena je 1979. godine u Nadoru (Maroko). U Španjolsku se seli 1987. godine. Diplomirala je arapsku filologiju na Sveučilištu u Barceloni (Universitat de Barcelona). Španjolska je državljanka i živi u Kataloniji (Rueda 2010: 97).

celone, kao što se iščitava iz njegovog naslova, *Jo també sóc catalana* (*Ja sam također Katalonka*², 2004), progovara o pitanju identiteta u sveobuhvatnosti i složenosti njegovog značenja. I njezina sljedeća književna ostvarenja, jednako sugestivno naslovljena, kao što su, između ostalih, *L'últim patriarca* (*Posljednji patrijarh*, 2008), *La filla estrangera* (*Strana kći*, 2015), *Mare de llet i mel* (*Majka od mlijeka i meda*, 2018) i *El lunes nos querrán*³ (*U ponedjeljak će nas voljeti*, 2021⁴), upućuju na istu tematiku, prikazanu i razrađenu poliperspektivno, koja se prožima kroz njezin cjelokupni književni opus. Pluralnost kulturnih utjecaja u životu Najat El Hachmi – odrasla je u berberskoj obitelji, obrazovala se na katalonskom jeziku, studirala arapsku filologiju, objavljuje djela na katalonskom i španjolskom jeziku – ilustrira bogatstvo svjetova u kojima se kreće i o čijoj (ne)povezanosti, međusobnom utjecaju i istovremenoj distanci promišlja u svojim tekstovima. U njezinom radu primjećujemo izraženu autoreferencijalnost. Autorica se, naime, često fiktionalno projicira u svojim tekstovima (cf. Casas 2012: 11). Njezine junakinje, baš kao i ona, dolaze s područja Rifa, odrastaju u Kataloniji, imaju veliku sklonost prema čitanju⁵ i zanimanje prema katalonskoj i svjetskoj književnosti i kulturi uopće te uslijed pluralnosti utjecaja, katkad oprečnih, osjećaju napetost.

Zbog iznimnog pripovjedačkog umijeća kao i izvornosti njezinog izravnog, emocionalno nabijenog, oštroumnog, ali ponekad i transgresivnog pristupa temama kojima se bavi, Najat El Hachmi ovjenčana je nagradom Ramon Llull za *L'últim patriarca*, ali i nagradom Nadal za *U ponedjeljak će nas voljeti*, prvi put dodijeljene još davne 1944. Nagrade Ulysse (2009.), Sant Joan de Narrativa (2015.), Ciutat de Barcelona (2015.) kao i Premio de Periodismo María Luz Morales (2021.) samo svjedoče o njezinom sveopćem prisustvu na pijedestalu hispanskih književosti.

² Naslovi na hrvatskom jeziku, kao i prijevodi svih citata koji su izvorno napisani na katalonskom ili španjolskom jeziku, slobodan su prijevod autorice ovog teksta.

³ Ovaj popis nadopunjuju roman *La caçadora de cossos* (*Lovkinja tijela*, 2021) i esej *Siempre han hablado por nosotras* (*Uvijek su govorili umjesto nas*, 2019).

⁴ *El lunes nos querrán* (*U ponedjeljak će nas voljeti*) jedini je tekst Najat El Hachmi objavljen u Hrvatskoj, 2023. godine, u nakladi VBZ-a i prijevodu Silvane Roglič.

⁵ U *Jo també sóc catalana* Najat El Hachmi navodi kako je u mladosti bez prestanka čitala detektivske i pustolovne romane, Pere Caldersa i Mercè Rodoreda. „Skakala“ je s jednog teksta na drugi, čitala dvije priče odjednom. Tolika opčinjenost knjigama nailazila bi na majčino nerazumijevanje koja je strahovala da će joj kćer poludjeti od tolikog čitanja (El Hachmi 2004: 43).

U ovom nas članku zanima učestala uporaba književnih, ali i drugih kulturnih referenci, osobito u kontekstu odrastanja protagonistica Najat El Hachmi u višejezičnosti⁶, raznolikosti, ali i sukobu odgoja obilježenog tradicijama kulture iz koje potječu te utjecaja okoline i škole na oblikovanje njihovih svjetonazora, težnji i interesa. Cilj ovog rada proučavanje je funkcije prvenstveno intertekstualnih elemenata u prikazu nastanka i razvijanja višeslojnog, kompleksnog identiteta u svjetlu tumačenja brojnih pitanja koje donose migracijska kretanja i život i odrastanja unutar jedne etničke zajednice različite od društva odredišne zemlje. Analiza se temelji na tri djela iz opusa Najat El Hachmi: *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel* u kojima nailazimo na niz koincidencija i koje, prema riječima Juliete Zarco, predstavljaju trilogiju u kojoj autorica gradi svoje likove polazeći od odnosa roditelja i djeteta (Zarco 2019: 7). U njima fokus je uvijek na marokanskoj obitelji koja stanuje u katalonskom gradiću, osobito na kćeri koja se u mnogočemu podudara s autoricom, ali se fokalizacija i narativni interes iz djela u djela mijenjaju s jednog člana obitelji na drugog. Zbog likova koji se ponavljaju u različitim varijacijama, ali i stalno prisutnih lajtmotiva, navedeni tekstovi djeluju komplementarno te stvaraju širu sliku tematike koja je predmet dubinskog razmišljanja i središnja misao proze Najat El Hachmi. Njezin prvijenac autobiografske naravi *Jo també sóc catalana* pri tome može uvelike poslužiti kao polazišna osnova za razumijevanje već spomenutih pripovjedačkih niti kao i pojmova hibridnosti i transkulturalnosti koje spisateljica fikcijski oprimjeruje.

⁶ Najat El Hachmi, kao što sama navodi, odrasla je na periferiji Vica. U školskom dvorištu morala je naučiti španjolski jezik, u učionici katalonski. S braćom komunicira na španjolskom, sa svojom djecom na katalonskom jeziku, dok s majkom razgovara na tarifitu (Puigtobella 2016). Tematikom višejezičnosti detaljno se bavi u prvom dijelu svoje autobiografske knjige *Jo també sóc catalana*, nazvanim „Les llüengües maternes“ („Materinski jezici“) te izražava nadu da će njezin sin prije ili kasnije shvatiti da je amalgam jezičnih kodeksa zapravo bogatstvo, da će on, kao i ona, sve jezike jednako cijeniti i voljeti, da će znati da ne postoji bolji ili gori jezik ili dijalekt te da svi oni služe kako bismo izrazili naše osjećaje, želje i frustracije (El Hachmi 2004: 27). Sukladno riječima Susan Martin-Martínez, u svojoj prozi Najat El Hachmi prvi put se bavi temom takozvane misli s razmeđe, načinom razmišljanja u kojem se, zaključuje Walter D. Mignolo, dihotomije mogu zamijeniti komplementarnosti naizgled kontradiktornih termina (Mignolo 2003: 418), kad promišlja o dva materinska jezika koje govore ona i njezin sin Rida, ali kombinirajući ih na različiti način.

2. Razmeđe kultura i književnost kao misao vodilja i put u odrastanju

Suvremene kulture nisu ni homogene ni odvojene. One se prožimaju i velikim dijelom miješaju (Welsch 2011: 14). Transkulturalnost, precizira Wolfgang Welsch, napreduje kako na makro-razini društva tako i na mikro-razini pojedinca (Welsch 2011: 18). U kontekstu modernih, hibridnih društava, Homi Bhabha skreće pozornost na takozvane međuprostore (*in-between spaces*) koji su plodno tlo za razvijanje strategije identiteta, kako individualnog tako i kolektivnog (Bhabha 1994: 18). Ta kategorija, tumači Schmidt-Welle, povezuje se s kulturama i književnostima razmeđe (Schmidt-Welle 2011: 178). O tome progovara i Amin Maalouf u svojoj knjizi *U ime identiteta*. Maalouf tvrdi da je to što jest, a ne netko drugi, upravo zato što se nalazi „između dviju zemalja, dvaju ili triju jezika, više kulturnih tradicija“ (Maalouf 2002: 9). To znači da on nije napola Francuz niti napola Libanonac jer „[i]dentitet se ne pregrađuje, on se ne dijeli ni na polovice, ni na trećine, ni na ograđene plaže“ (Maalouf 2002: 10). On nema više identiteta nego „jedan jedini, stvoren od svih elemenata koji su ga oblikovali [...]“ (Maalouf 2002: 10). Slično razmišljanje dijele i drugi književnici migranti kao Andrés Neuman koji se osjeća bliskim senzibilitetu takozvanih drugih generacija, odnosno djeci emigranata koji su usvojili jednu kulturu kod kuće, a drugu na ulici, neke običaje od svojih roditelja, a druge od svojih sugrađana, jedno kolektivno sjećanje od obitelji, a drugo od prijatelja (Neuman 2011: 202). Stoga je, zaključuje, granica strancu domovina (Neuman 2005: 38), koja se može shvatiti kao prostor konvergencije različitih kultura.

Književnost Najat El Hachmi i pitanje identiteta možemo analizirati kroz prizmu navedenih promišljanja. Njime se bavi već u svom prvom objavljenom djelu, *Jo també sóc catalana* (*Ja sam također Katalonka*), koje je, prema njezinim riječima, neka vrsta „transžanrovskog hibrida“ koji ona definira kao memorije koje to zapravo nisu, istinita iskustva koja se doimaju poput fikcije i analizu osobne životne priče koja u potpunosti nije esej (El Hachmi 2004: 13). Žanrovska hibridnost sukladna je hibridnosti identiteta autorice koja se smatra dijelom generacije razmeđa, pogrešno nazvanom „drugom generacijom“ (El Hachmi 2004: 13). Riječ „također“ u naslovu knjige upućuje na kompleksnost El Hachminog osjećaja pripadnosti i predstavlja, prema riječima Ane Ruede, neprikosnoveno obilježje njezinog novog identiteta (Rueda 2010: 104) koji El Hachmi naziva *identidad fronterera* (El Hachmi 2004: 57) i u čijoj pak izgradnji na razmeđi kultura značajnu ulogu ima književnost.

Nakon što je u početku smatrala da je njezina predanost pisanju izravna posljedica nezasićenog čitanja otkako je naučila katalonski, Najat El Hachmi je svojom prvom knjigom spoznala da zapravo piše ne bi li premostila vlastite barijere, plovila sjećanjima, osjećala se slobodnijom i izašla iz samonametnuta zatočeništva obilježenog oznakom podrijetla, strahovima i nerijetko uništenim nadanjima (El Hachmi 2004: 13–14), čime se pokazuje da je model fluidnog identiteta u njezinim djelima većinom autoreferencijalan. Veliko čitalačko iskustvo, ali i želja da iz svog pera opiše odrastanje u međuprostoru rezultiralo je prozom u kojoj kulturne reference prate i daju dodatnu dimenziju i tumačenje tematici identiteta.

3. Multifunkcionalnost kulturnih referenci u *L'últim patriarca*

Julia Kristeva, promišljajući o pojmu intertekstualnosti, zaključuje da se svaki tekst gradi kao mozaik citata te da je svaki tekst apsorpcija i transformacija drugih tekstova (Kristeva 1981: 190). Transformacijski aspekt intertekstualnih odnosa podrazumijeva i recipročnu modifikaciju svih tekstova impliciranih u tom odnosu (Camarero 2008: 26). Intertekstualnom povezanošću mora se „novome djelu (koje na odnosu inzistira) pridodati neku novu dimenziju, tako da se bez uočavanja te dimenzije djelo ne može potpuno razumjeti“ (Pavičić 1988: 157). Koristeći uglavnom aluzije na druga književna djela, kako u samoj radnji tako i u paratekstovima, ali i poneke citate, Najat El Hachmi upotpunjuje razvojni put svojih junakinja na kojem se profiliraju njihovi hibridni identiteti. To uočavamo već u njezinom prvom romanu *L'últim patriarca* (*Posljednji patrijarh*⁷) koji prati rađanje, odrastanje i sazrijevanje dva lika: Mimouna, marokanskog emigranta u Kataloniji, opisanog kao nasilnog i destruktivnog muškarca, i njegove kćeri, nenavedenog imena, koja odrasta u sukobu s ocem, ali i s očekivanjima društva iz kojeg dolazi. Naslov knjige, koji aludira na Mimouna kao glavnog aktera djela, u nesuglasju je sa sve većim protagonizmom koji kći osvaja u tekstu i upućuje na postupnu transformaciju uloga u obiteljskoj sagi koja je inicijalno predstavljena u tonu drevnih religioznih knjiga. Roman, naime, započinje rodoslovljem Mimouna i njegovih predaka, koji su živjeli i utjecali na život onih koji ih okružuju snagom velikih biblijskih likova (El Hachmi

⁷ Riječ „patrijarh“ kojom Najat El Hachmi naziva glavnog lika, *pater familiasa* obitelji Driouch, koristi se u svrhu subverzije drevnih priča i mitova kako bi se naglasio kraj patrijarhalnih obrazaca u obitelji junakinje.

2008: 7). Mimoun, vrlo problematične osobnosti, međutim, označava kraj ovakvog nasljeđenog poretka. Niti jedno njegovo dijete, naglašava se na početku romana, neće se identificirati s autoritetom koji mu je prethodio niti će reproducirati iste diskriminatorne i diktatorske obrasce ponašanja. Jedinna istina koja se želi ispričati je ona o ocu koji se mora suočiti s frustracijom proizašlom iz činjenice da nije ispunio svoju sudbinu te da je upravo njegova kći promijenila povijest obitelji Driouch (El Hachmi 2008: 7). Time su drevni tekstovi podvrgnuti transformaciji svog prvobitnog značenja, na što učestale književne reference kontinuirano upućuju. U raspodjeli pripovjedača, heterodijegetičkom u prvom dijelu gdje prevladava Mimounova životna priča, i homodijegetičkom kćerkinom glasu u drugom, naslućuje se subverzija obiteljskog hijerarhijskog, paternalističkog poretka. Dominantni kćerkin pripovjedački glas daje ton cijeloj naraciji, zbog čega se ona doima poput *Bildungsromana* s primjesom autobiografskih elemenata. Kulturne reference se pri tome isprepliću cijelim djelom i upućuju na razvoj ličnosti junakinje te na postupni odmak od kulture njezinog porijekla.

U prvom dijelu romana učestale su aluzije na običaje koji se prakticiraju u regiji Rifa, poput obreda koji štiti plod od promjene spola kako bi se osigurao muški nasljednik, vjerovanja u džine, svadbene tradicije uz zvuke pjesme *subhanu-jaili* koja se pjeva drugog dana proslave i brojnih leksičkih elementa koji oživljavaju kraj gdje je Najat El Hachmi provela rano djetinjstvo. Te reference autorica ne koristi pribjegavajući pukom egzotizmu, kao esteticici različitog (Todorov 2010: 367), nego u svrhu smještanja u kontekst radnje romana. One također doprinose predstavljanju raznolikosti i bogatstva matične kulture junakinje. Opće je poznato da se identitet „izgrađuje i preobražava tijekom cijelog života“ (Maalouf 2002: 27). Na razvoj pripovjedačice veliki utjecaj imat će škola, posebice jedna nastavnica s kojom ostvaruje prijateljski odnos. Time će stvarnost Rifa i njegovih običaja koje je u djetinjstvu upijala protagonistica postupno potiskivati nova iskustva i spoznaje u Kataloniji, a osobito svijet glazbe i knjiga kroz koje je pronikla u druga značenja života (El Hachmi 2008: 258).

Brojne kulturne reference u romanu potaknute su identifikacijom natorice s likovima i motivima iz umjetnosti, ali velikim dijelom i njezinom potrebom za eskapizmom. Jedna od njihovih funkcija evociranje je traumatičnih prizora obiteljskog nasilja, nažalost sveopće prisutnog u čitavom društvu neovisno o etničkom podrijetlu, koje je pripovjedačica u stanju oživjeti jedino transpozicijom u svijet umjetnosti. Primjerice, naslov trećeg poglavlja drugog dijela knjige, „Gdje si, Carol-Ann?“, sadrži aluziju na horor

Poltergeist iz 1982. u kojem junakinja, Carol-Ann, stupa u kontakt s duhovima. Prva rečenica u poglavlju, „Tako je počeo pakao“ (El Hachmi 2008: 180) ne sugerira samo inverziju jednog od čestih motiva u književnosti o migracijama, simbol raja odnosno obećane zemlje, nego i oslikava brutalnu obiteljsku stvarnost. Spomenom tog filma strave i užasa prikazuju se obiteljsko okružje i emocionalno stanje pripovjedačice uslijed traumatične noći kada otac fizički nasrće na majku optužujući je za nevjeru i prijeti da će je ubiti. Potisnuta uznemirujuća scena oživljava se u pripovjedačici jedino pomoću fikcije na način da ona svaki put kad se sjeti te noći vidi samu sebe kao Carol-Ann u trenutku kad svojim prstom dotiče televizor koji će je zauvijek odnijeti (El Hachmi 2008: 180). Pod tim svjetlom možemo protumačiti i prvo od brojnih citiranja katalonskog rječnika, koji je naobražava i istovremeno služi kao bijeg od obiteljske situacije, utočište i predstavlja sredstvo za suživljavanje s novom kulturom. Funkcija druge filmske reference je osuda autoritativnog i nasilnog oca koji kćeri zabranjuje kontakt s nastavnicom. Zbog očeve zabrane da je ponovo vidi osjećala se poput Whoopy Goldberg koja je utjelovila lik Celie Harris-Johnson u Spielbergovom filmu *Boja purpura* (El Hachmi 2008: 274) koji sadrži brojne poveznice s romanom *L'últim patriarca*: obiteljsko nasilje, diskriminacija te podrška i prijateljstvo među ženama.

Intertekstualne reference mogu upućivati i na proces obogaćivanja ličnosti pripovjedačice putem identifikacije s književnim djelima i njihovim likovima. Poglavlje „Kuća u krajoliku, a ne u ulici Mango“ prati trenutak selidbe marokanske obitelji iz stana na drugom katu u kuću gdje će živjeti sami, kao što se događa mladoj Esperanzi Cordero, junakinji romana *Kuća u ulici Mango* (1983.), američke spisateljice meksičkog podrijetla Sandre Cinsneros. Kuća marokanske obitelji u ulici Mango, ali bez Lucy i susjeda meksičkog porijekla, napominje naratorica, nije bila u Chicagu, nego u glavnom gradu provincije u kojem manje smrdi na štavionicu kože (El Hachmi 2008: 234). Novouseljana kuća okvir je za još jednu priču o nasilju u kojoj je otac brutalno pretukao kćer. Književnost služi pripovjedačici kao evazija iz dramatične obiteljske situacije i istovremeno joj utire put ka samostalnom razvoju identiteta, koji je, po svojoj prirodi, „složen, jedinstven i ne može se zamijeniti ni s jednim drugim“ (Maalouf 2002: 25), ali koji se u svojoj osobitosti razvija tijekom cijelog života. Imajući u vidu radnju oba romana zapažamo još jedan značaj ove intertekstualne reference. Identificirajući se s Esperanzom Cordero pripovjedačica progovara ne samo o zlostavljanju, nego i o želji za osobnom realizacijom u kojoj književnost i svijest o hibridnosti vlastitog identiteta imaju važnu ulogu. Obje protagonistice imaju

potrebu da ispriповijedaju svoju priču o, kako to navodi Esperanza Corde-ro, „djevojčici koja nije htjela pripadati“ (Cisneros 2005: 131). Ta „djevojčica koja nije htjela pripadati“ u prozi Najat El Hachmi traži vlastiti prostor upravo na razmeđu kultura s kojima suživi.

Drugi, vrlo znakovit primjer intertekstualnosti u svrhu naglašavanja pripovjedačicinog pronalaska podudarnosti s književnim likovima knjiga je Jamesa Joycea *Dublinci*. Očevo fizičko i psihičko zlostavljanje kćeri, njegove prijetnje i uznemirujuće riječi još više motiviraju protagonisticu da uroni u svijet fikcije. Njezina želja za bijegom, na koji se nije odlučila zbog majke, evocira lik Eveline (cf. El Hachmi 2008: 291) koja, slijedeći svojeg momka, želi pobjeći od autoritativnog oca zlostavljača i preseliti se u Buenos Aires nadajući se da će tako izbjeći tužnu sudbinu svoje majke koja je završila ludilom (Joyce 2001: 35). Ni bezimena junakinja Najat El Hachmi ni Joyceova Eveline ne poduzimaju taj korak. Međutim, referenca na Joyceovo djelo svjedoči o odrastanju protagonistice i njezinom sve većem priklanjanju svijetu zemlje dolaska i obrazovanju koje joj ona nudi. Književnost kao eskapizam, utjeha, zaklon, sigurno mjesto, susret sa samim sobom, nit vodilja u sazrijevanju očituje se i u njezinoj želji za pisanjem, ali i u iščitavanju klasika katalonske književnosti kao što su *Razbijeno zrcalo* Mercè Rodoreda, *Ariadna al laberint grotesc* (*Ariadna u grotesknom labirintu*) Salvadora Espriua kao i Tisnerove memorije ili djela autora poput Faulknera i Goethea. Sve te knjige doprinose izgradnji novog identiteta u čestom sukobu s običajima zajednice iz koje dolazi i koja ne podržava „kontaminaciju“ njezinog viđenja svijeta.

4. Obiteljski i sentimentalni odnosi

Položaj žene i ljubav učestale su teme u djelu Najat El Hachmi, a manifestiraju se kroz problematične obiteljske odnose. Naglasak je također i na tradicijama matične kulture sa, kako se to u navedenim romanima opisuje, strogim pravilima i utjecajem zajednice na pojednice. Tako, primjerice junakinju romana *La filla estrangera* njezina majka upozorava da se udane žene ne smiju ponašati kao da to nisu, da se dobre muslimanke trebaju ponašati i oblačiti kako bi se vidjelo da su kćeri *sidiya*, odnosno kćeri gospodina, te joj savjetuje da počne nositi maramu. Na tome inzistira i njezin suprug predbacujući joj da uživa u slobodi više nego bilo koja druga žena iz njihove obitelji, aludirajući na činjenicu da ona radi (El Hachmi 2015: 192–193). Reference na pročitana štiva u kontekstu sentimentalnih veza upućuju na

udaljavanje junakinja Najat El Hachmi od običaja kraja u kojem su rođene kao i njihovu potrebu za samostalnim razvojem izvan nje, ali i na bunt mlade osobe koja, neovisno o kulturi porijekla, u svom odrastanju često teži negiranju hijerarhijski uređene zajednice. Knjiga koja se opetovano spominje u opusu autorice je *Umijeće ljubavi* Ericha Fromma u kojoj su briga, odgovornost, poštovanje i poznavanje (Fromm 2002: 48) predstavljeni kao temelj ljubavi. U *L'últim patriarca* takva vizija sentimentalnih odnosa u raskoraku je s obiteljskom slikom i ljubavnim iskustvima koje pripovjedačica opisuje. Kontrola i ograničena sloboda sputavaju sentimentalno sazrijevanje junakinje koja traži izvor saznanja u Frommovoј knjizi. Međutim, ideje te knjige doživljavaju potpuni krah u praksi kad pripovjedačica prvi puta stupi u blizak odnos s muškarcem. Njezina dezorijentiranost jasno se iščitava iz njezinih riječi da misli da se zaljubila, ali uslijed tolikog čitanja Ericha Fromma više nije znala što je ljubav i što znači zaljubiti se (El Hachmi 2008: 293).

Ironično-ludička uporaba književne reference stavlja u *L'últim patriarca* još jednom naglasak na važnost utjecaja drugih kultura na oblikovanje hibridnog identiteta protagonistic⁸. U ovom slučaju ona aludira na viteški roman *Curial e Güelfa* koji također sadrži elemente sentimentalnog, pustolovnog, maurskog i osobito psihološkog romana likova (Tomás i Justribó 2002: 43). U predgovoru knjizi anonimni autor iz 15. stoljeća navodi da opisuje koliko je teško uzvišenom vitezu i plemenitoj djevi da se uzajamno

⁸ Kao autor knjige navodi se anonimni katalonski autor iz XV. stoljeća. Prema riječima Rafaela Beltrána Llavadora vijest o njenom postojanju u Nacionalnoj knjižnici gdje se čuva rukopis obznanio je 1876. godine Manuel Milà i Fontanals. Roman *Curial e Güelfa* objavljen je prvi put 1901. i tijekom stoljeća je doživio više reizdanja i prijevoda. Stoga je povijest kritičkih studija o njemu relativno kratka. Godine 1991. na IX. *Međunarodnom skupu katalonskog jezika i književnosti (IX Coloquio Internacional de Llengua i Literatura Catalanes)* Jaime Riera i Sans progovorio je o brojnim tematskim, stilskim i lingvističkim nedoumicama vezanim uz ovaj tekst, čak i onima koji se tiču samog rukopisa. On je došao do zaključka da je djelo falsifikat, neka vrsta eruditne zabave čiji je autor Milà i Fontanals. Ovu tezu su odbacili paleografi i stručnjaci za srednji vijek. Ne postoji sumnja da je djelo napisano sredinom XV. stoljeća, iako se ne zna točan datum. Autor je pripadao Kruni Aragona i Katalonije i mogao je biti ili iz Valencija ili iz Katalonije. Međutim, budući da je junak djela talijanskog porijekla i dobar dio radnje se odvija u Italiji doveli su neke stručnjake do zaključka da je riječ o prijevodu izvorno talijanskog teksta na katalonski jezik (Beltrán Llavador 2004). Završni rasplet je imitacija knjige *Cento novelle antiche* anonimnog autora koji je oponašao trubadura Ricarda de Barbessieu (Rigaut de Berbezilh) (Navarro Durán, 2020: 61). U *L'últim patriarca* reference na ovaj roman, smatran, usprkos svim istraživanjima, klasikom katalonske književnosti, predstavljaju sponu junakinje s kulturom zemlje u kojoj odrasta i u kojoj se obrazuje te naglašava složenost i bogatstvo njezinog identiteta.

vole i kako uz velike napore i brojne nesreće nakon dugo vremena napokon budu ovjenčani za svoj trud (Anonimni autor 1920: 7). Situacija iz obitelji protagonistice doima se poput parodije ovog slavnog romana. Ljubavni par, ili bolje reći trokut, u *L'últim patriarca* čine majka i otac glavne junakinje te očeva ljubavnica Rosa. Magiju, učestali element u viteškoj prozi, uvodi u priču Soumisha, majčina prijateljica, koja u želji da joj pomogne objašnjava načelo „filtera“ ljubavi na tragu romana *Curial e Güelfa*. Riječ je o „receptu“ po kojem bi mir i ljubav u bračnoj zajednici ženi trebali osigurati s pomoću šećera i izgovorenih čarobnih, autosugestivnih riječi da će tako mužu biti slatka i da će joj se on vratiti (cf. El Hachmi 2008: 218). Aluzija na ovaj književni klasik upućuje na učvršćivanje pozicije naratorice i protagonistice romana u svojoj ulozi sve distanciranije promatračice matične kulture, ali istovremeno i njezino sve dublje prodiranje u novu kulturu.

Okosnicu sljedećeg autoričinog romana *La filla estrangera* (*Strana kći*) čini problematika odnosa majke i kćeri obilježen tenzijama između dvaju svjetova, očekivanjima majke i strogim kodeksom ponašanja zajednice, s jedne strane, i stremljenja protagonistice i istovremeno pripovjedačice za slobodnim razvojem vlastitog identiteta, s druge. Epigraf romana upućuje na navedenu tematiku: „Neću više prvo misliti na vas. Odsad ću misliti na sebe. Na sebe ili na nekog drugog, ali nikada na onoga koji me želi vidjeti prepolovljenu, raskoljenu“ (El Hachmi 2015). Intertekstualne reference u romanu dodatno oslikavaju kontinuirano titranje različitih pripadnosti, u čestom nesuglasju, kao i kompleksnost razvoja identiteta pripadnika generacije razmeđa. Aluzije na Jamesa Joycea i njegove *Dublince* kao i na Ericha Fromma govore o uronjenosti junakinje u zapadnu kulturu i, suprotno ustaljenim europskim predrasudama o ljudima iz zemalja Magreba, o njezinom obrazovanju. *La filla estrangera* počinje pokušajem bijega protagonistice u Barcelonu iz majčinog doma u Vicu. Baš kao i Eveline iz *Dublinaca* junakinja romana to jutro promatra u kući sve oko sebe (El Hachmi 2015: 15). Nije joj potrebno, razmišlja, ponovo pročitati *Strah od slobode* Ericha Fromma, nije joj potrebno analizirati svoje ponašanje (El Hachmi 2015: 24). Ono je usko povezano s osobitošću njezine situacije i rascjepom dviju kultura. Naime, junakinja izlazi iz vlaka čim se sjetila da je stavila istu količinu kvasa za kruh, da je nije smanjila, kao što bi to ona i majka obično napravile svaki put kad bi duže izbivale iz kuće. Pomisao da se više nikad neće vratiti dovodi je do spoznaje da na katalonskom jeziku ne bi bila u stanju prepričati proces kako se pravi kruh jer bi joj opisivanje vrvjelo riječima na majčinom jeziku koji nitko drugi ne razumije (El Hachmi 2015: 25). U

ovom slučaju koji prikazuje težinu odluke da se napusti dom i toplina koju daje kultura podrijetla, književna referenca oprimjeruje napetosti koje se stvaraju pri traženju puta k vlastitom identitetu koji bi bio nešto poput amalgama različitih utjecaja.

Književne reference kroz cijeli će tekst biti svjedocima tih tenzija. Osobito je značajan roman *Ramona, adéu* (*Ramona, zbogom*; 1972.) katalonske spisateljice Montserrat Roig. U njemu se prati život triju žena iz jedne obitelji, bake, majke i unuke, koje se zovu isto, Ramona-Mundeta, i čije osobne priče u Barceloni svjedoče o brojnim društvenim previranjima i položaju žene od kraja devetnaestog stoljeća do doba Francove diktature. Svrha referiranja na ovaj književni tekst je isticanje odmaka od matične kulture i jaza između dvaju svjetova. Njihovu suprotnost naglašavaju, s jedne strane, marokanske žene, opisane u romanu kao vrlo homogena skupina, u kućnoj posjeti majci pripovjedačice, a s druge referenca na roman *Ramona, adéu* koji pripovjedačica čita sa željom da se izolira od žena iz njihovog sela. Svjesna da se svjetovi ne miješaju, junakinja, nadalje djeluje kao distancirani promatrač te doživljava društvo marokanskih žena poput čitanja knjige koja je već napisana i u kojoj ne možeš intervenirati da bi se išta promijenilo (El Hachmi 2015: 33). I drugi književni tekstovi i njihovi likovi govore o neuklopljenosti pripovjedačice u zadane okvire zajednice zemlje porijekla. To je osobito slučaj s Andreom, protagonisticom romana Carmen Laforet *Ništa* (1945.) smještenog u poslijeratnoj Barceloni. Paralelizam između lika marokanske djevojke i Andree leži u dugačkim šetnjama u koje odlaze iz različitih pobuda. Ta naizgled sitna podudarnost nije tek anegdotalna. Andrea predstavlja novi ženski lik u poslijeratnoj španjolskoj književnosti takozvane „neobične djevojke“ („chica rara“), kako ga je nazvala Carmen Martín Gaité, koji se opire polariziranom prikazu ženskih likova. Predvođene primjerom Andree, nadovezuje se Carmen Martín Gaité, i druge će se junakinje usuditi razmišljati iz marginalnih pozicija, bit će svjesne svoje izuzetnosti i živjet će s mješavinom nemoći i ponosa (Martín Gaité 1988: 99). Desetljećima nakon ovih riječi djelo Najat El Hachmi to i potvrđuje.⁹

⁹ Tekstovi Najat El Hachmi vrve referencama ovog tipa poput pjesme „El meu amor sense casa“ („Moja ljubav bez kuće“) katalonske pjesnikinje Marije Mercè Marçal, nadalje, pjesme „Unicornio azul“ („Plavi jednorog“) kubanskog kantautora Silvija Rodrígueza, ili ženskih likova poput Mile iz romana *Solitud* (*Samoća*) katalonske spisateljice Caterine Albert (1869–1966) koja se krila iza muškog pseudonima Víctor Català, i Colomete, junakinje *Trga dijamanta* Mercè Rodoreda (cf. Zarco 2019; Ricci 2010).

Traumatičan brak s bratićem rezultira za junakinju romana *La filla estrangera* teškom kliničkom slikom koju psihijatar naziva depresijom i propisuje odgovarajuću terapiju, a koju obitelj pokušava liječiti istjerivanjem duhova. Odlukom da novorođenog sina ostavi majci i da se napokon odseli ostvaruje svoj prvi, vlastiti prostor, aludirajući pri tome na čuvene riječi Virginije Woolf da žena, ukoliko želi pisati, mora imati novca i vlastitu sobu (Woolf 2003: 8). Isprva bojažljivo, a potom nezasitno čitanje dovodi je do pisanja majčine priče s jasnim ciljem da je odvoji od vlastite (El Hachmi 2015: 233–235). Ovaj simbolički završetak romana još jednom ukazuje na njezinu želju i potrebu za emancipacijom. Treći roman Najat El Hachmi uvodi majčinu perspektivu i životnu priču u kojoj se neminovno isprepleće i život kćeri, Sare Sqali, iz drugog očišta, zbog čega taj roman ne obiluje književnim referencama. Stoga ćemo se kratko zadržati samo na paratekstovima.

5. Simbolika zemlje meda i mlijeka i stvaranje novog identiteta

Hans Magnus Enzensberger u svom djelu *Die Große Wanderung (Velika seoba)* navodi da su magične priče o sretnoj Arabiji, legendarnoj Atlantidi, El Doradu i Novom svijetu potaknule mnoge na odlazak (Enzensberger 1993: 22). Zemlja u kojoj teče med i mlijeko metafora je za obećanu zemlju koja se kao takva više puta spominje u Bibliji. Isticanje bogatstva sjevera u medijima, osobito u reklamama, serijama i filmovima projicira u siromašnim zemljama juga krivu sliku stvarnosti i jača kod nezadovoljnih želju da dosegnu njihov dio tog blagostanja, san koji biva brutalno uništen (Kunz 2003: 58). Zbog identifikacije migracijskog odredišta kao zemlje izobilja, obećana je zemlja čest motiv u književnosti o migracijama. Aluziju na zemaljski raj nailazimo u naslovu romana *Mare de llet i mel (Majka od mlijeka i meda)*, posvećenom autoričinoj majci za koju navodi da ju je iako ne zna čitati naučila pisati, i koji u ovom tekstu može imati višestruka tumačenja. Epigraf kojim započinje preuzet je iz knjige *Umijeće ljubavi* Ericha Fromma: „Većina majki sposobna je dati ‚mlijeko‘, ali samo manjina s njima daje i ‚med‘“ (Fromm 2021: 67). Fromm objašnjava da majčinska ljubav djetetu „ucjepljuje ljubav prema životu, a ne samo želju da ostane živo“ (Fromm 2021: 67). Biblijska referenca, koja je nadahnula naslov romana, sadrži u sebi dva elementa koje Erich Fromm tumači na sljedeći način: „Mlijeko je simbol prvog aspekta ljubavi, to jest brige i afirmacije. Med simbolizira slast življenja, ljubav prema životu i sreću što smo živi“ (Fromm 2021: 67). Fromm, međutim, navodi, da nije dovoljno biti samo „dobra mati“ da bi se

dao med. Majka „mora biti i sretna osoba – a to je cilj koji ne postižu baš mnogi“ (Fromm 2021: 67). Obećana zemlja, i zemlja uopće, materinski je simbol (Fromm 2021: 67) te naslov djela možemo protumačiti i u kontekstu promišljanja o odnosu Maroka kao domovine i Katalonije kao obećane zemlje. Istovremeno, roman ulazi u dubinu odnosa majke i kćeri uvjetovanog migracijskim iskustvom u Europi. Najat El Hachmi preuzima neke simbole iz prethodnih romana poput matičnog kvasa, uz brojne druge reference na berberske običaje različite prirode, i suprotstavlja ih elementima iz katalonske i zapadne kulture s kojima, između ostalog, Sara Sqali gradi vlastiti identitet. Tako, primjerice, ona proživljava transformaciju od djevojčice koja pomaže u kućnim poslovima i brine o kvasu, koji je njezina majka ponijela iz Maroka, do mlade djevojke koja majčino kulturno naslijeđe nadopunjava klasicima katalonske i svjetske književnosti, a majčin dom dijelom mijenja knjižnicom. Međutim, puka zamjena određenih kulturnih elemenata nekim drugima u prozi Najat El Hachmi ne nudi mehanizme sreće niti put ka slobodnoj izgradnji identiteta. Njega je moguće izgraditi samo u skladnoj sinergiji svih kulturnih utjecaja kojima raspolaže migrant ili dijete migracije. Stoga, imajući u vidu Frommove riječi da je obećana zemlja materinski simbol, metaforu satkanu od dvaju ključnih elemenata, „meda“ i „mlijeka“, treba promatrati i kao metaforu majčinstva i metaforu obećane zemlje koje trebaju biti u stalnoj uzajamnosti.

Marco Kunz još 2002. zaključuje svoj panoramski pregled prikaza migracije u suvremenoj španjolskoj književnosti pretpostavkom da bi se za nekoliko desetljeća ili čak prije mogao pojaviti u Španjolskoj veliki *Bildungsroman* o migraciji i tekstovi koji se bave problemima sudara različitih kultura, etničkim identitetom, transkulturacijom (Kunz 2002: 136). Najat El Hachmi upravo je primjer takve književnosti koja izlaže, oslikava emocijama, ozvučuje uvjerljivim pripovjedačkim glasom i kritički promišlja o odrastanju na razmeđu različitih kultura, o bogatstvu, ali i o sukobima koje ono nosi u sebi. Kulturne reference mogu se odnositi na usvajanje katalonskog jezika i učestalo konzultiranje katalonskog rječnika koji El Hachminoj junakinji služi kao most prema društvu zemlje u koju se doselila njezina obitelj. Kinematografske reference, poput one na film strave i užasa *Poltergeist*, manifestiraju suočavanje junakinje romana *L'últim patriarca* s proživljenim, ali duboko potisnutim obiteljskim nasiljem ili njezino identificiranje s likovima koji su kao i ona bili žrtve nasilja, kao što je slučaj Celie Harris Johnson u *Boji purpura*. U slične svrhe korisiti se i intertekstualnost. Poistovjećivanjem s protagonistima književnih djela koji dijele sličnu sudbi-

nu kao i ona, primjerice s Eveline iz Joyceovih *Dublinaca*, ublažava se osjećaj samoće nastale uslijed složenih i teških obiteljskih odnosa i njezine postupne distanciranosti od svijeta iz kojeg dolazi. U *La filla estrangera* takvu funkciju ima i klasik katalonske književnosti *Ramona, adéu* Montserrat Roig ili *Ništa* Carmen Laforet. Knjige protagonisticama romana Najat El Hachmi proširuju spoznaje o njima nepoznatim sferama, kao što su ljubavni odnosi. Frommova knjiga *Umijeće ljubavi* im u tom smislu otvara nove vidike (u *L'últim patriarca*), ali im istovremeno njegov drugi tekst, *Strah od slobode* (u *La filla estrangera*), osvjetljava nesposobnost da samostalno krenu svojim putem. Aluzije na svete tekstove mogu isticati subverziju tradicionalnih modela (*L'últim patriarca*), ali i promišljanje o snu o obećanoj zemlji i odnosu prema matičnoj kulturi (*Mare de llet i mel*). Osim toga, intertekstualne reference mogu upućivati na hibridnosti identiteta, kao što je vidljivo u identifikaciji s Esperanzom Corderom, protagonisticom romana *Kuća u ulici Mango* Sandre Cisneros u *L'últim patriarca*. U opusu Najat El Hachmi književnost djeluje kao medij srastanja s novim društvom, kao utočište, katarzično sredstvo i put ka emancipaciji u potrazi za jedinstvenim, nefragmentiranim vlastitim identitetom, obogaćenim različitim kulturama, ali i obilježenim napetostima i željom da se one riješe.

Literatura

- Anónimo catalán del siglo xv (1920) *Curial y Güelfa*, V. I. Calpe, Madrid.
- Bhabha, Homi K. (1994) *El lugar de la cultura*, Manantial, Buenos Aires.
- Beltrán Llavador, Rafael (2004) „Sobre el simbolismo profético de visiones y representaciones en libros de caballerías: de ‘Curial e Güelfa’ y ‘Tirant lo Blanc’ a ‘La Corónica de Adramón’”, Alacant: Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives. https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/sobre-el-simbolismo-proftico-de-visiones-y-representaciones-en-libros-de-caballeras---de-curial-e-gelfa-y-tirant-lo-blanc-a-la-cornica-de-adramn-0/html/0006a3b8-82b2-11df-acc7-002185ce6064_6.html posjet 25. lipnja 2025.
- Camarero, Jesús (2008) *Intertextualidad. Redes de textos y literaturas trans-versales en dinámica intercultural*, Antrophos Editorial, Barcelona.
- Casas, Ana (2012) „El simulacro del yo: la autoficción en la narrativa actual“, *La autoficción. Reflexiones teóricas*, ur. Ana Casas, Arco/Libros, Madrid, 9–42.

- Cisneros, Sandra (2005) *Kuća u ulici Mango*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Fromm, Erich (2021) *Umijeće ljubavi*, VBZ, Zagreb.
- El Hachmi, Najat (2004) *Jo també sóc catalana*, Columna, Barcelona.
- El Hachmi, Najat (2008) *El último patriarca*, Columna, Barcelona.
- El Hachmi, Najat (2015) *La hija extranjera*, Planeta, Barcelona.
- El Hachmi, Najat (2018) *Madre de leche y miel*, Planeta, Barcelona.
- Joyce, James (2001) *Dublinci. Prognanici*, Alfa, Zagreb.
- Kristeva, Julia (1981) *Semiotica 1*, Fundamentos, Madrid.
- Kunz, Marco (2003) *Juan Goytisolo: Metáforas de la migración*, Verbum, Madrid.
- Kunz, Marco (2002) „La inmigración en la literatura española contemporánea: un panorama crítico”, *La inmigración en la literatura española contemporánea*, ur. Irene Andres-Suárez, Marco Kunz i Inés D’Ors, Verbum, Madrid, 109–136.
- Kunz, Marco (2003) *Juan Goytisolo: Metáforas de la migración*, Verbum, Madrid.
- Maalouf, Amin (2002) *U ime identiteta. Nasilje i potreba za pripadnošću*, Prometej, Zagreb.
- Martín Gaité, Carmen (1988) *Desde la ventana. Enfoque femenino de la literatura española*, Espasa-Calpe, Madrid.
- Martin-Márquez, Susan (2011) *Desorientaciones. El colonialismo español en África y la performance de identidad*, Ediciones Bellaterra, Barcelona.
- Mignolo, Walter D. (2018) *Historias locales / diseños globales. Colonialidad, conocimientos subalternos y pensamiento fronterizo*, Akal, Madrid.
- Neuman, Andrés (2005) *El equilibrista (Aforismos y microensayos)*, Acantilado, Barcelona.
- Neuman, Andrés (2011) „Pasaporte de frontera (10 fragmentos hacia ninguna parte)” *Literatura más allá de la nación. De lo centripeto a lo centrífugo en la narrativa hispanoamericana del siglo XXI*, ur. Francisca Noguerol Jiménez, María Ángeles Pérez López, Ángel Esteban, Jesús Montoya Juárez, Iberoamericana Vervuert, Madrid/ Frankfurt am Main, 199–207.
- Navarro Durán, Rosa (2020) „La modernidad de *Curial e Güelfa*: una novela gótica”, *La historia en la literatura española del siglo XIX. VII Coloquio*

- (*Barcelona, 22–24 de octubre de 2014*), Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2017, 57–70. Digitalna verzija: Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2020. <https://www.cervantesvirtual.com/obra/la-modernidad-de-curial-e-guelfa-una-novela-gotica-989233/>. posjet 29. 6. 2025.
- Pavičić, Pavao (1988) „Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogleđ“, *Intertekstualnost & Intermedijalnost*, ur. Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić i Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb.
- Puigtobella, Bernat (2016) „Najat El Hachmi. Barcelona, la ciudad en que puedes dejar de ser inmigrante“, *Barcelona Metròpolis*, 99. <https://www.barcelona.cat/bcnmetropolis/2007-2017/es/entrevista/najat-el-hachmi-bcn-la-ciutat-on-pots-deixar-de-ser-immigrant/>. posjet 27. 6. 2025.
- Ricci, Cristián H. (2010) „*L’últim patriarca* de Najat El Hachmi y el forjamiento de una identidad amazigh-catalana“, *Journal of Spanish Cultural Studies*, 11, 1, 71–91.
- Schmidt-Welle, Friedhelm (2011) „Heterogeneidad cultura, constitución del sujeto migrante y poscolonialismo“, *Multiculturalismo, transculturación, heterogeneidad, Hacia una crítica de la interculturalidad poscolonialismo*, ur. Friedhelm Schmidt-Welle, México, Herder, 41–60.
- Todorov, Tzvetan (2010) *Nosotros y los otros. Reflexión de la diversidad humana*. Siglo XXI, Madrid.
- Tomás i Justribó, Santiago (2002) *Historia de la literatura catalana*, Acento, Madrid.
- Welsch, Wolfgang (2011) „¿Qué es transculturalidad?“. *Multiculturalismo, transculturación, heterogeneidad, Hacia una crítica de la interculturalidad poscolonialismo*, ur. Friedhelm Schmidt-Welle, Herder, México, 11–40.
- Woolf, Vrginia (2003) *Vlastita soba*. Centar za ženske studije, Zagreb.
- Zarco, Julieta (2019). „Lazos filiales en la narrativa de Najat El Hachmi“. *ConSecuencias*, 1, 1, 7–22. <https://ejournals.bc.edu/index.php/consecuencias/article/view/11763> posjet 24. kolovoza 2024.

SUMMARY

Maja Zovko

CULTURAL REFERENCES AND THE ISSUE OF IDENTITY IN THE WORKS OF NAJAT EL HACHMI

The paper analyses the use of cultural references in the prose of the Catalan writer of Moroccan origin Najat El Hachmi. For this purpose, three novels were chosen, *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* and *Mère de lait et de miel*, where the meeting and collision of different worlds and the heroines' aspiration to build their own hybrid, unique, free identity are clearly shown. Special attention is given to the study of intertextual elements in the presentation of the emergence and development of the multi-layered, complex, but also conflicting identity of the homodiegetic narrators, in whose features numerous similarities with the author herself can be seen. In the context of Amin Maalouf's understanding of identity, Homi K. Bhabha's interspace as well as transculturality, this paper investigates how cultural references give a new dimension and contribute to a clearer understanding of the issue of migrants growing up on the border between two cultures. At the same time, in this context, the role of these references in depicting and critically assessing the subversion of the patriarchal hierarchical order, inter-family relations, domestic violence and sentimental relationships is the subject of research.

References, among other things, can be from the Bible, both old and recent Catalan literature, as is the case with the novel of chivalry by the anonymous author *Curial e Güelfa* and the novel of the twentieth-century Catalan writer Montserrat Roig, *Ramona, adéu*, they can also be works of world literature (James Joyce's *Dubliners* and *The House on Mango Street* by Sandra Cisneros, an American writer of Mexican origin), achievements from the world of film (*Poltergeist*) as well as from the field of psychology (*The Art of Loving* by Erich Fromm).

Keywords: *migrant literature; Najat El Hachmi; cultural references; identity; Catalan literature*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.11>

Serena Todesco

ZLE MAJKE, LOŠE MAJKE: DRUGOST MAJČINSKOG U KNJIŽEVNOSTI I FILMU

dr. sc. Serena Todesco, nezavisna istraživačica
serena.todesco@gmail.com orcid.org/0000-0002-9701-2926

izvorni znanstveni rad

UDK 821.131.1.09“20“

791(450)“20“

rukopis primljen: 6. veljače 2025; prihvaćen za tisak: 12. svibnja 2025.

Od devedesetih godina dvadesetog stoljeća talijanska književnost i kinematografija sve se intenzivnije bave određenim pitanjima povezanim s trudnoćom i rađanjem,¹ pitanjima koja u našem društvu još uvijek predstavljaju tabu, a riječ je o postporođajnoj depresiji i sklopu proturječnih osjećaja, iskustava i poriva koje žena tijekom majčinstva može imati.

Talijanska se književnost s tim temama do neke mjere suočila još u devetnaestom stoljeću (spomenimo čedomorku Graziju u Verginu Lutanju te autobiografski glas u Ženi Sibille Aleramo), oscilirajući između moraliziranja i suosjećanja.

Književnu i kinematografsku produkciju, koja je u posljednjih dva desetljeća obratila pozornost na golem pritisak pod kojim novopečene majke žive i duboku patnju koja odatle proizlazi, potakli su – više ili manje izravno i svjesno – kako veći senzibilitet javnosti za psihološko i emotivno stanje

¹ Usp. Giorgio, A., ur., *Writing Mothers and Daughters: Renegotiating the Mother in Western European Narratives by Women*, Oxford-New York, Berghahn Books, 2002; Rye, G., Browne, V., Giorgio, A., Jeremiah, E. i Lee, S. A. ur. *Motherhood in Literature and Culture: Interdisciplinary Perspectives from Europe*. London, Routledge, 2018; Caldwell, L. «Madri d'Italia»: Film and Fascist Concern with Motherhood, u *Women and Italy: Essays on Gender, Culture and History*, ur. Baran'ski, Z. G., Vinall, S. W. Basingstoke-London, Macmillan, 1991, str. 43–63.

majki, tako i nasljeđe feminizma koji je, kao što znamo, doveo u pitanje vrijednosti i modele čiji je cilj discipliniranje ženskog tijela i ponašanja. Ovaj tekst želi ispitati kako se u dvama romanima (Loša Rosselle Milone i Probudi me u ponoć Fuani Marino) te u dvama filmovima (Sve govori o tebi Aline Marazzi i Uspavanka Darija Germanija i Enza Russa) novopečene majke nose kako sa opterećujućim modelom nesebične „dobre majke“ spremne na potpuno poništavanje sebe, tako pogotovo s osjećajima ambivalentnosti i drugosti (prema novorođenčetu, vlastitom tijelu, novoj ulozi, novim odgovorostima...), koji ih tjeraju da same sebe proglase „lošim majkama“ i da žive u stanju usamljenosti, duboke nelagode i nerazumijevanja.

ključne riječi: *suvremena talijanska književnost; majčinstvo; talijanska kinematografija; postporođajna depresija; ambivalentnost/drugost*

1. Uvod: majčinska drugost kao ambivalentnost

Neljudska ideja o žrtvovanju majki
[...] lanac čudovišni.²

Majčinstvo i s njim povezana neriješena pitanja (autonomno odlučivanje, tjelesnost, odricanje, fizička i psihička bol) prožimaju kulturu i jezik talijanskog društva i istovremeno perpetuiraju neravnopravnost spolova i rodnu podjelu uloga prema tradicionalnim obrascima koje ženska književnost u posljednjim desetljećima sve češće preispituje. Dovoljno je sjetiti se romana *Žena* Sibille Aleramo iz 1906. – protagonistkinja koja nakon silovanja zatrudni prisiljena je udati se za muškarca kojeg ne voli – koji nam otkriva lomove i raznovrsne uplive u svijesti žene-umjetnice, dok istovremeno rasvjetljava unutarnji konflikt između mita o svetosti majčinske žrtve i poriva prema simboličkoj, mentalnoj, egzistencijalnoj (samo)emancipaciji, pri čemu ne zaobilazi ni tabuizirani čin napuštanja vlastitog djeteta koji je rezultat mnogo složenijih nesretnih okolnosti.

Stoga ne čudi da je *Žena* postala ključnim tekstom za mnogobrojne spisateljice, koje su se poslije Aleramo uhvatile u koštac s problematičnim odnosom biološke ženskosti, izvanjske društvene prisile te ljudskog i umjetničkog samopotvrđivanja. To se samopotvrđivanje djelomično poklapa s onim potvrđivanjem generativne ženske subjektivnosti o kojem govori prvenstveno teorija razlike.³ Tu se susrećemo s temom drugosti majčinskog

² Aleramo 2006.

³ Usp. poglavito Cavarero 2003.

iskustva i opisom njegovih sputavajućih i bolnih aspekata, pri čemu se raskrinkava povijesno konstruirani stereotip idilične i nesebične ljubavi.⁴

Sad kad su razdoblje militantnih feminizama i teorije osamdesetih godina dvadesetog stoljeća iza nas, čini se legitimnim pomnije promotriti kako se u talijanskoj kulturi prikazuju „loše“ majke, majke suočene s raznim oblicima duševne boli i koje se opiru vlastitoj roditeljskoj ulozi. U talijanskom kontekstu, zahvaćenom korjenitim demografskim i društveno-obiteljskim promjenama,⁵ da ne spominjemo izazove reproduktivne tehnologije, iskustvo majčinstva pojavljuje se u šarolikoj i složenoj slici literarnih i filmskih reprezentacija. U skladu s drugim analizama otriježenih i idealizirajućim retorikama suprotstavljenih književnih prikaza majčinstva, ovaj rad želi ispitati odnos pojmova „drugost“ i „majčinstvo“ putem četiriju pripovjednih primjera koji govore o nelagodi, gubitku psihičke ravnoteže i potrebi za ponovnim iznalaženjem autonomije, vlastitog jezika i mjesta u svijetu emocija, kao i odnosa sa svakodnevicom. Analizirat će se dva suvremena romana – *Loša (Cattiva)* Rosselle Milone (2018) i *Probudi me u ponoć (Svegliami a mezzanotte)* Fuani Marino (2019), te dva filma – *Sve govori o tebi (Tutto parla di te)* Aline Marazzi (2012) i *Uspavanka (Ninna nanna)* Enza Russa i Darija Germanija (2017).

Crvena nit koja se provlači svim navedenim djelima jest opis stanja nelagode u razdoblju poslije poroda (krajnje složen psihološki trenutak, koji je samo djelomično zahvaćen kliničkim terminom „postporođajne depresije“), kao i promišljanje različitih oblika preživljavanja te nelagode. U ovom ću radu stoga analizirati tekstualne strategije kojima se stvara odnos između majčinstva i drugosti, te ispitati načine reprezentacije novopečenih majki kojima je teret majčinstva pretežak, koje pokazuju autodestruktivne i/ili suicidalne sklonosti i koje sa svojom djecom uspostavljaju problematičan ili konfliktan odnos.

⁴ Kao što su potvrdile čitave generacije spisateljica poslije Aleramo – od Else Morante do Goliarde Sapienze, od Lalle Romano do Elene Ferrante – pripovijesti o majčinskom iskustvu nerijetko su prikazivale žensko jastvo koje potkopava prisilni karakter majčinstva i iznova se uspostavlja kao otjelovljeno, izražavajući istodobno svoju samopotvrđujuću kreativnost. Stoga je znakovito da je upravo Aleramičina figura majke otvorila dvadeseto stoljeće suvremene talijanske ženske književnosti, utirući put prema radikalnom preispitivanju talijanske kulture i društva.

⁵ Usp. Valentini 2012; Saraceno 2012.

Rad nastoji preispitati kako mnogostruka drugost, upisana u ove priče, s obzirom na specifične okolnosti zadobiva značajke transformacije i/ili izmještanja jastva i tijela, ukazuje na snažnu ili čak traumatičnu deterioraciju međuljudskih i emocionalnih vještina, te aludira na majčinsko viđenje djeteta kao „Drugog“. Istodobno, žele se iznaći moguća uporišta za (re)konstrukciju samoafirmirajućeg ženskog subjekta pomoću, u sociološkom i psihološkom smislu, ne-normativne i ne-binarnе logike (ne uzimajući ga, prema tome, kao nešto naprosto i apsolutno pozitivno ili negativno).

S obzirom na prominentnu ulogu majčinstva u talijanskoj književnosti i kinematografiji rad će pokušati pokazati da se ta „druga“ majčinstva narativno predstavljaju kao ambivalentna i pritom izvrću idilični ideal nesebičnog i generativnog majčinstva, povezanog s patrijarhalnom obitelji, koji nam nude kulturna i filozofska tradicija. Na tragu LaChance Adams (2014), koja figuru majke analizira služeći se kritikom etike brige, ovdje majčinsku ambivalentnost definiram kao „dynamic interdependent tension“,⁶ drugim riječima konfliktan suživot majčine potrebe da se brine o djeci i jednako snažnog poriva da ih odbaci. Prepoznajući važnost analize brojnih uzroka ambivalentnih osjećaja i ponašanja prema djeci, LaChance Adams predlaže da takvo stanje ne promatramo kao problem, nego moralno produktivan fenomen, u mjeri u kojoj služi prepoznavanju drugosti i balansiranju između ispunjenja vlastitih i tuđih potreba.⁷

Teoretičarkine tvrdnje, vidjet ćemo, svoj pandan imaju u talijanskoj književnosti: prihvatiti majčinsku ambivalentnost kao sastavni dio brige, a ne njezinu suprotnost, znači prigrliti oblik psihološke neovisnosti koji uključuje i mračne i neizgovorive aspekte kao što su majčini nasilni impulsi usmjereni na samu sebe ili na djecu. Usporedo s time, imenovati razloge patnje znači osvijestiti neprestano, nužno balansiranje između vlastitih čežnji i društvenih očekivanja, želje za majčinstvom i odbacivanjem te uloge, kao što su već naslutile brojne talijanske spisateljice (spomenimo Paolu Masino, Laudomiju Bonanni i, među novijim primjerima, Cristinu Comencini i Elenu Ferrante).

Na razini priče o tjelesnosti Marino, Milone, Marazzi, Russo i Germani ne prihvaćaju, nego izvrću „prirodnost“ takozvanog „majčinskog instinkta“ na nesmiljen i ponekad naglašeno realističan način, koji uključuje tehničko-

⁶ LaChance Adams 2014, str. 5.

⁷ Ibid., str. 8.

-stilske aspekte, kao što je, primjerice, uporaba brutalnog i hipermedikaliziranog jezika (Milone, Marino, Russo i Germani) ili uznemirujućih vizualnih efekata (Marazzi). Tijelo je objekt neprekidna previranja i tjeskobe, pogotovo u slučaju opisa postporođajne depresije koju prate neizrecive žudnje (kao što je, naprimjer, fantazija o čedomorstvu). Tijelo sina/kćeri s druge je strane prva prepreka koju valja premostiti da bi se ponovno izgradio vlastiti identitet. Kao što je već istaknula de Beauvoir, sama je trudnoća drama koja se odvija unutar žene, između njezinih mnogostrukih jastava, jer je ona istovremeno osakaćenje i obogaćenje, jedinstveno stanje u kojem žena posjeduje i nju posjeduju, u kojoj se opozicija subjekt-objekt poništava.⁸

Iako se donekle oslanja na *motherhood studies*, namjera je ovog eseja pozabaviti se osobitošću pripovijesti koje govore o drugosti ranog majčinstva stavljajući ga u odnos s društvenim i ideološkim teretom karakterističnim za položaj majke u talijanskoj kulturi, bez ikakvih pretenzija da se iscrpi tema koja ostaje u središtu kontinuirana promišljanja.

2. Rossella Milone: mjesta i vremena nelagode

Zabluda je da posjedujemo vrijeme.

Pogotovo kad nam ga novorođenče najednom otme.

(*Loša*, str. 30)

Kratki roman *Loša* Rosselle Milone, ispričan u prvom licu, usredotočen je na iskustvo protagonistkinje Emilije, novopečene majke uhvaćene u vrtlog brige o kćeri i poteškoća prvih mjeseci majčinstva. Pripovijest, koja je donekle preoblikovano stvarno iskustvo ove napuljske spisateljice, isprepliće tri različite vremenske linije od kojih je svaka povezana s transformativnom radikalnošću postajanja majkom: 1.) prvi dani nakon poroda ispričani jednostavnim prezentom, poput kronike svakodnevice u kojoj se potraga za vlastitim načinom bivanja majkom sudara s tuđim savjetima i prosudbama, umorom, gađenjem spram vlastitog tijela, nesigurnošću u partnerskom odnosu i instinktivnim odbacivanjem tek rođenog djeteta; 2.) pripovijedanje uživo iz rođilišta gdje protagonistica – makar su uz nju brižni muž te pažljivo i srdačno medicinsko osoblje – dramatično

⁸ De Beauvoir 2016.

proživljava tjelesnu bol, uz česte izljeve bijesa; 3.) razdoblje onog „prije“ u kojem, poglavito tijekom putovanja u Tursku i Portugal, Emilia i Vincenzo dolaze do odluke da se iz „para“ pretvore u „roditelje“.

Ako je vrijeme para „uvijek bilo lijepo vrijeme: ni brzo ni sporo“,⁹ stanje roditeljstva razara prethodno uspostavljenu ravnotežu: „vrijeme provedeno nasamo s novorođenčetom može biti užasno. Ne prolazi, teško je, opasno“,¹⁰ „ljubav nema ništa s porodom, ima s vremenom. A vrijeme se za nas obje, u tom trenutku, prekinulo“. ¹¹ Sve se sažima u dramatičan kontinuitet naglih zvukova, tjelesnih promjena¹² ili pak trenutaka snažne povezanosti tijekom dojenja.¹³

U svakom se poglavlju isprepliću različiti trenutci (prije, tijekom i poslije poroda), od kojih svaki nudi drugačiji pogled na mukotrpno preoblikovanje vlastitog identiteta, vremena i prostora, prikazujući pomutnju i urušavanje Emilijina jastva. Kako priča napreduje, prva se dva vremena preklapaju do gotovo potpunog stapanja, dok će treće vrijeme potihog progutati dijegeza sadašnjeg trenutka u kojem se roditeljstvo nameće i pregovara sa željom da se i dalje (prividno) živi udvoje, s potrebom za seksualnom intimom, za svakodnevnim životom. Izmjenom triju vremena kroz šesnaest poglavlja ritmiziraju se grčeviti skokovi pripovjedačkog glasa koji se, sedimentirajući u sebi konkretni utjecaj iskustva majčinstva, neprestano preispituje i pokušava dešifrirati ono što se zbiva dok putuje iz jednog stadija u drugi, iz jednog raspoloženja u drugo. LaChance Adams stanje majčinske ambivalentnosti opisuje pozivajući se na Heideggera i na pojam *Befindlichkeit*, „nahođenje“, to jest „nalaženje sebe u svijetu“: stanje koje nije samo unutarnje, nego može zabljesnuti i u svakodnevnom svijetu majke koja ne uspijeva naći sebe u odnosu sa sinom/kćeri.¹⁴ Emilia u romanu ambivalentno oscilira ponajviše između bezgranične ljubavi prema kćeri i mržnje prema njezinoj nametljivoj sveprisutnosti. Tek će na kraju priča pokazati put prema izlazu iz slijepe ulice, to jest prema mogućnosti da se majka i novorođena kći „izaberu“ i prepoznaju kao dvije zasebne individue kako bi mogle stvoriti jedno „mi“ koje pak neće poništiti sposobnost svake od njih da djeluje kao subjekt.

⁹ Milone 2018, str. 10.

¹⁰ Ibid., str. 17.

¹¹ Ibid., str. 40.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., str. 32.

¹⁴ LaChance Adams 2014, str. 35.

Uz faktor vremena, narativno ustrojenog tako da reprezentira drugost majčinskog stanja, roman stvara nelagodu koja se širi prijelaznim prostorima različitih protagonističnih duševnih stanja: tu je bolnica (prostor tjelesne boli i posljedične mentalne konfuzije); stara vila vojvode od Elboeufa, na obali mora, u koju je Emilia kao dijete zalazila s bratom i gdje će se poslije dogoditi svojevrsan obred oslobođenja; odredišta Emilijinih i Vincenzovih putovanja, mjesta-skloništa iz faze psihološkog sazrijevanja para; čak i prostor odmorišta na stubištu gdje se Emilia susreće i suočava s nametljivom susjedom gospođom Gargiulo, prepunom savjeta. Ti prostori često grade most između sadašnjeg vremena priče i umetnutih retrospekcija. Nižući se jedna za drugom prostorne dimenzije plastično prikazuju način na koji bilo patnja, bilo protagonistična zaprepaštenost činjenicom da je majka, djeluju na raspad pripovjednog „ja“. Primjer je scena u kafiću na molu u poglavlju „Klošari su slijepi“, u kojem, maštajući o danu kad će se već poodraslom kćeri jesti tipične napuljske *pizzete*, Emilia uspijeva vizualizirati prisno i nekonfliktno „mi“ koje ih tek čeka.¹⁵

Jezik Rosselle Milone, koji su neki opisali kao „slikovit i istovremeno duboko ukorijenjen u zbilji“,¹⁶ usredotočen je na materijalnu prisutnost tijela, predmeta i zvukova koji prolaze kroz filtar protagonističina unutarnjeg glasa. Drugost koju predstavlja odnos između majke i kćeri najvidljiviji je aspekt šire i složenije ambivalentnosti, u kojoj se individualna bol sukobljava s opresivnim društvenim očekivanjima. Stiješnjeni između egzistencijalne, socijalne i materijalne razine, prostori i vremena proživljene svakodnevice tako su zbijeni, katkad se stapajući, a katkad se međusobno sukobljavajući, da onemogućuju bilo kakvu linearnost ili konačnu sintezu. Pripovjedačica u prvom licu opisuje tjeskobu koju predstavlja apsolutna ovisnost novorođenčeta i, s druge strane, bojazan da je sama sebi postala nepoznatom u svojevrsnu proces otuđivanja od svega što joj se, do samog poroda, činilo prirodnim, bliskim, neupitnim. Roditi, u određenom smislu, znači umrijeti i ponovno se roditi, ne samo s novim tijelom, nego novim mislima i sposobnostima koje se u tom trenutku čine dalekima i nedostižnima.¹⁷

Dug niz promjena koje slijede nakon poroda filtriran je osjećajem otuđenja od koliko tajanstvene toliko i neprijateljske stvarnosti, u kojoj se

¹⁵ Milone 2018, str. 43.

¹⁶ Miorelli 2018.

¹⁷ Milone 2018, str. 19.

rijetki trenutci prividnog pomirenja s novošću izmjenjuju s češćim potpunim odbijanjem novorođenčeta koje se doima nerazumljivim, neprijateljskim bićem, toliko stranim da paralizira, gotovo neljudskim – topoće nogama, zavija i krevelji se „njuškom“.¹⁸

Posve lišena nevinosti, djevojčica nameće vlastite zahtjeve majci izgubljenoj pred neprestanim plaćem i krikovima na koje reagira neprikladno i podjednako animalno, dok njezino tijelo, nad kojim je izgubila kontrolu, slijedi iskonske porive:

„Kad moja kći zaplače, znam da sam životinja. Vuk, točnije ne samo ženka, nego i mužjak, jer naposljetku i vuk i vučica žele samo potrčati k njima i zaustaviti taj plač [...] (Vagina mi se rasprsnula na tisuću komadića i život mi je postao kukast, jedna žena to nikada ne bi dopustila, ženka da) [...] Kad moja kći zaplače, znam da sam životinja i trčim. Nije to ljubav, to je utrka; hitnost od koje se moram spasiti. Kad moja kći zaplače, ja je moram spasiti.“¹⁹

Brojni su odlomci koji prikazuju svedenost tijela na funkcionalan instrument, ravnodušan prema stranu stvorenju koje je teško kontrolirati,²⁰ ili na biće na granici između čovjeka i zvijeri.²¹

U isto je vrijeme protagonističin um odcijepljen od tjelesnosti, čime je naglašen osjećaj gubitka sebe: tijekom poroda pripovjedačica se opisuje kao „zaslijepljenu vidru“,²² a poslije rođenja kćeri objavljuje da je izgubila jezik („ne znam više ni kako se razgovara s ljudima“)²³ ili porod uspoređuje s izbacivanjem izmeta.²⁴

Iako par sati nakon poroda novopečena mama primjećuje: „moje tijelo zna bolje od mene što mu je činiti; širi se, rasprostire, grči, samo da bi je primilo“,²⁵ vlastito se razmrvljeno jastvo i dalje povezuje s animalnošću, a kad novorođenče zaplače, protagonistica je opet paralizirana i gubi moć ra-

¹⁸ Ibid., str. 6.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Usp. naprimjer *ibid.* str. 20 i 21.

²¹ Usp. naprimjer *ibid.* str. 17 i 18.

²² Ibid., str. 6.

²³ Ibid., str. 8.

²⁴ Ibid., str. 7.

²⁵ Ibid., str.15.

sudivanja: „para mi razum [...] toliko glasno urla da bih se mogla baciti na koljena i preklinjati za milost. Onda to i učinim.“²⁶

Stvara se opći dojam tijela i glasa uronjenih u materijalni labirint situacija iz kojeg izlaz nikada nije onakav kakvim se čini, dok komunikacija s drugima – s mužem, roditeljima, bratom, primaljom – protagonisticu neprestano zbunjuje.²⁷ Prema tome postati majkom znači ponovno morati dešifrirati nepoznati kod, uznemirujuće različit od izvjesnosti koje smo gajili do tog trenutka. Opažamo to u pripovjedačinu viđenju pedijatrice ili drugih, već iskusnih majki koje naziva „cigankama“ jer mogu predvidjeti i protumačiti tajnu novorođenčadi i njihova ponašanja: „Um me tjera da postavljam pitanja o budućnosti, sve su mame ciganke, a kristalna im je kugla njihov mozak, štoviše, njihova mašta, ondje unutra događaju se najdivnije i najužasnije stvari, a ondje su i odgovori, svi, samo što su svi različiti.“²⁸

Dok socijalni aspekt majčinstva kod Emilije dovodi do izobličenja odnosa, interakcija tijela i uma najvažniji je put prema prihvaćanju vlastitog stanja ambivalentne majke. Kao što je već spomenuto, te se promjene događaju u specifičnim prostorima imenovanima u romanu. Već spomenuta vila Elboeuf – trošna palača u koju su se naselile skitnice, a koju je Emilija posjećivala u mladosti – i obližnja plaža nesumnjivo su najznakovitija mjesta. Postaju, Foucaultovim rječnikom, „heterotopije“,²⁹ to jest realan prostor koji je istodobno „drugi“ utoliko što je u stanju izokrenuti odnose koje je sam definirao, tako da žal postaje pozornicom za izmaštano čedomorstvo. U maštariji se prošlost i sadašnjost stapaju u nečemu nalik na ritual, gotovo da je riječ o poganskom krštenju majke tijekom kojeg Emilia, umjesto da dijete imenuje da bi ga prisvojila, očajnički pokušava riješiti ga se da bi ponovno pronašla sebe.

„A zatim sam ja, *koja se moram spasiti*, prehodala pješčani jezičac s velikom vilom, prijateljskim mjestom, za leđima [...] Spuštam ruke koje drže moju kćer. Hvata se za mene. Životinja bi je uzela u usta, na sigurno u vlastite ralje [...] Ja nisam životinja. Moja to kći zna jer poznaje moje slabosti; zato više, rita se, gleda me. S nekom je

²⁶ Ibid., str. 18.

²⁷ „Čini mi se da me svi mogu vidjeti i jedina koja se ne vidim sam ja“, ibid., str. 60.

²⁸ Ibid., str. 28.

²⁹ Foucault 2013.

nježnošću prepuštam vodi. [...] Dok joj more prekriva lice, još me gleda [...] želi od mene saznati što će sada biti. Ja to ne znam i more koje je uzima donosi olakšanje.“³⁰

Kao i za druge napuljske spisateljice više ili manje zaokupljene tematizacijom napuljskog mora (Ortese, Ramondino, Ferrante), čini se da i za Milone vođeni element predstavlja ritualni posrednički prostor koji može zaustaviti ljudsko vrijeme priče u korist kreativne dimenzije, koja stoji izvan binoma san-zbilja.³¹ Strateškim umetanjem spomenute scene između dvaju odlomaka u kojima Emilia, za vrijeme poroda, čeka epiduralnu anesteziju, Milone demedikalizira vrijeme i prostor nelagode puštajući da ih proguta trenutak mentalnog zastoja sličnog onom koji će proizvesti injekcija, trenutak iz kojeg bi potencijalno moglo proizaći svojevrсно blagotvorno ponovno zaposjedanje vlastitog jastva.

Gesta definiranja novog jastva, koje polazi od „mi“ sačinjenog od majke i kćeri, potvrđuje se u posljednjem trenutku poroda, koji ponovno povezuje rasute narativne niti („U tom je dodiru bilo svršenosti, ni mene ni nje, nego jednog *mi* jer već smo bile dvije, dvije različite osobe koje se trebaju upoznati“).³²

Iako se detaljan opis izгона novorođenčeta provlači cijelom pričom, od trenutka stvarne separacije majčina i kćerkina tijela postiže se svojevrсна ravnoteža, a pripovjedačica razmišlja da „majka mora biti nevidljiva no neizbježna. Majka to mora učiniti, postati vodom koja neće presušiti“.³³ Nakon odlomka sa zamišljenim obredom utapanja počinje se razmrsivati čvor recipročne ovisnosti između majke i kćeri.

Potaknuta bratovim zdravorazumskim savjetima i razgovorom s mužem Vincenzom, koji joj prvi put daje do znanja da je primijetio njezinu depresiju koja i njemu nanosi bol, Emilia postaje svjesnija zbunjujuće no nužne sposobnosti majke da se nosi s radošću i očajem, te počinje oprezno izlaziti iz mentalne izolacije i otvara se mogućnosti oživljavanja želje u partnerskom odnosu: „Moja kći mora shvatiti da kako bismo spasili nju, prvo moramo spasiti sebe“.³⁴

³⁰ Milone 2018, str. 45–46 (kurziv moj, op. a.).

³¹ Ibid., str. 51.

³² Ibid., str. 85.

³³ Ibid., str. 89.

³⁴ Ibid., str. 65.

Prema tome, iako su recipročno vezani, majčinu i kćerkinu identitetu još uvijek nedostaje priznanje recipročne i zdrave drugosti, koje je nužno da bi se mogli odvojiti, što bi im omogućilo i nov oblik savezništva i međudrnosa: „I tako ostajem uz tebe, malena, jer bez mene ćeš umrijeti, jer bez tebe ću umrijeti. I u toj si laži obje govorimo istinu“.³⁵ U jezičnom smislu, u romanu je taj prijelaz iz zamjenice „mi“ najavljen tek u zaključnom dijelu u kojem konačno saznajemo da se djevojčica zove Lucia.

Ime zaziva prethodnu analepsu smještenu u vilu Elboeuf u koju Emilia s djevojčicom ulazi istog jutra kad izvodi već spomenuti simbolični čin. U vili nailazi na fresku mitološke scene na kojoj primalja Lucina pomaže Alkmeni dok rađa Herakla. Malena Lucia-Lucina, dakle, na neki je način postala primaljom koja Emiliji pomaže da iznova rodi sebe.

3. Fuani Marino: anestezirati drugost

Primijetila sam da majka izgleda neuredno [...] Bez uvijanja rekla sam joj da bi u slučaju moje stvarne smrti mogla odjenuti crninu i ići ovakva pred ljude, no s obzirom na to da sam u ovom trenutku, nažalost ili nasreću, još živa, nije red da se zapusti.
(*Probudi me u ponoć*, str. 11)

Knjigu *Probudi me u ponoć* (2019) teško ja kako čitati, tako i kategorizirati, jer sadrži brojna mjesta koja ne pripadaju istoj dimenziji. Novinarka i spisateljica Fuani Marino gradi autobiografsku pripovijest u čijem je središtu priča o vlastitom pokušaju samoubojstva, događaju koji se zbio u srpnju 2012, par mjeseci nakon što je autorica rodila kćer Gretu, a koji je u mislima još mnogo puta proživjela.³⁶ Daleko od Miloničina preobličavanja stvarnog iskustva u književnost, nalazimo se u graničnom teritoriju između pričepamfleta s (djelomično) didaktičkom namjerom i pisanja o sebi u sklopu procesa samoanalize koji Marino smatra „dužnošću i prilikom“.³⁷

Tekst omogućava detaljno promišljanje razloga koji osobu mogu natjerati na ekstremni čin oduzimanja vlastitog života „skokom u prazninu“

³⁵ Ibid., str. 68.

³⁶ Marino 2019, str. 93.

³⁷ Ibid., str. 12.

(u ovom slučaju doslovnim), a polazi od teme depresije – ovdje je riječ o pravoj postporođajnoj depresivnoj epizodi – o kojoj se često govori hladno, no ne uvijek na način posve lišen emocija. Pisanjem Marino rekonstruira vlastiti životni put, uključujući i preranu smrt oca (ionako odsutnog), prisutnost „majke-otirača“,³⁸ rastuće nezadovoljstvo, da ne spominjemo brak i trudnoću na koje se odlučila iz želje da se prilagodi „onome što se od tridesetogodišnje žene očekuje“, pogotovo na jugu,³⁹ a što će izazvati „rascjep između [njezinih] želja i potreba“⁴⁰ kao samostalne i ambiciozne žene. Iako neprestano oscilira između ispovjednog i narcisoidnog tona, koji povremeno sam sebi proturječi, naracija je prožeta i potrebom da se iz socio-kulturološke perspektive promisle razni oblici kliničke depresije, što se ostvaruje u hibridnoj dijegezi, s obiljem umetnutih citata iz filmova i knjiga posvećenih temi samoubojstva i depresije (Susan Sontag, Virginije Woolf, Sylvijs Plath, Louisa Wolfsona, Marka Fishera ili Davida Fostera Wallacea), ili pak iz filozofske, psihijatrijske i sociološke literature.

Kao da želi reproducirati stanje rascijepljenog jastva koje je značajka njezina manično-depresivnog sindroma, autorica neprestano miješa razine pripovijedanja vrlo čestim citatima i čak umetnutim odlomcima vlastitog liječničkog nalaza ili detalja o terapijama koje je primila tijekom različitih faza oporavka, a sve se vrti oko središnjeg događaja, to jest skoka u prazninu. Dok ustrajno preispitivanje razloga, na trenutke pomiješano s blagim samozadovoljstvom,⁴¹ objektivizira događaj, istodobno ga neprestano izmješta, jer autobiografsku priču neprestano prekidaju stavovi i misli ljudi koji su proživjeli nešto slično. Drugim riječima, depresija ostaje u mutnome polju neizrecivosti, paradoksalno napučenom tisućama riječi, vlastitih i tuđih.

Kao što je u recenziji knjige točno primijetila Andrea Pomella, „samoubojica koja se spasila, osim tajne u koju je nemoguće proniknuti [...] razračunava se i s tijelom, ožiljcima, ostacima svoje zamalo-smrti, otvarajući tako put „filozofskoj dilemi““.⁴² I upravo je tijelo pripovjedačice u prvom licu ono što možda najjasnije ukazuje na temeljno pitanje, to jest kako žena može prihvatiti život u patnji i neprilagođenosti (i željeti smrt) iz pozicije

³⁸ Ibid., str. 119.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., str. 74.

⁴¹ Ibid., str. 10.

⁴² Pomella 2019.

majke, pozicije koja se obično povezuje sa životom. Knjiga je, kao što je već spomenuto, neprikriven autoistraživački pokušaj.⁴³

U takvom kontekstu, umetanjem pripovijesti o mučnom majčinskom iskustvu u obuhvatnije promišljanje ambivalentnosti uzrokovane nenadanom prisutnošću bića koje je „drugo“ u odnosu na ženu koja ga je rodila, ta pripovijest postaje donekle specifičnom. Zato putovanje u vlastito Ja, na koje se odvažila Marino, mnogo više nego kod Milone, poprima oblik solipstističkog istraživanja tipičnog za *memoir*, to jest priču u prvom licu o negativnim učincima majčinstva na žensku psihu.⁴⁴ Mariničino tijelo brani vlastiti legitimitet bolesnog tijela koje želi ispričati vlastitu priču, uključujući i njezine najbrutalnije ili najodbojnije aspekte.⁴⁵

U tom scenariju stvarno, podmuklo „drugo“ biće nije, kao kod Milone, posve poistovjećeno s novorođenom kćeri, nego je ono prije svega sama bolest čiji su korijeni mnogo stariji. Dok se u *Lošoj* tijelo novopečene majke stapa sa stanjem animalnosti koja ga tjera na neprestanu promjenu, za Marino je (samo)ranjena tjelesnost glavni instrument samoanalize koja obuhvaća sva proživljena iskustva, a k tome mora uzeti u obzir prisutnost drugog koja je toliko strana i uznemirujuća („Zadnji mjeseci trudnoće bili su mi najteži. Osjećala sam da me zaposjelo drugo stvorenje koje se udomaćilo u meni i nikako to nisam mogla prihvatiti kao prirodno. Htjela sam svoje tijelo natrag“)⁴⁶ da tek rođena djevojčica („ta plavičasta stvar s glavom nadolje“)⁴⁷ u majci izaziva gađenje. U isto se vrijeme koherentnim kliničkim pristupom, detaljno popraćenim u knjizi, tijelo novopečene roditeljice u trenutku porođaja opisuje terminima bojnog polja na kojem se sukobljavaju psihološki/psihijatrijski fenomeni, kao što je generalizirani anksiozni poremećaj, i oni fizički (naprimjer otpuštanje hormona).⁴⁸

Također, u usporedbi s romanom Rosselle Milone, stigma neuspješnog igranja majčinske uloge u ovom tekstu ne dobiva mnogo prostora jer je iskustvo majčinstva na neki način progutala cjelokupna priča o depresiji od koje pripovjedačica u prvom licu ne uspijeva pobjeći čak ni onda kad se čini da bi trebala biti zadovoljna:

⁴³ Marino 2019., str. 53.

⁴⁴ Bettaglio 2016., str. 47–60.

⁴⁵ Marino 2019., str. 13.

⁴⁶ Ibid., str. 55.

⁴⁷ Ibid., str. 59.

⁴⁸ Ibid.

„Cijelim sam svojim bićem bila željela tu djevojčicu, a sad kad sam je imala u rukama, nisam znala što bih s njom. Zdrobila me težina odgovornosti. Bila sam loše i sramila sam se toga. Nisam bila u stanju brinuti se o svojoj kćeri, nisam htjela i nisam znala kako, i to sam grimizno slovo nosila na čelu.“⁴⁹

Za razliku od Milone, kod Fuani Marino imamo niz pokušaja da se tijelo opiše na suhoparan, kontroliran, cerebralan način, umetanjem odlomaka iz znanstvenih tekstova, učenih citata, istraživanjem ega i psihe žene koja mučno iskustvo postporođajne depresije umeće u širu sliku, cjelovitom biologiziranom biografijom koja nam se nudi kao vjerodostojna kronika, dnevnik-ispovijest. Ako kod Milone tijelo jest krv i meso, kod Marino to isto (prikazano i na jeziv ili odbojan način) postaje prilikom za promišljanje koje se želi odmaknuti od „ja“ da bi bilo poučno, preskriptivno. Možemo gotovo reći da je posrijedi „ja“ koje želi podučiti, s ciljem da vlastito iskustvo pretvori u primjer onima koji, možda, prolaze kroz slično iskustvo.

Kao dio šire tužne slike o kliničkoj depresiji majčinstvo je još jedna otežavajuća okolnost na putu prema bilokakvu ozdravljenju, s obzirom na to da – kako autorica otkriva pišući i promišljajući – podrazumijeva duboku usamljenost. Kao što pokazuje pozivanje na Anu Karenjinu i Emmu Bovary, ili pak na sliku *Loše majke* Giovannija Segantinija, protagonistica-pripovjedačica smatra da je „odlučiti nemati djecu ili ih ne uspjeti donijeti na svijet doista posve druga priča nego odreći se majčinstva jednom kad je ostvareno“.⁵⁰ Gledajući unazad, sam je pokušaj samoubojstva sveden na trenutak redefiniranja sebe i postao je gotovo simbolom svojevrsnog anomalnog „preporoda“ depresivnog i majčinstvom ranjenog jastva.⁵¹

Na kraju duga „unutarnjeg monologa“ koji „ne prethodi radnji nego je prati“,⁵² nalazi se možda jedini trenutak lišen narcizma koji dominira Maričinom pričom, ne umanjujući njezinu zanimljivost: pismo upućeno kćeri Greti i posvećeno budućnosti koju bi ona mogla predstavljati, izvan okvira bolesti koju je ispričala majka.

⁴⁹ Ibid., str. 61.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid., str. 73.

⁵² Ibid., str. 67.

4. „Sve govori o tebi“, sve govori o vama

U trećem tisućljeću porastao je broj talijanskih filmova koji se – ponekad pomno i temeljito, ponekad u okviru drugih tema – bave nelagodnom povezanom s ranim majčinstvom i to tako da preispituju razne aspekte tog iskustva, prikazujući pritom prilično različite žene. Među najpoznatijim su primjerima nesumnjivo *Maternity Blues* (2012) Fabrizija Cattanija, nastao na predlošku drame *From Medea: jednočinka* Grazije Verasani (2004), to jest priče o četirima čedomorkama koje su zajedno u zatvoru, te *Kad noć* (2011) Cristine Comencini, nastao po istoimenoj knjizi (2009). Spomena su vrijedni i *Vakum* (2012) Giorgia Cugna, čija se radnja odigrava na pozadini torinskih predgrađa u kojima egzistencijalna nesigurnost obiteljske odnose čini još težima i mučnijima,⁵³ i *Gladna srca* (2018) u režiji Saverija Costanza, film nadahnut knjigom *Indigo dječak* (2012), koji se bavi odnosom između majčinstva, ortoreksije i opčinjenosti *new age* doktrinama.

U fokusu su ovog rada dva filma, *Sve govori o tebi* Aline Marazzi i *Uspavanka* Darija Germanija i Enza Russa, koji se formalno i ideološki donekle razlikuju, ali imaju sličnosti na sadržajnoj razini. Oba djela istražuju ambivalentan sklop iskustava i osjećaja koje žene u ulozi majke proživljavaju, što u ovom slučaju uključuje i postporođajnu depresiju, osjećaj usamljenosti i napuštenosti, odbojnost i agresiju koju majke mogu osjetiti prema djeci, te nam nude čitanje bez osude, često suosjećajno, dok istovremeno ukazuju na važnost stvaranja brižnih transgeneracijskih obiteljskih i javnih mreža potpore.

Bilo da je riječ o poznatoj modnoj novinarki (*Anna Piaggi. Vizionarka u svijetu mode*, 2016) ili feministicama koje su šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća zahtijevale drugačije društvo (*Želimo i ruže*, 2007), Alina Marazzi tankoćutno i pronicljivo portretira različite žene koje su se odmetnule od ustaljenih modela. Ako se filmom *Želimo i ruže* „brani ženino pravo na odluku da nema dijete, sada se [u *Sve govori o tebi*] pak potvrđuje činjenica da trudnoća za ženu ne podrazumijeva nužno ostvarenje i sreću“.⁵⁴ Marazzi stoga možemo s punim pravom uvrstiti među sve brojnije režiserke (među kojima su i slavna imena kao što su Francesca i Cristina Comencini) koje su tijekom posljednja dva desetljeća pokazale veliko zanimanje za

⁵³ Kao što je objasnio Cugno, igrani film je nastao iz dokumentarca koji nikad nije dovršen zbog straha od iskorištavanja tuđe boli. Usp. *Lo sguardo di una madre che perde se stessa*.

⁵⁴ Re 2013, str. 20.

društvena očekivanja i ambivalentne emocije povezane s majčinstvom, dovodeći u pitanje pretpostavljenu prirodnost takozvanog majčinskog instinkta i dajući radije prostor pričama u kojima značajnu ulogu igraju bijes, nelagoda, osjećaj krivnje i otpornost.⁵⁵ Kad je riječ o Alini Marazzi, „promišljanje o ambivalentnosti, proturječnostima i ranama majčinstva, prisutno i u filmovima *Zauvijek* i *Želimo i ruže* [...], do svoje pune snage dolazi u dramaturškom prikazu lika Pauline [u filmu *Sve govori o tebi*]“.⁵⁶

Njezin prvi dugometražni igrani film, posljednji u „majčinskoj trilogiji“, koju čine još dokumentarci *Želimo i ruže* i *Da mi te samo sat imati* (2002.) – posvećen majci Luisi Marazzi Hoepli, koja si je u ranoj dobi oduzela život⁵⁷ – *Sve govori o tebi* (Italija – Švicarska, 2012, 83 min.) trebao se u početku, ne bez razloga, zvati *Baby Blues*. Na početku filma vidimo Pauline (Charlotte Rampling), etologinju u zrelim godinama koja je upravo dospjela u Torino. U sklopu istraživanja, koje provodi s Angelom (Maria Grazia Mandruzzato), analizira videointervjue u kojima žene opisuju svoj problematičan odnos s majčinstvom. Osim razgovora s Emmom, koju glumi Elena Radonicich, sva su druga ganutljiva svjedočanstva dokumentarne snimke na kojima žene govore o svojim stvarnim iskustvima.⁵⁸ Jedna majka, naprimjer, govori o snažnom osjećaju nedoraslosti („Možda sam rođena samo da budem kći“), dok se druga prisjeća boli koja je zamalo upropastila njezin odnos s kćerima. Znakovit je, naposljetku, isječak iz emisije *Proklete priče* France Leosini: iz zatvorske psihijatrijske bolnice u gradu Castiglione delle Stiverie Mary Patrizio govori o postporođajnoj depresiji koja ju je 2005. dovela do toga da ubije svoje novorođenče („Bila sam sama. Prazna. Sama“).

Pauline i Angela pažljivo gledaju i videoisječak s Emmom, balerinom koja već neko vrijeme dolazi u Centar za majčinstvo u kojem Angela radi, no uglavnom izbjegava kontakt s drugima. Emma priznaje da je muči neskladan odnos sa sinom Matteom, u svemu i po svemu Drugim, a istovremeno joj je neizdrživa pomisao da mora preuzeti brigu o sinu i odreći se prijašnjeg života:

⁵⁵ Usp. Luciano i Scarparo 2017, str. 45–70.

⁵⁶ Rimini 2013.

⁵⁷ Usp. Filippelli 2015.

⁵⁸ Na DVD izdanju filma nalaze se i cjeloviti intervjui.

„Najteži je trenutak bio kad sam jasno shvatila da više nikad neću biti ona otprije, jer mi je život zauvijek otelo drugo ljudsko biće, koje između ostalog ovisi o meni, kojim ja nisam sposobna upravljati i koje će zauvijek ovisiti o meni.“

Pauline je potresena Emminim riječima i izgledom, koji je uvelike podsjećaju na vlastitu majku (s kojom, gledatelji naslućuju, ima mučan odnos), no ne uspijeva s njome lako uspostaviti stvarni kontakt. Iako je mladu ženu otkriće da je trudna u početku usrećilo, strahovi, koji su se pojavili već u mjesecima prije poroda, kao da su je zarobili u kavez boli. Osim što joj je ispreturao rutinu i životni prostor, čini se da je Matteo dolazak narušio koliko Emmi odnos s Tommasom, dječakovim ocem, toliko i njezinu karijeru. Grad prolazi kraj nje zaposlen i dalek, dok nju, koja je sama, guta vrtlog nemirnih i iscrpljujućih sati podređenih djetetovim potrebama.

Usprkos trzavicama i nesporazumima, malo-pomalo između Emme i Pauline rađa se prešutno suosjećanje koje pospješuju sitne svakodnevne geste. Kad se konačno obje osjećaju dovoljno sigurno da se jedna drugoj povjere, počinju spontano dijeliti intimna iskustva i sjećanja, što je karakteristično i za feminističke prakse u grupama za osvješćivanje. Dok si balerina tako dopušta da iskaže osjećaje nemoći i bijesa usmjerenog i na Mattea (iako ih na njemu nikada ne iskaljuje), etologinja pak s njome dijeli svoju priču siročeta čija je psihološki nestabilna, neshvaćena majka ubila mlade dijete, sina, a potom se prepustila smrti u kaznionici. Zahvaljujući riječima, „zagonetnost se dviju žena razrješava, iskazuje, razumije“.⁵⁹ Riječ zapravo stvara zajedničko polje na kojem je između dviju žena različitih generacija i iz različitih konteksta ostvaren plodan dijalog, uz prihvaćanje ambivalenosti i drugosti kao bolnih dijelova vlastite ličnosti koji zaslužuju da ih se čuje i razumije.⁶⁰ Zahvaljujući tom procesu samo-rađanja nove sebe, Emma počinje osvajati emocionalni i socijalni prostor koji opet osjeća svojim, dok se Pauline miri sa sjećanjem na majku, toliko otuđenu od same sebe da se odrekla vlastite kćeri.

⁵⁹ Taricano 2011.

⁶⁰ Znakovito je da Po DeLisle film vidi kao „koralnu i filozofsku interpretaciju ženskog simboličkog reda majke, koja poziva na nešto vrlo slično povjerenju na kojem inzistira Luisa Muraro, simbolički red koji ‘odnos među ženama pretvara u temelj ženske slobode’“. Usp. Po DeLisle 2018. i Muraro 1996, str. 7–17: 14.

Namjere koje su Marazzi vodile kroz proces snimanja u filmu su konstantno i jasno vidljive, a i sama ih je redateljica više puta istaknula u brojnim intervjuima. Potaknuta slučajnim događajem koji je sama proživjela i koji ju je naveo na promišljanje tenzija u odnosu majke i djeteta,⁶¹ filmom želi istaknuti da „problem postporođajne depresije postoji oduvijek i da ćemo, kad bolje pogledamo, u svim ženskim genealogijama naići na neku tetu, rođakinju, baku, prabaku koju se smatralo ‘čudnom’, ‘ludom’, dok je zapravo vjerojatno bolovala od tog poremećaja. Takva bol, danas kao i nekada, nastaje kad se spomenuti problemi prešućuju i podcjenjuju.“⁶²

Iako prepoznaje stare korijene tog fenomena, umjesto da se miri s njegovom neiskorjenjivošću, režiserka smatra nužnim pružiti potporu ženama koje prolaze kroz ovu osjetljivu fazu i okružiti ih mrežom potpore. Važnost međugeneracijskih veza naglašena je i Paulininom prisutnošću, koja „omogućava da se stvori kontinuitet između nekadašnjih i današnjih žena.“⁶³

Mnogi elementi u djelu, počev od izbora glumaca, upućuju na programatski pristup spomenutim porukama. Marazzi je iskoristila duboko i izravno poznavanje Ramplingičina iskustva s majčinstvom⁶⁴ kao i, s druge strane, manjak iskustva Elene Radonicich s novorođenčadi, a da bi dočarala „Emmin strah od drugog, odbijanje da se stopi sa sinom“. ⁶⁵ Osim toga, iako film otkriva nužnost stvaranja solidarnih odnosa prije svega među ženama, *Sve govori o tebi* „idealno se obraća i novopečenim očevima“⁶⁶; pa se može zaključiti da preko lika smušenog Tommasa, kao i mnogih drugih dezorjentiranih muških likova koje prikazuje, Marazzi želi „izazvati konstruktivniju reakciju“ muškaraca.⁶⁷

Ista je ideološka koherencija vidljiva i na tehničko-stilskoj razini. Spajanje raznovrsnih vizualnih i auditivnih elemenata koji se međusobno preklapaju, miješaju ili se jedan u drugog pretapaju – tipično za radove Ali-

⁶¹ Marazzi u jednom intervjuu kaže: „Bila sam sa svojim tek rođenim sinom kad mi se približila žena. Rekla mi je sa smiješkom: ‘Što su lijepa djeca kad su u tuđim rukama’. Naoko banalna rečenica koja me natjerala da razmislim o onome što osjećam, o konfliktu koji se može očitovati u odnosu između majke i djeteta“ (Turrioni 2013).

⁶² Marazzi 2013.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Marazzi u Turrioni 2013.

⁶⁵ Marazzi u Messina 2013.

⁶⁶ Marazzi u Turrioni 2013.

⁶⁷ Marazzi u Re 2013.

ne Marazzi⁶⁸ – pridonosi izgradnji snažne koralne pripovijesti o nizu poteškoća s kojima su se žene u raznim vremenima odnosile prema majčinstvu, bilo kao kćeri, majke, sestre, prijateljice ili pripadnice civilnog društva. U pokušaju da dekonstruira sliku savršene majke Marazzi ukazuje na svoje povijesno i ideološko nasljeđe povezano s kontrolom ženskog tijela i ponašanja, istaknuto pomoću raznih dokumentarnih snimki iz doba fašizma, kao i na posljedice društvenog pritiska na žene. Žene neprekidno prati osjećaj da su loše majke, čak i prije no što imaju vlastitu djecu, koja kao da ih već od najranije dobi osuđuju. U isto vrijeme, kao što pokazuje i Emmin primjer, majčinski osjećaji prema djeci kreću se od nježnosti i želje da ih se zaštiti, sve do nestrpljenja, agresivnosti i bijesa, čime se pogoršava unutarnja napetost. („U trenutku kad tu nije isključivo ljubav, kao da nestane i sve ostalo“, kaže jedna od intervjuiranih žena.)

Citirajući, više ili manje eksplicitno, važne svjetske feministkinje (Pauline, naprimjer, čita *Umjetnost sreće* Goliarde Sapienze), Marazzi ukazuje na crvenu nit majčinskog iskustva koja u različitoj mjeri i uz različita značenja povezuje majke, kćeri, sestre. Daleko od pukog naslova, dakle, „Sve govori o tebi“ tvrdnja je koja se odnosi i na samu publiku; nije slučajno paralelno s filmom režiserka pokrenula multimedijски projekt „Sve govori o vama. Web-projekt o majčinstvu“, s namjerom daljnje senzibilizacije javnosti.

5. *Uspavanka i pjesma o odgovornosti*

Smješten na Siciliju, film *Uspavanka* (Italija, 2017, 102 min.) Darija Germanija i Enza Russa, na čijem su scenariju uz redatelje radili i Damiano Bruè i Sante Paolacci, želi se pozabaviti tabuom postporođajne depresije na drugačiji način od filmova koji ga često prikazuju „veoma dramatično i ne baš realistično“. ⁶⁹ U želji da se izmjesti iz „uloge muškarca i supruge“ režiseri i scenaristi pokušali su, informirajući i konzultirajući se s psihologinjom, poistovjetiti se s novopečenim majkama.

Film započinje dok Salvo (Fabrizio Ferracane) i Anita (Francesca Inaudi) čekaju da im se rodi djevojčica Gioia, kći koju i prije rođenja toliko vole

⁶⁸ U vezi s time Savettieri (2013) ističe do koje je mjere „fikcionalni kodeks [...] podvrgnut neprekidnim miješanjima s drugim jezicima – *stop motion* animacijom (autorice Beatrice Pucci), umjetničkim fotografijama (fotografkinje Simone Ghizzoni), privatnim fotografijama, plesom (uz sudjelovanje plesne družine Fattoria Vittadini), dokumentarnim materijalom“.

⁶⁹ Bruè u Pisa 2017.

da majka za nju sklada nježnu uspavanku. No već u rodilištu žena se osjeća samom i izgubljenom. Poslije toga njezino se stanje brzo pogoršava: djevojčicine je potrebe guše, majčinstvom obilježeno tijelo onemogućava joj ispunjen seksualni život, obitelj i poznanici ponašaju se pokroviteljski ili je, još gore, kritiziraju.

Aniti tako nedostaje fizička i psihička energija da se i sama drži dobro-namjernih savjeta koje je uputila nerođenoj kćeri („Prvo: uvijek se bori za svoju slobodu [...]. Drugo: dopusti da te iznenadi ljepota kojom si okružena.“). Umjesto toga trenutci relativne bezbrižnosti izmjenjuju se s trenucima snažne nelagode, bilo u javnosti, bilo nasamo, dok na ponude pomoći, pa i one psihološke, protagonistica reagira srdžbom. Opaža da joj se tijelo promijenilo do neprepoznatljivosti (čak je i njezino fino enološko nepce izgubilo osjetljivost, što joj otežava rad), a da su joj društveni, poslovni i intimni život uvelike ugroženi. Teško joj je biti s djetetom, no razdire je osjećaj krivnje i nesposobnosti kad pomisli na to da je preda na brigu nekom drugom. U razgovorima s Gioijom Anita je frustrirana, tužna, nemoćna, bijesna; misli da je djevojčica maltretira dok je prema ostalima dobra („Baš si mala gadura. Gadurica!“; „Među nama: jel ti mene imaš na piku?“; „Sa mnom ćeš postati prvoklasna gadura. [...] Mrziš me? Pa, ja ne. Dobro, ne skroz.“). Gioia nije tek utjelovljenje Drugog: ona je također kriptična i neprijateljska prisutnost s kojom se treba nadmetati, sposobna istovremeno izazvati i mržnju i ljubav.

Stric Luigi (Nino Frassica) naslućuje Anitine muke i stoga s njom – ne bez nostalgije i gorčine – dijeli uspomenu na svoju bivšu ženu Martu, koja je nakon rođenja prvog sina postala „razdražena, tužna, dosadna, ljubomorna, svadljiva“, svima nepodnošljiva, do te mjere da ju je on ostavio. Tek je godinama poslije muškarac shvatio da je supruzi trebala potpora. No kad jednoga dana Luigi otkrije da je Anita svjesno ostavila Gioiju autu da bi mogla s njime porazgovarati, ošamari je i opomene: „Nisi ti ovdje dijete, ti si majka!“. U više navrata ženino je ponašanje prema djevojčici doista agresivno i potencijalno opasno, što uzrokuje krizu u braku sa Salvom, kojega takvo ponašanje straši: Anita viče na djevojčicu, baca joj vruću tekućinu u lice, zaboravlja ugasiti plin na štednjaku kad izađe kupiti cigarete.

Kao i Emma, koja u *Sve govori o tebi* naposljetku dolazi u dodir sama sa sobom odvojivši se od svojeg uobičajenog okruženja, tako se i Anita, na kraju, mora s djevojčicom privremeno udaljiti od svojih bližnjih i svoje zone ugođe da bi za sebe pronašla prostor u kojem će stvoriti metaforički odmak od Anne, vlastite „loše majke“, svlačeći ruho napuštene kćeri da bi svjesno

prigrllila ulogu nesavršene roditeljice. Nije slučajno da jednom kad je taj intimni proces uznapredovao, Anita pronalazi snagu da Gioiji prvi put zapjeva njezinu uspavanku.

Iako film, osim popularnih, sadrži i učene konotacije, koje kao da navješćuju dubok nemir i možda čak tragediju (radnja ciljano započinje mitom o Heri, zaštitnici roditelja, koja ogorčeno baca sina Hefesta s Olimpa), u njemu se Anita ni na koji način ne kritizira, naprotiv. Film uvelike suosjeća s njom prikazujući nam izmjenu nade i klonulosti, kao i njezine potrebe i želje, čime hvalevrijedno ističe jedan od temeljnih aspekata majčinstva, a to je da „istovremeno imamo potrebu njegovati, biti njegovane i ostati samostalne“.⁷⁰

Kao u Marazzičinu filmu, i ovdje sposobnost posebice nekih likova, kao što su obiteljska prijateljica koja je već majka, te Luigi i Salvo, da slušaju i razgovaraju, čini se pomaže – makar i ispod površine – polaganu sazrijevanju protagonistice. Gledajući preko granica potpore koju je moguće pronaći u ženskim mrežama, *Uspavanka* stavlja naglasak na odgovornost cijelog društva da bez predrasuda prihvati ambivalentnost majki, razumijevajući da su „njihovi osjećaji o vlastitoj djeci kompleksni i raznovrsni – razlikuju se ne samo od žene do žene nego i unutar iste žene. Brižna majka može biti zla, velikodušna majka može biti sebična, zadovoljna majka može biti puna bijesa“.⁷¹

6. Zaključak

Kao što se ovim radom htjelo pokazati, analizirane priče više ili manje eksplicitno izražavaju *svijest* o majčinstvu, usredotočujući se prvenstveno na prikaz unutarnjih konflikata koje ta uloga uvodi u svakodnevni život, a koji publiku nesumnjivo mogu navesti da se s njima na neki način poistovjete. Iako u različitoj mjeri uzimaju u obzir biološku datost žene, u ovim je književnim i filmskim pripovijestima prednost dana solipsističkom pripovijedanju jastva koje je zahvaćeno procesom dramatične preobrazbe, pri čemu pogled na društvenu i kolektivnu razinu nije uvijek dovoljno širok i sistematičan. Pa ipak, panorama koju is crtavaju raznorodna je, neujednačena i otvorena.

⁷⁰ LaChance Adams 2014, str. 24.

⁷¹ Ibid., str. 28.

Sva djela koja su uzeta u obzir – izuzev *Sve govori o tebi* – smještena su u povijesni trenutak koji bismo mogli nazvati „postfeminističkim“. To, smatram, dovodi do toga da su s jedne strane protagonistice vrlo svjesne problematičnosti etike samožrtvovanja (o kojoj se u prošlosti raspravljalo u raznim fazama feminizma, bilo u terminima emancipatornog stremljenja, bilo u terminima preispitivanja majčinstva u svjetlu potrebe za samosubjektivizacijom), dok se s druge strane bore sa željom da poriv prema autonomiji pomire s idealom „dobrog majčinstva“, u skladu s društvenim očekivanjima, tipom propisa koji je Saraceno već krajem devedesetih nazvala „totalizirajućim“.⁷² Drugim riječima, ako je feminističko nasljeđe, zahvaljujući promjenama običaja i mišljenja koje je taj revolucionarni fenomen u svakom slučaju donio u talijansko društvo, ostavilo važan trag čak i na ženama koje uz feminizam (namjerno ili ne) ne pristaju, ono je ipak još daleko od toga da dubinski utječe na stavove, težnje i promišljanja u vezi s konfliktom žena-majka. „Postfeminističko“ majčinstvo dolazi u raznim oblicima kojima je zajednička ambivalentnost i sinteza između sklonosti i iskustava, pri čemu, čini se, nijedno ne dominira nad drugima. Za razliku od Milone, Marino, Russa i Germanija, Marazzi svjesno polazi upravo od feminističkih vrijednosti da bi ponudila drugačiju i solidarnu viziju majčinstva, prvenstveno u okrilju ženskih mreža.

Raznolikost ovih četiriju primjera vjerno zrcali današnji talijanski kontekst, u kojem rasprava o majčinskoj nelagodi uključuje brojne aspekte tog iskustva, ponajviše zahvaljujući događajima iz crne kronike koja pružaju materijal za sociološko i kulturološko promišljanje. U svjetlu provedene analize, važna je razlika da je percepcija majčinske uloge danas više no ikad nesvodiva na fiksne kategorije i pojednostavljene definicije. Za priznanje te složenosti zaslužan je, s jedne strane, fundamentalni doprinos znanstvenica i teoretičarki iz raznih disciplina (sociologije, psihoanalize, psihologije, filozofije); s druge strane, nesumnjivo od krucijalne važnosti, sve brojnijim narativnim djelima koja su na kreativan način uspjela iskoristiti metodološka dostignuća, drugim riječima razraditi priču o jastvu i subjektivnom iskustvu kao polazišnu točku za promjenu društva. Iskustva ispričana u ovim romanima i filmovima eksplicitno zrcale tvrdnju Anne Simone u uvodu u knjigu, koja je plod kolektivnog rada, *Demokratski seksizam*: „žene nisu i ne mogu biti puki ‘objekt’ svijesti i javnog diskursa, jer njihovo iskustvo o

⁷² Saraceno, 1997.

društvu priča neku drugu priču”.⁷³ U kontekstu često suhoparnih rasprava o raznim problemima povezanim s majčinstvom, potrebna su promišljanja koja uzimaju u obzir stalni rizik da se žene u okviru majčinske uloge objektivizira, pri čemu pridavanje veće pozornosti osobitostima ženskog iskustva može biti način borbe protiv izvrnutih shvaćanja koja mogu rezultirati nasiljem i žene zatvaraju u niz stereotipa i instrumentalizacija s negativnim utjecajem na njihovu slobodu djelovanja, mišljenja i izražavanja.

Svaka na svoj način, na raznim razinama i s različitim rezultatima, sve ovdje predstavljene pripovijesti ističu složenost iskustva majčinstva, njegovu ambivalentnost, njegove reakcije na drugost (uključujući i one neprikladne), njegove mračne i mučne aspekte, što je značajan doprinos, tim više što majčinstvo stavljaju u odnos s poteškoćama i napetostima u društvenim odnosima, stvaranjem netradicionalnih obiteljskih veza, pretjeranom medikalizacijom tijela. Svjedoče, da zaključim, o tome koliko je promišljanje ovih tema, kao i nužnosti da se prihvate figure i iskustva koja se ne mogu neupitno pripisati tradicionalnu viđenju Majke, živo i neodgodivo, kako na simboličkoj, tako i na pragmatičkoj razini.

Bibliografija

- Aleramo, Sibilla (2006) *Una donna*, Feltrinelli, Milano.
- Bettaglio, Marina (2016) “Maternal Momoirs in Contemporary Italy”, *Intervalla: Special volume. To Be or Not to Be a Mother: Choice, Refusal, Reluctance and Conflict. Motherhood and Female Identity in Italian Literature and Culture*, ur. L. Lazzari i J. Charnley, str. 47–60.
- Cavarero, Adriana (2003) “Per una teoria della differenza sessuale”, *Il pensiero della differenza sessuale*, ur. Diotima, La Tartaruga, Milano, str. 43–79.
- De Beauvoir, Simone (2016) *Drugi spol*, Ljevak, Zagreb, str. 535.
- Dore, Marta (2013) “Alina Marazzi porta in sala la depressione post partum”, <https://www.linkiesta.it/2013/04/alina-marazzi-porta-in-sala-la-depressione-post-partum/>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Filippelli, Sara (2015) “Tutto parla di te: La trilogia materna di Alina Marazzi”, *The Italianist*, 35, 2, str. 272–283.

⁷³ Simone, 2012, str. 10.

- Foucault, Michel (2013) *O drugim prostorima*, Pešcanik, <https://pescanik.net/o-drugim-prostorima/>. Pristupljeno 10. siječnja 2025.
- LaChance Adams, Sarah (2014) *Mad Mothers, Bad Mothers, and What a 'Good' Mother Would Do: The Ethics of Ambivalence*, Columbia University Press, New York.
- Luciano, Bernadette i Scarparo, Susanna (2017) "Maternal Ambivalence in Contemporary Italian Cinema", *Italian Motherhood on Screen*, ur. G. Faleschini Lerner i M.E. D'Amelio, Palgrave Macmillan, Cham, str. 45–70.
- Lo sguardo di una madre che perde se stessa*, <https://cineuropa.org/it/video/219052/>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Marino, Fuani (2019) *Svegliami a mezzanotte*, Einaudi, Torino.
- Messina, L. (2013) "Le madri riluttanti", *La Repubblica - D.*, 13. travnja 2013, str. 113.
- Milone, Rossella (2018) *Cattiva*, Einaudi, Milano.
- Miorelli, Bruna (2018) «*Cattiva*» di Rossella Milone, 19. rujna 2018. <https://www.radiopopolare.it/cattiva-di-rossella-milone/>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Muraro, Luisa (1996) "The Narrow Door", *Gendered Contexts: New Perspectives in Italian Cultural Studies*, ur. L. Benedetti, J. Hairstone i S. Ross, Peter Lang, New York, str. 7–17.
- Pisa, Elena (2017) *Ninna Nanna e la depressione post-parto: intervista agli sceneggiatori*, 2. srpnja 2017, <https://www.anonimacinefili.it/2017/06/29/ninna-nanna-senza-retorica-tabu-della-depressione-post-parto-recensione/>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Po DeLisle, Giulia (2018) "Representing Postpartum Depression in Contemporary Cinema: Cristina Comencini's *Quando la notte* and Alina Marazzi's *Tutto parla di te*", *Forum Italicum: A Journal of Italian Studies*, 2, 1, str. 130–152.
- Pomella, Andrea (2019) *Svegliami a mezzanotte*, 12. listopada 2019, <https://www.doppiozero.com/materiali/svegliami-mezzanotte>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Re, E. (2013) "Vogliamo anche le spine", *FilmTv*, 14. travnja 2013, str. 20.
- Rimini, Stefania (2013) "Le voci di dentro. Fantasmi audiovisivi nel cinema di Alina Marazzi", *Arabeschi*, 2, luglio-dicembre 2013, <http://www.>

- arabeschi.it/uploads/pdf/2014/Saggio%20Rimini.pdf. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Saraceno, Chiara (1997) “Verso il 2000. La pluralizzazione delle esperienze e delle figure materne”, *Storia della maternità*, ur. M. D’Amelia, Laterza, Bari, str. 318–351.
- Saraceno, Chiara (2012) *Coppie e famiglie: non è questione di natura*, Feltrinelli, Milano.
- Savettieri, Cristina (2013) “Alina Marazzi. Profilo”, *Arabeschi*, 2, srpanj–prosinac 2013, <http://www.arabeschi.it/alina-marazzi-profilo/>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Simone, Anna, ur. (2012) *Sessismo democratico. L’uso strumentale delle donne nel neoliberismo*, Mimesis Edizioni, Milano – Udine.
- Taricano, Caterina (2011) *Gli occhi di Charlotte Rampling*, 22. studenog 2011, <https://alinamarazzi.wordpress.com/2011/11/22/gli-occhi-di-charlotte-rampling/>. Pristupljeno 30. siječnja 2021.
- Turrioni, M., (2013) “Che fatica essere madri”, *Famiglia Cristiana*, 14. travnja 2013, str. 70–71.
- Valentini, Chiara (2012) *O i figli o il lavoro*, Feltrinelli, Milano.

Filmografija

- Germani, Dario i Russo, Enzo (2017) *Ninna Nanna*, Italija, Jafata.
- Marazzi, Alina (2013) *Tutto parla di te*, Italija – Švicarska, MIR Cinematografica, Film Investment Piedmont (FIP), Intesa Sanpaolo.

SUMMARY

Serena Todesco

EVIL MOTHERS, BAD MOTHERS: OTHERNESS OF
MOTHERHOOD IN LITERATURE AND FILM

Over the last few years, literary and film narratives have increasingly explored some issues that are connected with pregnancy and giving birth to a new life and are still largely perceived as social taboos, i.e. post-partum depression and the totality of sensations, experiences and contradictory stimuli that a woman may live through as she becomes a mother.

Characterised by a combination of moralistic intentions and outbursts of compassion, Italian literature has been dealing with these topics at least since the 19th century. One may here mention, for instance, the infanticide Grazia, protagonist of Verga's novella *Vagabondaggio* or the autobiographical voice of Aleramo's *A Woman at Bay*.

The enormous social pressure on the suffering of neo-mothers has widely inspired both Italian literature and cinema produced in the past twenty years. With more or less width and awareness these narratives have undoubtedly been affected by a greater public sensitivity towards these women's psychological and emotional conditions. Moreover, these representations have undeniably benefited from the renowned debate on motherhood inherent to different strands of feminism, as they openly criticised those values and models aimed at disciplining female bodies and behaviours.

By analysing two novels (*Cattiva* by Rossella Milone, and *Svegliami a mezzanotte* by Fuani Marino), and two films (*Tutto parla di te* by Alina Marazzi, and *Ninna Nanna*, by Germani and Russo), our contribution wishes to investigate, at the same time, the modes in which neo-mothers confront the suffocating model of "the good mother", ready for a the ultimate self-sacrifice, along with their feelings of ambivalence and otherness (towards the baby, their own bodies, or the pressure of new responsibilities), which may lead them to identify themselves as "bad mothers", and to experience solitude, deep uneasiness and lack of understanding.

Keywords: *Italian contemporary literature; motherhood; Italian cinema; post-partum depression; ambivalence/otherness*

III

PRIKAZI

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

TRAG TISKARE KARLETZKY OTISNUT U HRVATSKOJ JEZIČNOJ POVIJESTI

Sanja Holjevac, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*

Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2024.

Tiskara Karletzky, prva latinična tiskara u Rijeci, nezaobilazna je sastavnica povijesti hrvatskoga tiskarstva i kulturne baštine sjevernojadranskoga prostora. Njezina dugogodišnja djelatnost na hrvatskome jeziku predstavlja vrijedan izvor za proučavanje jezičnih, književnih i kulturnih procesa hrvatske povijesti u razdoblju od kraja osamnaestoga do kraja devetnaestoga stoljeća. U monografiji *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, objavljenoj 2024. godine u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade, Sanja Holjevac donosi temeljitu jezikoslovnu raščlambu hrvatskih izdanja tê tiskare. Na 329 stranica autorica analizira kako je tiskara Karletzky, koja je s radom započela koncem osamnaestoga stoljeća, svojim izdanjima pridonosila oblikovanju hrvatskoga književnog jezika i sudjelovala u standardizacijskim procesima književnojezične povije-

sti, ostavivši pritom svojim stoljetnim djelovanjem neizbrisiv trag u kulturnoj povijesti Rijeke i njezine okolice. Stoga je autorica istovremeno knjizi podarila i osobni pečat, svojevrsni omaž rodnomu gradu Rijeci, njegovoj prošlosti i sadašnjosti, kako to bilježi u *Proslovu* (str. 7–8). Problematikom se jezika hrvatskih izdanja riječke tiskare Karletzky Holjevac intenzivno bavi gotovo desetljeće i pol, pa monografija dopunjuje i zaokružuje istraživačke pothvate započete autoričinim istoimenim doktorskim radom, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, obranjenim 2011. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Rijeci. Knjigu su recenzirali ugledni hrvatski filolozi, dr. sc. Diana Stolac, prof. emerita i dr. sc. Irvin Lukežić, red. prof.

U *Uvodu* (str. 9–11) autorica kao cilj istraživanja navodi utvrđivanje uloge i važnosti dugogodišnjega

rada tiskare Karletzky u riječkome i hrvatskome kulturnom slijedu te utvrđivanje jezičnih obilježja hrvatskim jezikom pisanih izdanja ne bi li se upotpunio mozaik povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih putova osamnaestoga i devetnaestoga stoljeća, s naglaskom na sjevernojadranski jezični prostor. O dijelu o metodologiji istraživanja (str. 12–22) Holjevac je iznijela razloge odabira teme i namjenu monografije, opisala istraživački korpus i detaljizirala strukturu knjige, pristup građi te istraživačke postupke. Naime, raščlamba se usmjerila na fonološku, morfološku i sintaktičku razinu jezičnih osobitosti dostupnih izvornika tekstova na hrvatskome jeziku, objavljenih u razdoblju od 1790. do 1878. godine, i to s obzirom na sinkronijsko načelo uzevši „horizontalni presjek jezične stvarnosti toga vremena na vertikalnoj hrvatskoj jezičnoj dijakronijskoj osi“ (str. 13). Iznimno su za neka izdanja kao predmet razmatranja uzeti pouzdani prijepisi izvornika. Građa je prema kronološkome kriteriju i književnojezičnoj strukturi klasificirana u dvije skupine, točnije izdanja su razvrstana prema pripadnosti dopreporodnoj (od 1790. do 1831.) te preporodnoj i poslijepreporodnoj fazi tiskarske produkcije (od 1848. do 1878.). Važno je napomenuti da autorica nije raspolagala izdanjima od 1832.

do 1835. godine, a izdanja od 1836. do 1848. godine uključena su samo djelomično zbog kratkoće forme.

U prvome je dijelu knjige, *Tiskara Karletzky – prva latinična tiskara u Rijeci* (str. 23–67), prikazan društveno-politički i kulturno-povijesni obzor nastanka i djelovanja tiskare, pri čemu se Holjevac posebno osvrće na mjesto tiskare Karletzky u povijesti riječkoga tiskarstva i hrvatskoj kulturnoj sceni konca osamnaestoga i u devetnaestome stoljeću. Rad je tiskare, naime, pokrenuo Čeh Lovro (Lorenzo) Karletzky 1779. godine, čime je u Rijeci dva i pol stoljeća nakon aktivnosti tiskare Šimuna Kožičića Benje ponovno zaživjela tiskarska djelatnost. Od osnivanja tiskare Karletzky pa idućih više od stotinu godina bila je to jedina tiskara u gradu na Rječini. Vodili su je članovi obitelji Karletzky, u prvoj fazi osnivač Lovro, a od njegove smrti supruga Rosina. Od prvih godina do druge polovine devetnaestoga stoljeća tiskara je djelovala pod zajedničkim vodstvom braće Anton i Josipa, potom je Anton samostalno upravljao tiskarom sve do 70-ih godina devetnaestoga stoljeća. Završna je faza tiskarskoga djelovanja, do 1889. godine, okončana pod rukovodstvom Franje pa Josipa Karletzkoga. U tiskari su otisnuta tipološki različita izdanja i to na više jezika. Očekivano, najviše je izdanja

objavljeno na talijanskome i hrvatskome jeziku, zatim latinskome, a nešto manje na njemačkome i mađarskome. Holjevac je uočila povezanost jezika djela i njihove funkcije. Primjerice, latinskim su jezikom objavljeni izvještaji riječke gimnazije, gubernijski i crkveni shematizmi ili pak hvalospjevi u čiju čast. Talijanski je pak bio jezik trgovine, pomorstva, znanstvene i stručne literature, ali i kulturnoga i javnoga života vladajuće strukture sve do pojave riječke periodike na hrvatskome jeziku. Hrvatskim su jezikom pisane knjige nabojne tematike i vjerska literatura, poučni sadržaji za djecu i svećenstvo, a ciljano je čitateljstvo bilo najčešće hrvatsko pučanstvo. Spomenuli smo da su zabilježene praznine u kontinuitetu tiskanja knjiga na hrvatskome jeziku, stoga Holjevac predmnijeva da su izgubljena ili im se zametnuo trag, što svakako nudi poticaj daljnjim istraživanjima, čak i na međunarodnoj razini te na mjestima poput knjižnica i arhiva koji čuvaju pisanu riječ. To bi uvelike potpomoglo proširenju bibliografije hrvatskim jezikom otisnutih izdanja riječke tiskare.

Potom se u poglavlju *Izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku* (str. 68–117) donosi opsežan popis i opis sedamdeset i četiri objavljena primjerka tekstova, koji se promatraju u svjetlu hrvatske književno-

kulturne povijesne osi. Djelatnost se tiskare na hrvatskome jeziku sagledava u obzoru triju navedenih faza njezine tiskarske produkcije, a na književnopovijesnoj razini rad tiskare promatra se s obzirom na periodizaciju riječke hrvatske pisane riječi devetnaestoga stoljeća, koju je u svojem radu 2000. ustanovio Milorad Stojić raspoznavši dva razdoblja, od 1790. do 1840. i od 1848. do 1913. godine, s pripadajućim značajkama tiskovina toga vremena. Godine 1790. tiskana je prva knjiga na hrvatskome jeziku u tiskari Karletzky (knjižica crkvenih pjesama *Pisme koje se pivaju pod svetom misom zajedno s pismom prid pridiku*), a od 1848. počinje produktivniji i kvalitetniji tiskarski angažman. U posljednjoj fazi djelovanja primjetno je zamiranje tiskarske aktivnosti s usmjerenjem na periodičke publikacije i stručne knjige, sa znatno smanjenim brojem izdanja na hrvatskome jeziku. Autorica pretpostavlja da navedeni popis izdanja na hrvatskome jeziku nije konačan te da će se budućim istraživanjima proširiti korpus donoseći nove podatke i upotpunjujući sliku o dugogodišnjoj aktivnosti tiskare Karletzky kao neizostavnoga dijela nacionalne i lokalne povijesti. No, zaključuje da i zabilježena građa, u vidu vrijednih izvora jezikoslovnih istraživanja, pruža bogat uvid u ondašnje jezične okolnosti i standardi-

zacijske procese hrvatskoga književnog jezika.

Središnji dio knjige obuhvaća poglavlje *Jezična raščlamba* (str. 118–248). Prvotno se donose slovopisna rješenja i pravopisne značajke hrvatskih tekstova tiskare Karletzky u kontekstu hrvatske slovopisne i pravopisne povijesti krajem osamnaestoga i tijekom devetnaestoga stoljeća. Razmotren je zapis onih glasova koji su predstavljali problem u usustavljivanju hrvatske latinične grafije, dakle nepčanih suglasnika (č, ć, č̣, č̣̣, ĺ, ĳ, š, ž) te s, r i ě. U dopreporodnim tekstovima i onima prvih godina preporodnoga razdoblja utvrđena je afirmacija slavonskoga slovopisa. Dakle, grafijska su rješenja toga perioda bila sljedeća: *cs/cf* = /č/, *ch*, *tj* = /ć/, *cx* = /č̣/, *dj*, *gj* = /č̣̣/, *lj* = /ĺ/, *nj* = /ń/, *er* = /r/, *f*, *s* = /s/, *sh* = /š/ i *x* = ž. Usto, u fazi se dopreporodnoga djelovanja riječke tiskare sporadično javljaju i tekstovi tiskani dalmatinskim slovopisom te oni koji njeguju književnu tradiciju franjevačkoga kruga. U tekstovima preporodnoga razdoblja uveden je ilirski slovopis, koji je u poslijepreporodnome razdoblju posve integriran u grafijska rješenja tiskare Karletzky. Međutim, Holjevac je došla do zanimljivoga podatka o objavljivanju djela Šime Starčevića. Naime, u jeku preporodnoga i poslijepreporodnoga perioda tiskara je Karletzky objavljivala Starčevićeve

tekstove rabeći slavonski slovopis, što osim o Starčevićevoj dosljednosti svojim književnojezičnim načelima, svjedoči o poštivanju autorske jezične redakcije i izostanku nakladnikove intervencije, a slično je primijećeno i u slučaju tekstova Frana Kurelca u vezi sa zapisivanjem ě. Holjevac je raščlambom slovopisnoga sustava koji je primjenjivala tiskara Karletzky u izdanjima na hrvatskome jeziku iznjedrila važan podatak o uključenosti riječke tiskare u tijekove usustavljivanja i standardiziranja hrvatske latinične grafije bez obzira na državno-pravnu razdijeljenost hrvatskih prostora, strane administrativne jezike i tuđinske kulturno-političke utjecaje. Stoga, jezična je, duhovna i kulturna povezanost hrvatskih krajeva u tim vremenima regionalne razdvojenosti bila izvan svake sumnje.

Nadalje, pravopisne su značajke promatrane u odnosu na odabir pravopisnoga načela, sastavljeno i nesastavljeno pisanje riječi, pisanje velikoga početnoga slova te intervokalnoga j. Kada je riječ o pravopisnim previranjima, autorica je utvrdila da u dopreporodnome razdoblju supostoje morfonološko i fonološko pravopisno načelo, a izdanja su iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja dosljednija u primjeni morfonološkoga pravopisa, što je u skladu s ilirskom pravopisnom koncepcijom. Odstupanja su uočena u Starčevićim i Kurelčevim izdanji-

ma, gdje je više primjera zapisano fonološkim pravopisom. Nadalje, razmotrivši bilježenje nenaglasnica uz naglašene riječi u različitim razdobljima tiskarske aktivnosti, Holjevac je utvrdila da se u dopreporodnome razdoblju zanaglasnice učestalije pišu sastavljeno s naglašenom riječi, kao i niječnica uz glagol te prefiksalni *naj* uz pridjev, doduše ne posve dosljedno. Međutim, od 1848. godine nadalje zanaglasnice se pišu nesastavljeno od naglasnica, ali pisanje niječnice uz glagol te prefiksalnoga *na* uz pridjev ostaje sastavljeno, uz rijetke iznimke poput Starčevićevih djela. U korpusu je za-bilježeno dosljedno pisanje velikoga slova na početku rečenice, no poslije je napušteno pisanje apelativa velikim početnim slovom, kao što je to bio slučaj u dopreporodnome razdoblju. Kada je riječ o (ne)bilježenju intervokalnoga *j*, ono se u dopreporodnome periodu ne bilježi u sekvencijama *-ia*, *ai*, *ii*, *ie*, *iu* te *oi*, a u fazi od 1848. do 1878. godine primjetno je njegovo učestalo bilježenje. Holjevac zaključuje „da se radi o pravopisnome problemu koji tada još nema jednoznačno rješenje te da su autori/priređivači bili svjesni potrebe rješavanja toga pitanja“ (str. 287). Upravo se tu krije razlog zašto su se oslanjali na hrvatsku književnojezičnu baštinu koja je njegovala izostavljanje međusamoglasničkoga *j*.

Uza sve navedeno, Holjevac se usmjerila na analizu jezičnih elemenata na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, također u kontekstu tadašnjih gorućih jezikoslovnih problema, ključnih za razvoj književnojezične povijesti i standardizacijske tijekove hrvatskoga jezika. Fonološke i morfološke odrednice analizirane su okviru štokavskoga ikavskog književnoga jezika, kojim je objavljena većina izdanja prve faze djelovanja tiskare. Promatraju se i odstupanja od štokavske osnovice književnoga jezika, ali i pitanja odnosa novoštokavske osnovice književnoga jezika i standardnoga jezika u preporodnim i poslijepreporodnim izdanjima. Tako se na fonološkoj razini analizira odraz *jata*, položaj dočetnoga *-l* i jotacije te sibilizacija, jednačenja, redukcije, rotacizam i disimilacija *zn > zl*. U dopreporodnome razdoblju dominantan je ikavski odraz *jata*, čime se potvrđuje rasprostranjenost štokavskoga ikavskog književnog jezika nad većinskim čakavskim dijelom organskih sustava hrvatskoga jezičnog korpusa. U izdanjima preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja bilježi se jekavski tip štokavštine pod utjecajem iliraca. Opetovano se izdvaja Starčević, koji nije odustajao od štokavske ikavice, na kojoj je temeljio svoju književnojezičnu koncepciju od početka devetnaestoga stoljeća do kraja svojega

djelovanja sredinom devetnaestoga stoljeća, kada ikavica više nije imala nikakva izgleda za sveopćom, nadregionalnom afirmacijom. Promotivši provođenje vokalizacije, Holjevac je uočila da u dopreporodnome razdoblju vlada dvostrukost. Naime, u nekim se izdanjima vokalizacija provodi, a u nekim ne dolazi do promjene *-l > -o*, što se poima kao čakavska realizacija. Poslije, u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju dosljednije se provodi vokalizacija, kao dokaz normiranja te značajke koja je imala normativnu težinu u odnosu na prethodne generacije pisaca postavši tako premoćnijom normom čak i prije kodifikacijskih strujanja. Rezultat jotacije pak determiniran je slovopisnom razinom. U većini je dopreporodnih izdanja ovjerena čakavska realizacija *j > *d'*. Ona se pojavljuje u pojedinim leksemima kao posljedica literarne tradicije, ali ta se pojava sagledava i u kontekstu govornih obilježja pisaca ili prevoditelja koji su bili čakavci. U preporodnome je i poslijepreporodnome periodu dominantna štokavska realizacija, pri čemu je primarna jotacija praslavenskoga **d'* provedena s rezultatom /*ǝ*/. Ovjere čakavske realizacije (*j > *d'*) pojavljuju se sporadično, uglavnom u Starčevića u svjetlu njegova baštinjenja dopreporodne književnojezične tradicije. Tijekom dopreporodnoga razdoblja frekventniji

je refleks *šč* kao rezultat jotacije praslavanskih suglasničkih skupina **stj* i **skj*. U narednim periodima su postoje *sčakavski* i *štakavski* odraz, ali je potonji učestaliji. Na koncu, sibilizacija se u dopreporodnim izdanjima provodi uz određena odstupanja, koja se u preporodnim djelima nadalje javljaju vrlo rijetko.

U morfološkoj se raščlambi Holjevac posebno posvetila promatranju gramatičkih morfema u genitivu množine te dativu, lokativu i instrumentalu imenica, kao i instrumentalu jednine imenica ženskoga roda *i-vrste*. Razmotrena je i raspodjela gramatičkih morfema za dativ i lokativ jedine u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi imenica muškoga i srednjega roda. Sve su to važni kriteriji za promatranje gramatičke norme do kraja devetnaestoga stoljeća, ali i kako Holjevac piše, za „razmatranje pitanja njezina kontinuiteta i suodnosa normativne literature i književnojezične prakse“ (str. 293). Kada je riječ o genitivnome množinskom gramatičkom morfemu, u prvim su izdanjima za imenice *a-vrste* i *e-vrste* zabilježeni novoštokavski nastaci u trima slovopisnim ostvarajima: *ah*, *aa* i *a*. U imenica *i-vrste* zastupljeni su nastavci *-i* te *-ih*, što potvrđuje distribuciju nastavaka čakavskih organskih sustava i čakavske književnojezične tradicije od četrnaestoga stoljeća (*-ov*, *-ih*, *-ø*). Za vrijeme pre-

porodne i poslijeporodne faze i u izdanjima riječke tiskare vidljivi su utjecaji zagrebačke filološke škole, i to upravo za množinske genitivne nastavke (*a-vrsta*, *i-vrsta*: *-ah*; *i-vrsta*: *-ih*). U prvim četirima izdanjima zabilježeni su nesinkretizirani množinski nastavci za dativ, lokativ te instrumental. No, pojavljuju se inovacije za instrumental, koji je prvi od tih padeža u množini podvrgnut inoviranju s novoštokavskim predznakom. U razdobljima koja slijede, učestalost neizjednačenosti tih množinskih padežnih nastavaka opada, što se može pripisati normativnomu djelovanju iliraca koje je pridonijelo njezinu učvršćivanju. Dakle, u dopreporodnim je djelima vidljiv trag štokavskoga ikavskog književnojezičnog tipa, a u preporodnim se i poslijepreporodnim izdanjima ogledavaju standardizacijska nastojanja.

Od sintaktičkih su obilježja posebno analizirani sintaksa padeža, konstrukcija *za + infinitiv*, potom dopuna *od + genitiv* uz glagole govorenja, mišljenja, osjećanja i srodnih značenja te, naposljetku, izražavanje posvojnosti u vidu sintaktičkih funkcija genitiva te posvojnih pridjeva i zamjenica. Izdvojene su te sastavnice upravo zbog njihove potvrde u okviru sintaktičkoga ustroja hrvatskoga jezika s kraja osamnaestoga i u devetnaestome stoljeću. Usporedbom lekcionara

Epistole i evanjela s istaknutim djelima hrvatske lekcionarske tradicije (Bandalovićev, Kašićev i Kneževićev lekcionar) Holjevac je utvrdila da se i u vidu sintaktičke raščlambe mogu pratiti kontinuitet i inovacije na, kako piše, „inače promjenama slabije i sporije propusnoj sintaktičkoj razini“ (str. 229). Razmotrivši uporabu konstrukcije *za + infinitiv*, autorica je primijetila da se ona znatno češće pojavljuje u djelima dopreporodnoga razdoblja, a poslije biva istisnuta kao konstrukcija smanjene uporabne vrijednosti, izuzev Starčevićevih ostvarenja. Nadalje, konstrukcija *od + genitiv* sve se manje uočava u djelima od 1848. godine u odnosu na prijašnje razdoblje. Pritom Holjevac zaključuje da je istraživački korpus potvrdio smjer razvoja hrvatske sintakse, gdje se u drugoj polovini devetnaestoga stoljeća prijedložna genitivna konstrukcija uz glagole govorenja i srodnih značenja zamjenjuje drugim sintaktičkim sredstvima, poput *o + lokativ*. Za izražavanje posvojnosti ovjereni su genitiv ličnih zamjenica za treće lice i posvojne zamjenice za treće lice, prijedložni posvojni genitiv, ali i besprijedložni posvojni genitiv i posvojni pridjev, s time da je u izdanjima preporodnoga i poslijepreporodnoga perioda uočljiva sustavna upotreba posvojnih pridjeva potvrdivši tako normativni i standardizacijski tijek izražavanja po-

svojnosti u hrvatskome jeziku od druge polovine devetnaestoga stoljeća. K tomu, postpozicija u posvojnim sintagmama postaje stilski obilježena ustupivši antepoziciji stilski neobilježeno, neutralno mjesto. U građi su pronađene potvrde i za konstrukcije koje su rezultat inojezičnih utjecaja (primjerice, uporaba besprijedložnih imeničkih genitiva za izricanje pripadnosti pod utjecajem talijanskoga izvornika) uputivši na promjene i razvojne silnice tijekom povijesti hrvatske sintakse u okviru procesa standardizacije i jezičnoga razvoja.

Nakon jezične analize slijedi poglavlje o izdanjima tiskare Karletzky kao izvorima za leksikološka istraživanja (str. 249–276). Dopreporodna su izdanja najčešće nabožne tematike i didaktičke namjene ili je riječ o crkvenim knjigama, stoga je razvidan utjecaj franjevačke književnojezične tradicije. U tim se izdanjima susreću štokavske i čakavske jezične značajke, pa je riječ o „prijelaznoj fazi u usvajanju i uporabi štokavsko-ikavskoga književnojezičnog tipa koji će uskoro prevladati u tiskarskoj produkciji kvarnerskoga područja“ (str. 294–295). Poslije, u preporodnim i poslijepreporodnim izdanjima ogleđa se utjecaj ilirske književnojezične koncepcije, odnosno zagrebačke filološke škole. No, potrebno je istaknuti da su uočene određene specifičnosti i otklo-

ni u djelima Vicka Ivčevića, Frana Kurelca i Šime Starčevića. Holjevac zaključuje da leksik izdanja tiskanih hrvatskim jezikom u tiskari Karletzky od kraja osamnaestoga do kraja devetnaestoga stoljeća govori u prilog očitovanju općehrvatskih procesa u razvoju i standardizaciji hrvatskoga jezika u tome razdoblju. U završnome dijelu monografije (str. 277–295) autorica sažima rezultate istraživanja, koji dokazuju da su hrvatska izdanja riječke tiskare Karletzky u čvrstom odnosu s ostatkom hrvatske, regionalno rascjepkane, jezikoslovne misli u kontekstu standardizacijskih faza hrvatskoga književnog jezika toga doba.

Knjiga završava opsežnim popisom literature (str. 296–309) te je obogaćena slikovnim prikazima tiskarskih izdanja (str. 310–323). Sažetak je napisan na hrvatskome i engleskome jeziku (str. 324–327), a naposljetku je istaknut prikaz autoričina života i rada u obliku *Bilješke o autorici* (str. 328–329).

Monografija Sanje Holjevac važan je i nadasve vrijedan doprinos hrvatskomu jezikoslovlju, posebno u obzoru književnojezičnoga tijeka prvoga i drugoga standardizacijskog razdoblja, ali i povijesti tiskarstva te kulturne povijesti sjevernojadranskoga prostora. Riječ je o temeljito koncipiranome i metodološki čvrsto utemeljenome radu, koji je kruna višegodišnjega autoričina istraživa-

nja, a ujedno otvara mogućnosti za daljnje filološke i povijesne uvide. Jezična analiza građe izvedena je precizno, sustavno i s razumijevanjem za jezični, kulturni i povijesni kontekst vremena s kraja osamnaestoga i tijekom devetnaestoga stoljeća. Knjiga će zasigurno biti putokazom svima koji se bave poviješću hrvatskoga jezika i standardizacijskim procesima hrvatskoga književ-

nog jezika. Upravo zbog svoje znanstvene vrijednosti i jasnoće izlaganja monografija Sanje Holjevac, vjerujemo, zauzet će nezaobilazno mjesto u kroatističkim krugovima i sjajna je potka za buduće projekte koji će obuhvatiti jezikoslovnu studiju *fluminensie croatice* devetnaestoga stoljeća u svjetlu istraživanja hrvatske književnojezične povijesti i standardojezičnoga stanja toga vremena.

Petra Božanić

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

VRLO VRIJEDNA KNJIGA O PRAVOPISIMA I O VLASTIMA

Krešimir Mićanović, *Vlast i pravopis*

Matica hrvatska, Zagreb, 2024.

U Biblioteci *Theoria* Matice hrvatske nedavno je objavljena vrlo vrijedna knjiga člana Katedre za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu profesora Krešimira Mićanovića pod naslovom *Vlast i pravopis*. U knjizi se analiziraju događaji vezani za hrvatski pravopis od početaka ozbiljnijega rada na pravopisnim priručnicima, tj. od polovice 19. stoljeća, do godine 1990. U prvom su planu jezično-političke okolnosti u kojima pojedina pravopisna knjiga intervencijom vlasti dobiva status službenoga i/ili obvezujućega pravopisnoga priručnika.

Knjiga sadrži devet poglavlja kojima prethodi *Predgovor*, a iza njih dolaze dva priloga. Prvome je naslov *Službene odluke o pravopisu*, a drugom *Pravopisni priručnici*. U prvom se prilogu kronološkim redom donose odredbe, naredbe, propisi i okružnice koji se tiču pravopisa, a u drugome kronološki složen popis

izdanja pravopisnih priručnika koji se spominju u knjizi te preslike naslovnih stranica pojedinih od tih pravopisa, od Partaševa *Pravopisa jezika ilirskoga* iz 1850. godine do *Pravopisnoga priručnika* Vladimira Anića i Josipa Silića iz 1990. godine. Iza tih priloga dolaze poglavlja *Izvori i literatura*, *Kazalo imena* te *Bilješka o autoru*. Knjiga obaseže 353 stranice većeg formata.

U prvom poglavlju pod naslovom *Do jedinstvenog pravopisa bez pravopisne knjige* riječ je ponajprije o razmatranju prvih odluka prosvjetnih vlasti u Banskoj Hrvatskoj kojima se propisuje jedinstveni pravopis, ali se ne propisuje nijedna određena pravopisna knjiga, iako je već 1850. godine objavljen *Pravopis jezika ilirskoga* Josipa Partaša. Analiziraju se također zaključci o pravopisu školskog odbora Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade donijeti 1877. godine te okolnosti u kojima je vlada krajem osamdesetih godina 19. sto-

ljeća donijela odluku o „fonetičkom pravopisu“, na koju su presudno utjecali saborski zastupnici, filolozi izrazito vukovske orijentacije Armin Pavić i Tomo Maretić.

U poglavlju *Hrvatski pravopis Ivana Broza* raspravlja se o prvom službenom hrvatskom pravopisu Ivana Broza iz 1892. godine zasnovanom na umjerenom fonološkom načelu, o recepciji te pravopisne knjige, o saborskim raspravama o pravopisu, o uvođenju *Hrvatskoga pravopisa* u hrvatsko školstvo na području Istre i Dalmacije, o izdanjima *Hrvatskoga pravopisa* što ih je priređivao Dragutin Boranić te o službenom statusu toga pravopisa u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Raspravlja se napokon i o prvom tzv. alternativnom pravopisnom priručniku kojemu je autor Artur Gavazzi, a objavljen je 1906. godine pod naslovom *Pravopisni rječnik*.

Slijedi zatim poglavlje *Pravopis u međuratnom razdoblju*. U njemu je riječ o pravopisnoj situaciji nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. U prvoj službenoj odluci što ju je donijelo Povjerenstvo za prosvjetu i vjere, koje je bilo sljednik Odjela za bogoslovlje i nastavu Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade, bio je 1920. godine propisan Brozov *Hrvatski pravopis* koji je 1915. godine priredio Dragutin Boranić. Taj je

pravopis pod naslovom *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* objavljen u četiri izdanja: 1921, 1923, 1926. i 1928. godine. U nastavku se opisuju okolnosti u kojima je 1923. godine objavljen *Pravopis Srpskohrvatskog Književnog Jezika* Aleksandra Belića, prvi pravopis koji je objavljen u Beogradu. Slijedi zatim opisivanje događaja koji su bili vezani za osnivanje stručne komisije za pravopis i terminologiju u koju su 1926. godine imenovani Aleksandar Belić, Ljubomir Stojanović, Stjepan Kuljbakin, Fran Ramovš, Tomo Maretić, Milan Rešetar i Dragutin Boranić. Rešetara je u toj komisiji 1929. godine zamijenio Stjepan Ivšić. Ta je komisija 1929. godine izradila *Pravopisno uputstvo* na osnovi kojega je provedena pravopisna unifikacija što će biti realizirana u trima izdanjima Boranićeva pravopisa (1930, 1934. i 1937. godine) te u dvama izdanjima pravopisa Aleksandra Belića (1930. i 1934. godine). Na kraju se ovoga poglavlja analizira odluka bana Banovine Hrvatske Ivana Šubašića kojom je službeno uspostavljeno pravopisno stanje prije unifikacije. To je stanje i stvarno uspostavljeno u sljedećim dvama izdanjima Boranićeva pravopisa (1940. i 1941. godine).

Poglavlje *Po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu* posvećeno je pravopisnim previranjima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u kojoj je, ubrzo nakon proglašenja osnovan Hrvatski

državni ured za jezik. Već u lipnju 1941. godine održan je sastanak članova toga ureda na kojemu se trebalo odlučiti za fonetski (fonološki) ili za etimološki (morfonološki) pravopis. Na sastanku su bili nazočni ravnatelj Ureda Blaž Jurišić te članovi Stjepan Ivšić, Dragutin Boranić, Franjo Fancev, fra Stanko Petrov, Nikola Andrić, Julije Benešić, Dragutin Šafar, Ljudevit Jonke, Franjo Cipra, Petar Guberina, Milan Ratković i Kruno Krstić. Svi su se sudionici složili u mišljenju da treba zadržati tradicionalni hrvatski pravopis zasnovan na umjerenom fonološkom načelu. To mišljenje potvrđeno je Ministarskom naredbom o hrvatskom pravopisu iz 1941. godine. U skladu s tom naredbom izrađen je *Hrvatski pravopis* Franje Cipre, Petra Guberine i Krune Krstića, ali je ta knjiga prije završetka tiskanja zabranjena i uništena. Uslijedila je naime Provedbena naredba k zakonskoj odredbi o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i o pravopisu prema kojoj se u hrvatskom jeziku ima pisati „po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu“. U skladu s tom naredbom Bratoljub Klaić uz suradnju članova Ureda za hrvatski jezik izradio je *Koriensko pisanje* (1942), a 1944. godine, također uz suradnju članova Ureda za jezik, Cipra i Klaić sastavili su *Hrvatski pravopis*.

Pravopisna situacija od 1945. godine do Novosadskoga sastanka opisana je u poglavlju *Pravopisne*

knjige i rasprave (1945–1954). Ministarstvo prosvjete Federalne Hrvatske propisalo je već 1945. godine za uporabu „u svim školama, uredima i javnoj štampi Federalne Hrvatske“ Boranićev *Pravopis hrvatskog ili srpskog jezika* (četvrto odnosno osmo izdanje). Od 1952. godine nadalje vode se u okviru Pravopisne sekcije Hrvatskoga filološkog društva intenzivne rasprave o pravopisu hrvatskog književnog jezika, a zatim slijedi i anketa Letopisa Matice srpske o izradi zajedničkoga pravopisa hrvatskosrpskog odnosno srpsko-hrvatskog jezika.

U poglavlju *Zajednički i jedinstven pravopis* opisane su i komentirane sve važnije rasprave, peripetije i polemike u vezi s pripremama i objavljivanjem zajedničkoga Novosadskoga pravopisa 1960. godine. Stilizacija teksta te pravopisne knjige bila je povjerena s hrvatske strane Ljudevitu Jonkeu, a sa srpske Mihailu Stevanoviću.

Žestoki jezičnopolitički spor u vezi s novoizrađenim *Hrvatskim pravopisom* Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša iz 1971. godine podrobno se raščlanjuje u poglavlju *Hrvatski pravopis 1971*. Na kraju spora vlast je taj pravopis zabranila i uništila. Otisnuto je samo izdanje za internu upotrebu. Dva izdanja (1972. i 1984. godine) objavila je u Londonu *Nova Hrvatska*, glasilo hrvatskih političkih emigranata, a cjelovit i autenti-

čan tekst toga pravopisa objavljen je tek 1990. godine u Zagrebu.

Peripetija je bilo i u vezi s *Pravopisnim priručnikom* Vladimira Anića i Josipa Silića o kojem se raspravlja u poglavlju *O Pravopisnom priručniku*. Taj pravopis objavljen je 1986. godine pod naslovom *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Izrađivan je pod naslovom *Pravopisni priručnik hrvatskoga književnog jezika*, ali su vlasti njegovo objavljivanje uvjetovale promjenom naslova. U nastavku se toga poglavlja raspravlja i o kompilatorskoj knjizi Domagoja Grečla, koja je objavljena kod privatnoga izdavača godinu dana nakon *Pravopisnoga priručnika* pod naslovom *Osnove pravilnoga pisanja*. U devedesetim godinama *Pravopisni priručnik*, koji je 1990. objavljen u trećem neizmijenjenom izdanju, nije dobio odobrenje za uporabu. Štoviše povučen je iz prodaje i uništen.

U zadnjem poglavlju pod naslovom *Pravopis 1990*. opisana je pravopisna situacija u kojoj je 1990. godine, 19 godina nakon što je napisan, tiskan i zabranjen, objavljen autentičan tekst *Hrvatskoga pravopisa* Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša iz 1971. godine.

U poglavlju *Izvori i literatura*, koje slijedi nakon spomenutih priloga, navode se, između ostalih, i brojni neobjavljeni izvori, npr. iz fondova Hrvatskoga državnog arhiva, Hrvatske dvorske kancelarije, Banovine Hrvatske, Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, Matice hrvatske, Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu itd. Navode se i fondovi iz ostavštine ili osobni dosjei pojedinih sudionika pravopisnih previranja: Blaža Jurišića, Stjepana Ivšića i Ljudevita Jonkea.

Osobitom kvalitetom prikazane Mićanovićeve knjiga smatram posvećenu pedantnost, provjerenost i točnost pojedinih podataka, i o tome kako su se vlasti odnosile prema pojedinim pravopisnim događanjima odnosno pravopisnim priručnicima, i o koncepciji tih priručnika, i o sudiionicima opisanih i/ili komentiranih u pravilu vrlo turbulentnih ne samo pravopisnih nego i političkih zbivanja. Svime se time Mićanović predstavlja kao dostojan nasljednik najboljih hrvatskih istraživača vanjske povijesti hrvatskoga jezika, ponajprije Ljudevita Jonkea, Zlatka Vinca i Marka Samardžije.

Ivo Pranjković

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za kroatistiku

FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja

Sveučilišna avenija 4

51000 Rijeka, Hrvatska

Tel. ++ 385 (051) 265-600 centrala

Kontakt: nikolina.palasic@ffri.uniri.hr (glavna urednica)

sasa.stanic@ffri.uniri.hr (izvršni urednik za književne teme)

m.marinkovic@ffri.uniri.hr (izvršna urednica za jezikoslovne teme)

Mrežna stranica: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/fluminensia/index>

E-pošta: fluminensia@ffri.uniri.hr

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Fluminensia* objavljuje radove iz svih filoloških grana. *Fluminensia* za svaki pristigli rad koji Uredništvo odredi relevantnim za objavljivanje provodi dvostruki slijepi recenzijski postupak. Konačnu odluku o kategorizaciji rada donosi Uredništvo. U *Fluminensiji* se ne objavljuju stručni članci.

Prihvaćaju se samo **neobjavljeni radovi**. Uredništvo časopisa *Fluminensia* autorima ne naplaćuje predaju priloga, njihovu obradu ni objavu u časopisu.

Radovi se primaju kontinuirano, a **brojevi se zaključuju 1. ožujka i 15. rujna**.

Molimo autore da šalju lektorirane radove. Uredništvo zadržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama časopisa i uskladi s normom hrvatskoga standardnog jezika.

1. Radovi mogu biti napisani na hrvatskom ili na stranom jeziku (uz prethodni dogovor s Uredništvom). Radovima na stranom jeziku mora biti priložena potvrda da ih je lektorirao kompetentan izvorni govornik.
2. Poželjan je opseg teksta (bez sažetaka, popisa literature i priloga) jedan (1) autorski arak (16 kartica; kartica = 1800 slovnih mjesta s prazninama, u što su uključene i podrubne bilješke /fusnote/). Uredništvo zadržava pravo konačne odluke o opsegu teksta ovisno o temi rada i recenzentskim napomenama.
3. Tekst rada mora biti pisan fontom *Times New Roman*, veličine 12, a proreda 1,5. Ako je upotrijebljen koji poseban font, potrebno ga je priložiti u privitku e-poruke. Stranice moraju biti obrojčane.

Rad koji sadrži slikovne i grafičke priloge (fotografije, grafikone, tablice) valja poslati osim u standardnom formatu i u formatu *.pdf (Acrobat Reader).

4. Tekst rada sadrži:

- ZAGLAVLJE – u lijevom kutu napisati podatke o autoru: ime i prezime, titulu, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, e-adresu i ORCID-ID
- NASLOV
- NACRTAK I KLJUČNE RIJEČI na jeziku rada (navesti do šest ključnih riječi odvojenih točkom sa zarezom /;/)
- TIJELO TEKSTA (ima li više poglavlja, međunaslove je poželjno obrojčati)
- POPIS LITERATURE (upute za navođenje radova u tekstu i pisanje bibliografskih jedinica dane su na mrežnoj stranici časopisa *Fluminensia* i na portalu *Hrčak*)
- NASLOV, SAŽETAK (oko 1800 znakova; treba istaknuti svrhu rada, metodologiju istraživanja, najvažnije postavke i zaključak) I KLJUČNE RIJEČI na engleskom ako je rad pisan na hrvatskom, tj. na hrvatskom ako je rad pisan na engleskom jeziku ili na hrvatskom i na engleskom jeziku ako je rad pisan na drugom stranom jeziku; navesti do šest ključnih riječi odvojenih točkom sa zarezom (;).

Rad je potrebno poslati u formatu *.doc (odnosno *.docx) i u formatu *.pdf (s uklonjenim podacima o autoru) na adresu Uredništva: fluminensia@ffri.uniri.hr.